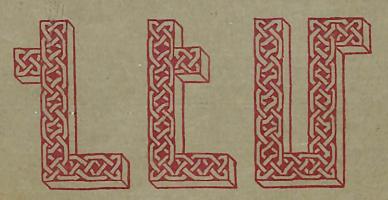

0 0 AUG 2010

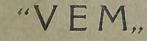
ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

30464 - 0900SU

ф Ц Р Þ Զ 1934

0 3 .05. 2013

BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE REVUE Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ – Փոթորիկից առաջ	1
8. ԻՐԱԶԵԿ - Եւս մի հին թատերգութիւն	21
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՒՐԵԱՆ - Սայեաթ Նովա	38
200 • Գ • ԴՈւ ՂԱՆԵԱՆ – Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ	
Պեսութիւնները	54
ԱՐՇԱՄ ԽՈԵԳԿԱՐԵԱՆ – Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում	73
ՍԱՄՍՈՆ Հայաստանի Անդրանիկ Դեսպանը Պարսկաստանում	96
ՊՐՈՖ․ Զ․ ԱՒԱԼՈՎ Բաթումի խորհրդաժողովը	104
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	113
ՆՈՐ ԹՈՒՂԹԵՐ Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը	124
կելեւ եր Մշկկնցը - Հայ թատերական գրականութիւ-	
նը, <i>թ. Թաշհան</i> - Սայեաթ Նովայի անտիպ տաղե-	
րը Մի քանի ճշտումներ, <i>Ռ․ ԱրրաՀամեան</i>	127
գորգ եր ՄԱՄՈՒԼ «Հայրենիք», «Անահիտ», «Սիոն»	134
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ·· Dictionaire Diplomatique, ሀ· Վ·	137
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	139
ՅԱՒԵԼԻԱԾ Վահրամ Եպ. Մանկունի, «Գէորգ Դ. եւ իր	
	1-96

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԲԵԱՆ 1.00

Ամերիկա, Բրիտ․ կայսրութիւն, Եգիպտոս, իտալիա՝ տարեկան 70 ֆրանք տարեկան՝ 60 ֆրանք Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան Սիւրիա, Եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք

Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN - 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 12 Rue de la Jonquière, PARIS (17#

	OU AUG	2010
	ԵՐԿՍ	ԼՄՍԵԱՑ ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Խմբագիբ՝ Ս. ՎԲԱՑԵԱՆ
ዮ· ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4	1934	ՅՈՒԼԻՍ – ՕԳՈՍՏՈՍ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

ԱՌԱՋ **ՓՈԹՈՐԻԿԻ**Ց

(Պաsեrազմի 20 ամեակի առթիւ)

I

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Համաչխարհային պատերաղմով ազգերի նորագոյն պատմու-[Jani Sty ulurard & Sh hap դարագլուխ : Իբրեւ հետեւանը պատե_ րազմի փոխւեցին առանձին երկրների սահմանները, ծնունդ առին նոր պետու Թիւններ : Ժողովուրդների մէջ «առաջինները դարձան յետին, յետինները՝ առաջին»։ Ծնունդ առին տնտեսական – քաղաքական, մտաւոր - բարոյական նոր Հարցեր: կեանջը բոլորովին նոր կերպարանը ստացաւ։

Տեղի ունեցած փոփոխութիւնների կարեւորութիւնը, ապրած արհաւիրջների չափը մանաւանդ չատ մեծ է մեղ համար. հայ կեանքը բոլորովին չեղւեց իր ընականոն ընթացքից եւ մինչեւ օրս 5լ չի կարողանում դանել ուղիղ ճանապարհը ։ Պատերադմի սկղբնաւորու թեան երրորդ տասնամեակն ենը թեւակոխել արդէն եւ սակայն մեր կեանքը դեռ լի է անհաշիւ հիւանդ երեւոյ[ժներով, այնքա'ն, որ պատերազմը կարծես երեկ է տեղի ունեցել:

Բոլոր այս հիւանդ երեւոյթների վրայից կարելի էր անցնել առանց ուչադրու Յիւն դարձնելու, եթէ նրանը այսքան անյուսալիօրէն երկար չտեւէին ,եթե խնդիրները տարրերւէին և նոյն ձեւով չբացատրեկն նաեւ Հայ կեանքի խոչորագոյն Հարցերը, նրա գերագոյն Թշւառու Թիւնը՝ ջարդերը, պատերազմին մասնակցելը։

500-2001

digitised by A.R.A.R.@

3 x x

109430

AUUUR .

njmunninn

2

«Ստուղւած փաստ պէտը է Համարել, որ արեւմտաՀայերի դէմ էին կամաւորական չարժման։ Նրանը պարդ էին պատկերացնում այդպիսի մի դործի Հետեւանըները», դրում է Բ. Բորեանը («Հա. յաստանը, Միջազգային Դիւանագիտութիւնը եւ Խորհրդ․ Ռուսաստանը» հատ․ա․էջ 362)։ Եւ, Հակառակ «արեւմտաՀայ ղանդւածների չեչտւած կամըին», որ արտայայտւել է Էրզրումի «աղդային» ժողովում, Դաչնակցուխեան Պոլսոյ կոմիտէն եւ Արեւելեան Բիւրօն, այնուամենայնիւ «որոշել են մասնակցել պատերազմին»:

Գալով այն Հետեւանջներին, որ առաջ է բերել կամաւորական չարժումը, Բորեանը, յիչատակելով Գիբընսի, Գուրկօ-Կրեաժինի այն տողերը, որոնց մէջ նրանջ մեղադրում են երիտասարդ Թիւրջերին ջարդերի առԹիւ, «մեծաՀոդութեամբ» բացականչում է.-

«Ո'չ, այդ դործի մէջ Թիւրջերը չէին կարող Հերոսներ լինել։ Իմպերիալիստական պետուԹիւնների ֆինանսական կապիտալի Հաւաջական կամջով, ցարական Ռուսաստանի ԹելադրուԹեամբ, ԴաչնակցուԹեան նենդ դաւաճանուԹեան չնորՀիւ եւ դերմանական դա-Հիճների ձեռջով է ոչնչացել արեւմտահայ Ժողովուրդը» (Անդ, էջ 368):

Այսպիսով, Հայ յեղափոխական դէմոկրատիան՝ ի դիմաց Հ․ Ց․ Դաչնակցու խեան՝ նախ մեղադրւում է «պատերազմ յայտարարւելու» մէջ, ապա՝ այդ պատերազմին «կամաւորական չարժման» ձեւ տայու եւ, վերջապես, նաեւ ․․․ ջարդերի մէջ։

ԱՀա մի ուրիչ, աւելի իրադեկ մարդու կարծիք։ Հանդուցեալ Լէօն նոյն Հարցի մասին դրում է.-

«Պատերազմի յայտարարումից մի ջանի օր առաջ Դաչնակցականների ընդՀանուր ժողովն էր Երգրումում ։ Երիտասարդ Թիւրջերի կուսակցուԹեան կողմից յատուկ ներկայացուցիչ է դայիս եւ առաջարկում է ԴաշնակցուԹեան սկսւող պատերազմի ժամանակ միանալ Թիւրջ-դերմանական դաշնակցուԹեան , ապստամրուԹիւն յարուցանել Կովկասի ՀայուԹեան մէջ ռուսների դէմ ։ Փոխարչնը խոստանում էր Հայկական ինջնավարուԹիւն ռուսական Հայաստանի սաՀմաններում ։ Այս դերմանական ծրագիր էր , որի նպատանն էր Անմաններում ։ Այս դերմանական ծրագիր էր , որի նպատանն էր Անդրրկովկասեան բոլոր ազգուԹիւնների - վրացիների , Հայերի եւ Թիւրջերի ընդՀանուր ապստամրուԹեան միջոցով վտարել ռուսներին կովկասեան գլխաւոր չղթայի Հիւսիսային կոզմը , այնպէս որ այդ չղթան դառնար սաՀմանը Թիւրջիայի եւ Ռուսաստանի մէջ , իսկ երեջ ապստամրւած ազդուԹիւնները կը կազմէին ինջնավար նաՀանդներ Թիւրջիայի ՀովանաւորուԹեան տակ ։ Վրաստանի Հետ մէջ դանւեցին տարրեր, որոնը երկու ձեռքով բռնեցին այդ առաջարկուԹիւնը եւ նոյնիսկ դաչնադրուԹիւն կնքեցին Թիւրքիայի հետ որ հրատարակւեց ռուսական ցարիզմի անկումից յետոյ։

«Էրզրումի կուսակցական ընդՀանուր ժողովը երիտասարդ Թիւրթերի առաջարկուԹեան առԹիւ կայացրեց մի վճիռ, որ միակ կարելին էր սալի եւ կռանի մէջ տրորւող մի փոքր աղդուԹեան Համար։ Նա չընդունեց երիտասարդ Թիւրջերի առաջարկուԹիւնը՝ յայտարարելով, որ ԴաչնակցուԹիւնը ծաղող պատերաղմի մէջ իրեն չէկոջ կը պահէ։ Բայց բարձր մարմնի այս որոչումը մնաց մեռած տառ ԹղԹի վրայ։ Հարցը վճռողներ Հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտէն եւ Կովկասի Արեւելեան Բիւրօն։ ԴաչնակցուԹիւնը չէկոջ չէ, այլ միանում է ռուսներին եւ տալիս է նրան այն, ինչ մերժել էրԹիւրջերին – կամաւորական խմրեր պատերաղմ մղելու Համար եւ ապստամրու-Թիւն Թիւրջաց Հայաստանում։

«Ես փաստեր չատ ունեմ պնդելու Համար, որ այդ ոճրադործ որոչումը կայացել էր ոչ միայն առանց բուն երկրի գիտուԹեան, այլեւ Հակառակ նրա ցանկուԹեան։ Իր տեղում ես կը պատմեմ այդ փաստերը, այստեղ միայն այն կասեմ, որ ժողովուրդը Կ. Պոլսի եւ Թիֆլիսի պոռոտախօսներից չատ լաւ էր Հասկանում իր դրուԹիւնը եւ միայն մի բան էր ցանկանում - որ իրեն Թոյլ տրւի անցկացնել պատերաղմական փոԹորիկը, ինչպես ինջը կարող էր։ Այսպես չեդաւ, դժրախտարար։ Այդ ժողովուրդը՝ անմեղ եւ անլեղու մի ամրոխ՝ «փրկիչներ» չափաղանց չատ ունէր եւ նրա Համար, դրա Հետեւանըով, փրկուԹիւն չէր մնում այլեւս» («Անցեալից» էջ 285-6»):

Այս խնդրի մասին դրել են ուրիչ չատերը, րայց ոչ ոք այնպէս մանրամասնօրէն չի արտայայտել իր մեղադրան քները, ինչպէս Լէօն։ Լէօի ակնարկած «փաստերը» ոչինչ չեն աւելացնում նրա ասածների վրա եւ ըստ էութեան մնում են նոյն մեղադրան քները, ինչոր տարրեր ձեւով կրկնում է Բորեանը եւ ուրիչները։

Պատերաղմի սկզբնաւորուԹեան Հետ կապւած ղանազան «պատասխանատւուԹիւնների» խնդիրը ժամանակակից գրականուԹեան մէջ ջննուԹեան է առնւում փաստաԹղԹերի կամ վէճ չվերցնող դէպջերի Հիման վրա։ Մեր մէջ ընդունւած է Հարցի լուսաբանու-Թեան «պարղ» ձեւը։ Եւ Հայ յեղափոխականների դէմ ուղղւած մեղաղրանջների Հիմնաւորման Համար ոչ փաստաԹուղԹ կայ, ոչ անվիճելի դէպջ։ Բորեանը իր ասածները Հիմնաւորելու Համար կարիջ է ղղացել դիմելու իր «անձնական արխիւի» օդնուԹեան եւ յիչատակում է մի փաստաԹուղԹ, որը իրը Թէ Հ․ Ց․ ԴաչնակցուԹեան «դինւորական մարմնի» ներկայացուցիչի ղեկուցումն է եւ որի մէջ

4.60

Ŀ

այը ներկայացուցիչը Բորեանի Հաւաստիացումով Շահրիկեանի հետ միասին, «արեւմտահայ» դարձնելով նաեւ Զորեանին, նրանց անունով, բողոջում է «արեւելահայերի» ջաղաջականութեան դէմ...

Լξού τρατά է «ապստամ αιταια», «պատերաղմ յայտարարելու» մասին, որոնը փաստօրէն տեղի չեն ունեցել՝ դէպջերից առաջ։ Իսկ ընդՀանրապես չատ տարածւած է այն մեղադրանջը,որը ղուրկ է նաև այս նւապադոյն հիմնաւորումներից։ Այս ընդհանրացած ձեւով իսսւում է «կամաւորական չարժման» եւ նրա հետեւանջով առաջացած ջարդերի մասին...։ Խնդիրը ներկայացւում է այնպէս, որ կարծես մարդիկ առանց պատճառի «կամաւորական չարժում» սարջեցին։ Ոչ ոջ չի նչմարում, որ «կամաւորական չարժում» աստծը ինջնին անջննադատ, համաժողովրդական չարժում էր, որ չէր կարող առանց խորունկ եւ չեչտւած պատճառների առաջ դալ։ Մարդիկ ճղնում են այդ ազդային չարժումը սեղմել, կրճատել, դունաւորել այնպէս, որ դուրս դայ, Թէ դաշնակցականներից բացի ոչ մի հայ երբեջ կամաւոր չի եղել եւ այդ չարժման էլ չի համակրել։ Հարցը անդա՛մ այս ձեւով չի պարղում խնդիրը։

Ըստ էու թեան Թիւրջիսյ Հպատակ բոլոր աղդերի կեանջի մէջ տեղի ունեցած անհաչիւ ջարդերը բնաւ արդիւնջ չեն այդ ժողովուրդների «կամաւորական չարժման»։ Մասնաւորապես հայ կամաւորական չարժումը սկիդը է առել դէպջերից յետոյ, եւ մեղ հասած Եչւառու թենը կարելի չէ «դայլի ու դառան» առածի եղանակով Եչւառու թենը կարելի չէ «դայլի ու դառան» առածի եղանակով արդարանել։ Մնաց որ կամաւորական չարժումը այդ օրերին միայն հայերին յատուկ չէր. Թիւրջիայում իսլամ վրացիների 11 հաղարնոց մի կամաւորական բանակ կար, որ դանւում էր արապիդոնցի Մուրադ բէյի ղեկավարութեան տակ եւ պէտջ է կուչը ռուսների դէմ։ Պիլսուդսկին իր լեհական լէդիոնով կուում էր դերմանացիների բանակում։ Արաբ կամաւորները կուում էին անդլիացիների կողջին եւ այլն։

Այսպիսով՝ խնդիրը ոչ Թէ կամաւորական չարժման մէջ է, այլ այդ չարժման ծնունդ աւող պատճառների։ Հայ յեղափոխականների ըննադատները խնդիրը այս ձեւով չեն դնում, որովհետեւ լաւ գիտեն, որ նման հարցադրուԹիւն տրամարանօրէն պէտը է յանդի հայ աղատադրական դարաւոր չարժման հիմջերին, հայ ջաղաջական օրիէնտացիայի հարցին, որոնք հայ յեղափոխականները չեն ստեղծել ...:

Դէպջերին իրաղեկ ջննադատները «կամաւորական չարժումը» կապում են պատերազմի սկզբնաւորութեան Հետ․ այդ չարժման տալիս են «պատերազմ յայտարարելու» ձեւ, որի իմաստը այս դէպբում պատերազմին մասնակից լինելու մեղադրանքն է։

II

ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ՉԷԶՈՔՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Մեծ պատերազմը այժմ յիչողու Թիւնների չարջն է անցնում, մօտ ապագայում «պատմական անցեալ» դառնալու համար։ Ըստ երեւոյ Թին միայն այդ դէպջում կը լուծւեն պատերազմի հետ կապւած բարդ ինդիրները։ Մեղ համար այժմ պարղ է, որ հրդեհը ծաղելով չորս պետու Թիւնների մէջ՝ տարածւեց ամէն կողմ եւ լափեց ինչ որ կարող էր. պատերազմին լծւող պետու Թիւններից մեծերը միայն դերիչիան էին։ Իտալիան, Ամերիկան, Ճարոնիան ինջնակամ կերպով յարեցին պատերազմին եւ եԹէ ցանկանային՝ կարող էին մնալ չէզոջ։ Փոջը պետու Թիւնների պատերազմին մասնակցելու խնդիրը կախւած չէր իրենց կամջից։ Նրանցից ոմանջ պատերազմի մէջ ընկան դէպջերի զարգացման բերումով, բայց մեծ մասը՝ իր աղդային ջաղաջականու Թեան հետ միասին, հարկադրւած էր հաշև առնել եւ իր ընթացջը ճշտել դրսի մեծ ուժերի մղման Թափից դըրղըւած։ Այս տեսակետով բոլորովին բացառիկ դրու Թեան մէջ էր Թիւրջիան։

Ինչ վերաբերւում է պատերազմող պետութիւններին Հպատակ այն ժողովուրդներին, որոնք նոր պէտք է կաղմաւորւէին, երկիր, պետութիւն դառնային, նրանջ առանց բացառութեան պատերազմի մէջ մտան իրենց կամջից անկախ՝ մեծ ուժերի կամ դէպքերի մըղումով, Թելադրութեամբ, Հարկադրանքի տակ եւ այլն։ Անտարակոյս, այդ ժողովուրդներից իւրաջանչիւրը ունէր իր ջաղաջական ձղաումները, յոյսերը, ակնկայութիւնները պատերազմից։ Բայց այդ չէր, որ վճռական դեր կատարեց նրանց պատերազմին մասնակցելու խնդրում, այլ տիրող աղդերի, կառավարու նիւնների բռնած ղիրջն ու ընխացջը: Աւելորդ է ասել, որ այդ ժողովուրդներից իւրաջանչիւրի քաղաքական բախոր կապւած մնաց տիրող երկրի բախտի հետ: Այսպիսով՝ երբ անգլիական ու ֆրանսական զէնքի յաջողութիւնը աղատաղրեց մի չարք ժողովուրդներ, նոր պետական կեանք ըստեղծեց նրանց Համար. ռուսական գէնքի պարտութիւնը, աննախըն_ **Թաց դժբախտու Թիւմմերի են Թարկելով մեղ՝ կէս դարով յետ մղեց** հայ քաղաքական կեանքը:

Պատերազմի յայտարարութեան Հէնց առաջին օրից կովկասահայութեան անելիջը չատ պարդ էր։ Անկախ Տաճկահայաստանում ըս-

6

տեղծւելիջ դրուԹիւնից, կամ Թիւրջիոյ ըռնելիջ ընԹացջից, նա, իրրեւ Ռուսաստանին Հպատակ Ժողովուրդներից մէկը, պէտջ է կատարէր իր ջաղաջացիական պարտականուԹիւնները։ Անստոյգ էր Թիւրջիոյ վիճակը, նրա ըռնելիջ ընԹացջը, որից կախւած էր արևմըտաՀայուԹեան դրուԹիւնը։ Եւ այս դէպջում, «Պոլսոյ կոմիտէն», կամ «Արեւելեան Բիւրօն» մեղադրելուց առաջ, անՀրաժեչտ է պարդել Թիւրջիոյ այդ դրուԹիւնը, Հասկանալ պատերազմի մէջ նրա ունեցած ընԹացջի Հիմջերը, ճչտել տարբեր ընԹացջների ՀաւանականուԹիւնները, րացատրել Թիւրջիոյ չուրջը այդ օրերին դարցող մեծ ուժերի դրդապատճառները, որովՀետեւ միայն այս Հարցերի պարդարանուԹիւնից է կախւած ամէն րան, նոյն Թւում նաեւ «Պոլսոյ կոմիտէի» եւ «Արեւելեան Բիւրօի» չար կամ բարի կամեցողու-Թեան, ուղիղ կամ սխալ որոչման դնաՀատուԹիւնը։

460

Տարակոյս չկայ, որ արեւմտահայունեան, ինչպես նաեւ հայ աղատագրական չարժման չահերի տեսակետից հարցի լաւագոյն լուծումը Թիւրջիոյ չէդոջու Թիւնն էր։ Այդ պարադային արեւմտահայունիւնը նոյնպես պետը է կարողանար մնալ չէղու եւ ներեւս նաեւ խուսափեր ջարդերից։ Պատերազմի նախօրեակին Հայ յեղափոխա_ կան ղեմոկրատիան յողնատանջ մի վիճակ էր ապրում եւ, իր ամրողջ ջանքերով առաջ տանելով հայկական բարենորոգումների գործը, կարծես Թէ իր յեղափոխական ղերը կատարած վերջացած էր համարում եւ իր առաջ ունէր լոկ մշակութային, անտեսական չինարարութեան Հարցեր։ Եւ ով որ ցանկանայ պատերաղմի նախօրեա_ կին Հայ յեղափոխականների ՏաձկաՀայաստանում կատարած գործերը անաչառօրէն հասկանալ՝ պէտը է այդ եղրակացութեան յան-+h: Π' չ ապստամ μւելու ձգտում, ո' չ «մեծ» կամ «փոջը» Հայաստան ։ «Բարենորողում», ապահովութիւն, աչխատանքի հնարաւորու_ Թիւն, Համերաչխութիւն, մտաւոր - բարոյական եւ տնտեսական վերաչինութիւն – այս էր Հայ յեղափոխականների «կարդախօսը» պա_ տերազմի նախօրեակին Երկրում ։ Իսկ լայն ժողովուրդական խաւերի մէջ տիրող քաղաքական Հարցը բարենորողումների խնդիրն էր։ Ճիչտ է, բարենորողումների նախկին ծրադրի փոփոխութիւնները աղղել էին տրամադրու թիւնների վրա, բայց եղածն էլ մեծ յաջողուներն էր համարւում : Բարենորոգիչներից Հոֆը արդեն մտել էր Երկիր, գործի անցել։ Եւ ընականոն կեանջի Հաւանականութինը կարծես [45 մօտ էր իրականու [4 իւն դառնալու:

Բոլոր այս հիմջերով հայ յեղափոխականները պատերազմի սկզբին համոզւած խաղաղասէրներ էին։ Նրանջ ջերմ կողմնակիցներ էին Թիւրջիոյ չէզոջունեան, եւ դէպջերը ցոյց տւին, որ միանդա_ մայն իրաւացի էին։

Պատերազմի հետեւանջների ընդՀանուր հաչւառումը րաւական Պատերազմի հետեւանջների ընդՀանուր հաչւառումը րաւական է, ցոյց տալու համար, Թէ չէզոզուԹիւնը օգտակար էր Թիւրջիոյ համար։ Յայտնի է, որ նախապատերազմական Թիւրջիան 19-րդ գարու վերջին եւ 20-րդի սկզրին հաւասար էր 3896 հազար զառ. կիլոմետրի 38,750 հազար բնակչուԹեամբ։ Այսօրւայ Թիւրջիան բռնում հետրի 38,750 հազար բնակչուԹեամբ։ Այսօրւայ Թիւրջիան բռնում է 762,700 զառ. կիլոմետը մի տարածուԹիւն, եւ ըստ իրենց՝ Թիւրջերի վիճակադրուԹեան՝ 13,660 հազար բնակչուԹեամբ։ Այսպիսով, բեթի վիճակադրուԹեան՝ 13,660 հազար բնակչուԹեամ դէպզում կը հԹէ չենջ կարող անդել, Թէ Թիւրջիան չէզոզու-Ամէն պարազայի տակ հայ յեղափոխական դեմ ոկրատիայի չէզոզու-Թեան ձղտումը, երկրի տնտեսական, մշակուԹային աշխատանջնեբին լծւելու տենչը, փոխադարձ հասկացողուԹեան գանուր հակապապատարւած ջանջերը եւ առ հասարակ տիրող ընդհանուր հակապատերազմական տրամադրուԹիւնները նկատի ունէին ոչ միայն հայերի, այլ եւ Թիւրջիոյ չահերը։

Սակայն, Թիւրջիոյ չէղոջուԹեան ինդիրը դիւրին Հարցերից Սակայն, Թիւրջիան այն երկրներից մէկն էր, որի բախտը չէր, որովՀետեւ Թիւրջիան այն երկրներից մէկն էր, որի բախտը խոչոր չափով կախւած էր մեծ ուժերի փոխյարարերուԹեան ելջից։ Թիւրջիան պատերազմի դլխաւոր առարկաներից մէկն էր։

Անդամ ռուս ծովային գլխաւոր չտարի պաչտօնաԹերԹը գրում էր․- «Չի կարելի ժխտել, որ Թիւրջիան անտանելի դրուԹեան մէջ է։ Եւ եԹէ մենջ մեզ նրա տեղը դնենջ, կարող կը լինենջ Հասկանալ, որ չի կարող լինել Թիւրջերի մէջ յատուկ Հաւատ, Թէ չէզոջուԹեան

digitised by A.R.A.R.@

pubuhy muma

8

ղէպըում Թիւրըիսյ Հողերը կը մնան անձեռնո՞խելի այս մեծ պատե– րազմին մէջ»:

Բոյոր այս ենթադրութիւնները, տրամադրութիւնները Թիւրջիոյ մասին, ի Հարկէ, Հիմ բերից զուրկ չէին։ Բայց կան նաեւ Հակառակ ուղղութեամը փաստեր, որոնք պարզում են, թէ անհնարին չէր նաև չէղունուները, արտանուն էսու արտանուն է երանուն է հերաներու է հերաներուն է չէսուներուն է չէսուներուն է չերաներու Նախ եւ առաջ Թիւրքիոլ չէզոքութեան կողմնակից էին Ֆրանսան եւ Անգլիան . առաջինը վախենում էր վտանգել իր խոչոր անտեսական չահերը, երկրորդը՝ առիթ տալ ռուսներին ղէնքով գրաւելու Պոլիսը։ Ապա նոյնիսկ իրենք ռուսները, երբ Հասկացան դերմանական ռազմանաւերի՝ Գեօբէնի եւ Բրեսյաուի նեղուցներում ապաստանե_ յու վտանգը եւ ղգացին գերմանական ղէնքի առաջին հարւածները Արեւեյեան Պրուսիայում, սկսեցին աւելի լուրջ վերաբերմունը արտայայտել ղէպի Թիւրքիոյ խնդիրը ։ Այսպէս , օրինակ , օգոստ · 2(15)ին Սազոնովը Հեռագրում է ռուսական դեսպան Բենկենդորֆին Լոնդոն._ «Ֆրանսական կառավարութեան առաջարկի Համաձայն, բարի եղէք Գրէյի եւ կամբոնի Հետ միասին քննութեան առնել անգրաժելտ միջողները, Թիւրջիոյ կողմից Գեօբէնը դնելու առնքիւ ստեղծւած դր_ րու թեան մասին : Իմ կողմից Հնարաւոր եմ Համարում ներկայացնել հետեւեայ առաջարկութիւնները._

«1) Իր չէզոքութեան անկեղծութիւնը ապացուցանելու Համար Թիւրքիան ձեռնարկում է բանակների ցրման։

«2) Դրա փոխարէն երեջ պետուժիւնները երաչխաւորում են Թիւրջիոյ Հողային անձեռնմինելիուժիւնը եւ այդ առժիւ պատրաստ են ջննուժեան առնել ամէն մի առաջարկ։

«3) Թիւրջիան ստանում է Փոջը-Ասիոյ մէջ Գերմանիոյ ունեցած բոլոր տնտեսական, երկավժուղային եւ այլ ձեռնարկուվժիւնները եւ նրա այդ իւրացումը երաչխաւորւում է Տաչտուվժեան դաչնագրով։

«Ցանկալի ենջ դանում, որ Պոլսի երեջ դեսպաններին չապ ցուցմունջներ արւին։ Միաժամանակ պատրաստ ենջ ջննու Թեան առնել ամէն մի առաջարկ, ինչպէս նաեւ ձեռջ առնել Հարկադրական միջոցներ՝ եԹէ պարադաները պաՀանջեն» (Ադամով, էջ 61)։

Բայց որջան Թիւրջերը պատերազմի սկզրին ահարեկւած էին, զուրկ ոևէ յաւակնուԹիւնից, այնջան յաջորդաբար համակւեցին ռազմական տրամադրուԹիւններով, և համաձայնուԹիւնը դժւարացաւ ու վիժեց։

III

ԹԻՒՐՔ - ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Եթե Թիւրքիոյ պատերազմին մասնակցելը անխուսափելի էր,

նչանակում է հիմջից վերացւում է եւ արեւմտահայութեան «չէդոջու թեան» խնդիրը։ Սրա հետ միասին կարելի է ասել, որ դալիջ Հայկական աղէտը առարկայօրէն այլեւս Հնարաւոր էր եւ կախւած էր միայն այն Հարցից, Թէ որի՞ Հետ եւ որի՞ դէմ պէտը է պատե_ րաղմեր Թիւրջիան: Կասկած չկայ, որ եթե Թիւրջիան պատերագմէր համաձայնական պետութիւնների կողջին, չէր կարող իրագոր_ ծել ընաջնջման դիւային ծրագիրը։ Ռուս պատմաբան Տարլէն խօսելով Հայկական ջարդերի մասին՝ ասում է._ «Ձեռնարկու[ժիւնը տեսականօրէն խիստ յանդուղն էր, բայց գործնականապէս իրագործելի պատերաղմի ընթացքում»։ Նա նկատի ունի Թիւրջիոյ կղզիացումը, որը անհրաժեչա նախադրեալներ ստեղծեց նման մի յանդու_ գըն» ծրագրի գործագրութեան Համար: Այգ նախագրեալների արժէջը պարզելու Համար բաւական է ասել, որ Բերլինի վեհաժողովից ի վեր մեծ պատերազմը միակ առինն էր, երբ հայն ու նիւրքը ղէմ առ դէմ էին դալիս առանց «երրորդ» կողմի, երը Թիւրջերը կարող էին դանց առնել բոլոր դիւանադիտական կաչկանդումները, միջա_ մրտու խեան վախերը, մի խօս քով՝ ա՛յն ամէնը, որ մէկ կողմից ա_ ռին էր տալիս Համիդին ջարդեր սարջելու, միւս կողմից խանդարում էր բնաջնջումի լրիւ ծրագրի գործադրութեան : Դաշնակից պետութիւնների Հետ միասին պատերազմին մասնակցելու ղէպջում, Թիւրջիան պէտը է մնար Եւրոպայի նախկին աղղեցութեան տակ եւ, ի հարկե, խօսը չէր կարող լինել հայերի ընաջնջման դիւային ծրագիրը իրադործելու մասին : Ինջնին հասկանալի է, որ այս դէպջում մի նւաղագոյն լուծում կրստանար նաեւ հայկական հարցը՝ կամ արդէն որոչւած բարենորողումների գործադրունիւնով, կամ որեւէ «օճախ» ստեղծելով Թիւրջիայում : Իսկ այդ նչանակում էր վերացընել կամ Թուլացնել Հայերի բնաջնջման Հիմնական պատճառը։ Այս պարաղային Ռուսաստանն ու Թիւրջիան, բոլոր վիճելի Հարցերի հետ մէկտեղ, որոչ համաձայնութեան եղը կարող կը լինէին դանել նաեւ Հայաստանի նկատմամբ։ Վերջապես երկու Հայաստանների չուրջ երեք միլիոնի Հայութիւնը ըաւական պատկառելի ոյժ էր, որը կարելի կը լինէը պատերաղմի ընթացքում լաւադոյն կերպով օդտա**սործել [ժիւրը-Համաձայնական պետու[ժիւնների չա**հերի Համար, ջան Թէ ոչնչացնել. մի բան, որ հակառակ տիրող կարծիջների, ոչ մի ձեւով չէր կարող օդտակար լինել ռուսների համար։

ԽորՀուրդների Հրատարակած դաղտնի փաստաԹղԹերի ընԹերցումից կարելի է դալ այն եզրակացուԹեան, որ այս կարգի բաղաբական մի դրուԹեան դոյուԹիւնը անՀնարին չէր։ Պոլսոյ դես-

վեՄ

dnpnphhhg unug

11

պան Գիրսը 1914 Թ. յուլ. 23 (օգ. 5) Թւակիր Հեռագրով Հայորդում Հր Սազոնովին.-

«Ինվերը ոչ միայն Հաւատացնում է զինւորական կցորդ զօր. լեոնտիեւին, Թէ Թիւրջիան ներկայումս ոչ մէկի հետ կապւած չէ he using 5 anoth he zusteph sududuju, will be zezuned & Aneսաստանի կողմից Թրջական բանակը օգտագործելու կարելիութեան վրա: Այդ կարող է տեղի ունենալ Ռուսաստանի դէմ դուրս ելնող այս կամ այն բայկանեան պետութեան ուժերը չէզոքացնելու, կամ Աւստրիոլ դէմ բայկանեան պետութիւնների գործողութիւններին ոյժ տայու նպատակով, եթէ այս դէպքում Ռուսաստանին յաջողւի րայկանեան պետութիւնները իրար մէջ եւ Թիւրջիոյ Հետ Հայտեցընել, փոխադարձ ղիջողութիւնների հիմ քերով : 200. Լեոնտիեւի այն Հարդման, Թէ ի՞նչ պայմաններ է առաջարկում Էնվերը, վերջինա պատասխանել է, Թէ Թիւրքիոյ պայմանները կարող են կայանալ էդէյեան կղզիների եւ արեւմտեան Թրակիոյ ստացման մէջ. եւ այս դէպքում Յունաստանը կարող է փոխարինութիւն ստանալ էպիրում, Բուդարիան՝ Մակեդոնիայում, Սերբիան՝ Բոսնիա-Հերցեդովինայում : լէոնաիեւի մի ջանի տարակուսանքների առնիւ, Էնվերը վրճ_ nuhuhungtu unti 5, 05 huge netet hunhud inch Bhengeph hngմից այդ կարդի մի Համաձայնագրութիւն ստորագրելու մասին եւ թե իր առաջարկին հաճոյքով կը միանայ կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը, եխ, ի Հարկ, տեսնեն, որ դրանից իրական օգուտ կայ» (Unulnd, to 56):

Այս առաջարկի լրջունեան մասին մեղ դաղափար է տալիս Գիրսի երկրորդ Հեռադիրը Սաղոնովին, նոյն օրը․-

«Ինվերը ասաց, որ եթէ այդ Համաձայնութիւնը կայանայ, նա պատրաստ է դերմանացիներին (այսինջն դերմանական դինւորական առաջելութեան սպաներին) ասել. «այժմ դուջ մեր թչնամիներն էջ եւ ինդրում եմ ձեղ Հեռանալ»:

Նմանօրինակ Հաւաստիացումներ է անում այս առԹիւ Գիրսին նաեւ բոլդարական դեսպան Տոչեւը։ Եւ երկու օր յետոյ Գիրսը նորից Հեռադրում է Սաղոնովին -

«Չինւորական նախարար Էնվերը յայտնեց, որ կանգնած է Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու իր նախկին տեսակէտի վրա... Հակառակ տիրող կարծիջին, Թիւրջիան դեռ կապւած չէ երեակ գինակցուԹեան հետ։ Նա՝ Էնվերը գիտէ, որ գերմանական եւ աւստրիական դեսպանները մեծ ճնչում են գործադրում կառավարուԹեան վրա... Չինւորական նախարարը հարցը դնում է պարզ ու որոշ այսպէս. իրենց բարի դիտաւորուԹիւնների մասին լիակատար երաշխիջ տալու Համար, Թիւրջերը ջաչումեն կովկասեան սաՀմաններից այն ամենը ինչ ունին այնտեղ եւ կովկասեան պօրջերի մեծ մասը նետում են Արեւմտեան ձակատ։ Միաժամանակ Թրակիայում նրանջ անմիջապես կազմում են մի ուժեղ բանակ, որը դնում են մեր տըրամադրուԹեան տակ՝ բալկանեան պետուԹիւններից իւրաջանչիւրի, նոյն Թւում նաեւ Բուլդարիոյ դէմ դործածելու, կամ նրանց հետ միասին Աւստրիոյ դէմ դարձնելու Համար։ Այն օրը որ տեղի ունենայ ՀամաձայնուԹիւնը, Էնվերը պարտաւորւում է Թրջական ծառայուԹիւնից Հեռացնել բոլոր դերման սպաներին։ Իրրեւ փոիաղարձուԹիւն, Էնվեր-փաչան ցանկանում է, որ Թիւրջիային վերադարձւեն Արեւմտեան Թրակիան եւ Էդէյեան կղղիները, ապա նաև ուղում է, որ Ռուսիոյ Հետ 5-10 տարւայ պաշտպանողական դային կնջւի, որպեսզի Թիւրջիան կարողանայ իրեն ապաՀովել բալկանեան Հարեւանների Հաւանական վրէժինդրուԹիւնից»։

Դիւանադիտական պայքարի այդ վճռական օրերին խնդիրը դնա_ լով հրատապ բնաւորուԹիւն է ստանում ։ Յուլիս 27 (օդ․ 9–ին) Գիրոր դարձեալ հեռադրում է Սաղոնովին –

«Պարտը եմ զգում յայտնելու, որ մեղ անգրաժեչտ է անմիջաոլէս ընդունել ինվերի առաջարկը, առանց որեւէ մէկի հետ այդ մասին նախնական բանակցուԹիւնների մէջ մտնելու, որովհետեւ ժամանակը չատ կարձ է։ ԵԹէ մենը յաղԹող հանդիսանանը, միչտ կասող կը լինենը դոհացում տալ Բոլգարիային, Յունաստանին։ Այն ինչ մեր մերժումը Թիւրջիային կը նետէ մեր Թչնամիների գիրկը։ ԵԹէ մինչեւ իսկ ինվերը կատարելապէս անկեղծ չէ, այնուամենայնիւ մեր համաձայնուԹիւնը, կը պարզէ դրուԹիւնը, որը ներկայ ձղաւած վիճակով չի կարող չվերջանալ խղումով»։

Յաջորդ օրը չտապ ցուցմունըներ խնդրելով՝ Գիրսը դարձեալ Հեռադրում է Սաղոնովին ._

«Նպատակը, որին միչտ պէտջ է ձգտենջ Թչնամի դերմանական աղդեցու Թեան ոչնչացումն է Թիւրջիայում ։ Այդ նպատակին Հասնելու Համար յարմարադոյն առիԹ է ներկայանում ...։ Մեծ վեդիրը դաղտնի կերպով յայտնեց ինծ, որ նա Համակրում է Էնվերի մեղ Հետ մօտենալու ծրադրին եւ պատրաստ է բոլոր միջոցներով նըպատել չտապ Համաձայնու Թիւն դոյացնելու գործին...։ Ես խորապէս Համողւած եմ, որ Հասել է այն պատմական վայրկեանը, երբ մենջ Հնարաւորու Թիւն ունենջ մեղ ենթարկելու Թիւրջիան եւ նրա միջոցով չէղոջացնելու Բալկաններում մեր դէմ դուրս գալու պատրաստող ուժերը»:

ፈይሆ

ፈይሆ

Յուլ. 30 (օգ. 12-ին) Պետրոդրատի Թրջական դեսպան Ֆահը-Էդդինը նոյնպէս յարուցանում է Ռուսիոյ հետ դաչնակցելու խնդիրը, հետեւեայ հիմջերով.-

«Թիւրջիան Հողային նւաձումների ոչ մի ձղաում չունի, բայց ցանկանում է իր Հողային անձեռնմինելիու Թիւնը ապահդվել։ Նա իր բանակը դնում է Ռուսաստանի տրամադրու Թեան տակ, եԹէ այս պատերազմի մէջ դրա կարիջը զդացւի։ Թիւրջիոյ վարձատրու Թիւնը կարող է կայանալ Գերմանիոյ փոջր–ասիական երկաԹուղային եւ այլ առանձնաշնոր Հումների իւրացման մէջ։ Բացի այդ, Թիւրջիան կը ցանկանար, որ Ռուսաստանը խօսջ տայ չպաշտպանել Հայկական աղդային Հոսանջների պաշանջները, որով Հետեւ Թիւրջիան վախ ունի Ռուսաստանի Հայկական չրջանների նկատմամը ունեցած ձրգտումների առ Թիւ»:

Հետաջրջրական է, որ Սաղոնովը, յայտնելով Գիրսին Թրջական դեսպանի առաջարկուԹիւնները, իր կողմից ընդունելի է Համարում րոլոր պայմանները, բացի Հայկական բարենորողումներին վերարերւող կէտից...: Հետադայում, երբ Ռուսաստանը նւաճեց Հայաստանի մեծ մասը, պարղւեց, որ Սաղոնովը միտջ ունի դոՀանալու Հայերին «ղպրոցական-եկեղեցական ինջնավարուԹիւն» չնորհելով (Ադամով, էջ 209):

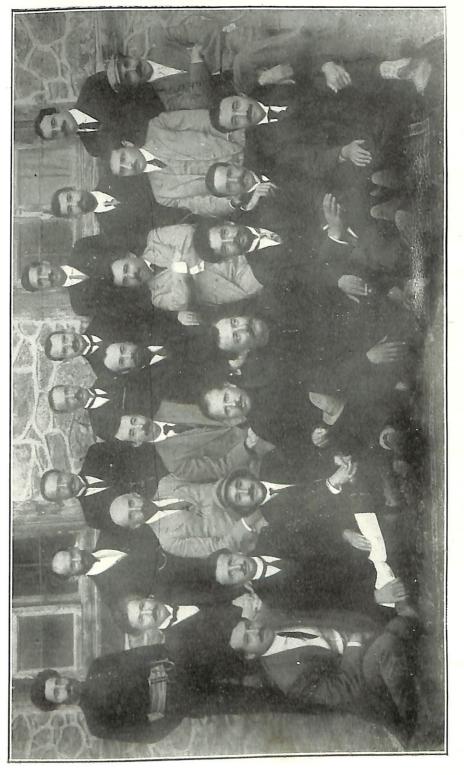
Ինչպես երեւում է Գիրսի յաջորդ գրութիւնից, Ֆահր-իդդինը արտայայտում էր Պոլսոյ մէջ աւելի առաջ եղած տրամադրութիւնները եւ իրաղեկ չէր տեղի ունեցած փոփոխութիւնների մասին։ Սազոնովը Ֆահր-իդդինի այս ուշացած յայտարարութիւնից էր մեկնում օգ. 2 (15)-ին Բենկենդորֆին ուղղած իր հեռադրին մէջ։ Միւս կողմից ժամ առ ժամ տեղի ունեցող փոփոխութիւններին տեղեակ Գիրսը այլեւս յայտնում է.-

«Այստեղ ամրանում է այն կարծիջը, Թէ Թիւրջ–դերմանական ՀամաձայնուԹիւնը արդէն կայացել է։ Դէպի Անատոլիա զօրջեր Ճամ– բելը կարծես Թէ Հաստատում է այդ բանը»...

IV

<u> ረ· ፀ· 小·</u> ԵՐԶՐՈՒՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Կարծում ենջ պարզ է, որ ահաւոր ղէպջերի կազմաւորման, մեծ ուժերի յարաբերու ժեան այս ճակատադրական չրջանում, հայ յեղափոխականների «կամեցողու Ժիւնները» էական արժէջ չունէին։ Եւ սակայն հայ կեանջի ժամանակակից ջննադատները չնչապատառ չարունակում են մօտ ջսան տարի առաջ սկսած արչաւը...։ Ռուս-Երջական բանակցու Եիւնների ըն Եացջում երրեմն Եւում է, Եէ

Համաձայնու Թիւնը գլուխ դալու վրա է։ Իսկ այդ պարադային պարգ է,որ ինչ որոշում էլ կայացնելու լինէին «Պոլսոյ կոմիտէն» եւ «Արեւելեան Բիւրօն», արեւմտաՀայու Թեան կեանջն ու բախտը տարբեր ընԹացջ կը ստանար։

13

ՔննուԹեան առնելով ՀամաձայնուԹեան խնդիրը՝ Տարլէն դըրում է․-

«ինվերը տալիս էր վճռական եւ անմիջական երաչխիջներ, ինչպես օրինակ ղերման սպաների հեռացումը եւ կովկասեան սահմաններում եղած ղօրջերի յետ ջաչելը։ Հազիւ Թէ այդ բոլորը միայն խորամանկուԹիւն էր։ Ցամենայն ղեպս, Ռուսոստանի չահը ուղղակի Թելաղրում էր պահանջել ինվերի առաջարկած միջոցների անյապաղ դործադրուԹիւնը. չէ՞ որ այդ ղեպջում վտանդւում էր միայն Թիւրջիոյ դրուԹիւնը»:

Բայց այդպես չպատահեց, որովհետեւ միապետութեան դիւանադիտութենը չկարողացաւ ժամանակին հասկանալ իր իսկ դրութեան լրջութիւնը։ Եւ այն օրերին, երբ Գրէյը դոնում էր,թէ «ուժերի լարման անհրաժեշտութիւնը Գերմանիոյ դէմ պահանջում է Թիւրջիոյ հետ ընդհարւելուց խուսափել», Ռուսաստանում մտածում էին օր առաջ Պոլիսը նւաձելու մասին։

Պետերբուրղում Թիւրջիան Հարկաւոր չէր դաչնակցի դերով, թեկուղ եւ ամենաՀամեստ եւ ամենախոնարհ վիճակով։ԱռՀասարակ, Ռուսաստանին անհրաժեչտ էր ոչ թե Թիւրջիան, այլ Պոլիսը, որը նւաճելու լաւաղոյն միջոցը Թիւրջիոյ Հետ պատերազմելն էր», դըրում է Չայոնչկովսկին («Համաշխարհային Պատերազմը», Մոսկւա, 1931, էջ 156):

Դիւանադիտական մեծ պայքարի այդ օրերին դնալով ուժեղանում է Թիւրք-րոլդարական ՀամաձայնուԹեան ՀաւանականուԹիւնը։ Միաժամանակ Գերմանիան ամէն կերպ աշխատում է Թիւրջիան իր ձեռջ առնել։ Գեօրէնի ու Բրեսլաուի եւ նրանց զօրական կազմի չընորհիւ օրէցօր աճում էր դերմանացիների աղդեցուԹիւնը Թրջանորհիւ օրէցօր աճում էր դերմանացիների աղդեցուԹիւնը Թրջական ծովային եւ ցամաջային ուժերի վրա։ Գերմանական դիւանական ծովային եւ ցամաջային ուժերի վրա։ Գերմանական դիւանական ծովային եւ ցամաջային ուժերի վրա։ Գերմանական դիւանական ծովային եւ ցամաջային ուժերի վրա։ Գերմանական դիւանադիտուԹիւնը դուրս էր դալիս իր կաչւից ապահովելու Համար Թիւրզիոյ դինակցուԹիւնը, որ նրան Հարկաւոր էր չատ տեսակէտներով։ քիոյ դինակցուՅիւնը, որ նրան Հարկաւոր էր չատ տեսակէտներով։ նակատ ստեղծելով նրա ուժերը չլատելու, Թրջական Հում նիւԹերով իրեն ապահովելու Համար եւայլն։ Եւ կատարւող աշխատանջները, ուղղակի եւ անուղղակի ճնչումները սկսում էին արդիւնջ տալ։ Թիւրջ կառավարուԹեան մէջ դերմանացիների Հետ գինակցելու

digitised by A.R.A.R.@

14

15

կողմնակից Հոսանջը այլեւս տիրող էր Հանդիսանում եւ Համաձայնութեան ինդիրը դրական լուծում էր ստանում ։

Այս պարագաների մէջ էր, որ սկիղբ առին Էրզրումի բանակցութիւնները:

2. 3. Դաշնակցու Թեան Էրդրումի ընդհանուր ժողովը նոր էր ձեռնարկել իր աշխատանջներին, երբ վրա հասան պատերաղմի շշմեցուցիչ լուրերը*): Ժողովին մասնակցում էին Դաշնակցու Թեան հին փորձւած եւ նոր լաւադոյն ուժերը: Մեղ Թւում է, որ այդ ժողովի կազմի, տրամադրու Թիւնների, ձդաումների յայտարարը հանդուցեալ Ռոստոմն էր, որը եւ հրաւիրել էր ժողովը։ Ռոստոմը Էրգըրումում Թիւրջերի հետ հաստատել էր սերտ բարեկամական յարարերու Թիւրջերի հետ հաստատել էր սերտ բարեկամական յարարերու Թիւրջերի հետ հաստատել էր սերտ բարեկամական յարադի բարեկամական տրամադրու Թիւններով էր օժտւած նաեւ ժողովին եկած պատդամաւորների ստւարադոյն մասը։ Ժողովը դումարւել էր այլ նպատակների, այլ տրամադրու Թիւնների, այլ յոյսերի, այլ ձղտումների համար։ Եւ այդ պատճառով, երբ մարդ յիշում է այդ ժողովի սկիզբն ու վախճանը, դիւրու Թեամր հասկանում է խարւած ու նահատակւած հայ ժողովուրդի ողրերդու Թիւնը...։

Պատերաղմի մասին ստացւած Հեռադրական լուրերի Հետեւանջով, այդ Հեռաւոր վայրում ստեղծւեց մանրամասն տեղեկուԹիւնների կարիջը։ Այդ պատճառով, Հեռադրւեց, որ Հանդուցեալ Արմէն-Գարօն անմիջապես մեկնի Էրդրում։ Պատասխան ստացւեց, որ Կարօն մեկնել չի կարող, նրա ներկայուԹիւնը խիստ անհրաժեշտ հարօն մեկնել չի կարող, նրա ներկայուԹիւնը խիստ անհրաժեշտ էր! Պոլսում։ Արդէն վայրի ՀեռաւորուԹիւնը, չուրջ երկու չարաԹւայ ճանապարհ կտրելու անհրաժեշտուԹիւնը դեպքերի այդ արադ պարդացման չրջանում անիմաստ էր դարձնում դիմումը։

Ստեղծւած պայմաններում չէր կարող խօսջ լինել ժողովի բնականոն զբազմուն քների մասին : Այդ պատճառով , ամփոփելով մինչև այդ եղած աչխատան քները , ան հրաժեչտ համարւեց քննու խեան առնել ստեղծւած դրու Թիւնը եւ անցնել պատերազմի հարցին : Այս առնել ստեղծւած դրու Թիւնը եւ անցնել պատերազմի հարցին : Այս առխիւ ժողովականների ստւար մեծամասնու Թիւնը արտա յայտւում էր այն մտքով , Թէ հայ ժողովուրդը կովկասում եւ Տանկահայաստանում անկաչառ կերպով պէտք է կատարէ իր քաղաքացիական պարտականու Թիւնները՝ համապատասխան պետու Թիւնների նկատմամը : Նախապես երեք չորս հողի հակառակ էին այդ կարծիքին եւ առաջարկում էին Արեւմտեան Հայաստանում ձեռնարկել ապստամբու-Թեան (Սւազի երկու պատգամաւորները, իմբապետ Համազասպը եւ Եւրոպայի ուսանողական միուԹեան պատգամաւոր Տիգրան Խաչիկեանը)։ Բայց վիճաբանուԹեան ընԹացջում նրանջ էլ միացան մեծամասնուԹեան բանաձեւին, րացի Հանգուցեալ Համազասպից։

Յուլիսի վերջերին (Հ․ տ․) ընդՀանուր ժողովի պարապմուն չները արդէն ընդՀատւած եւ պատդամաւորների մեծ մասը ցրւած էր։ Ժողովի կողմից ընտրւել էր 9 Հոդինոց մի յանձնաժողով, որը պէտջ է դրաղւէր առկախ մնացած Հարցերով:

Օդոստոսի սկիդըներին Էրդրում Հասան Թիւրջ յայտնի Հռետոր Նաձի բէյը եւ ԻԹԹիՀադի դլխաւոր ջարտուղար ԲաՀաէդդին Շաջիրը։ Մի ջանի օր առաջ Էրդրում էր եկել նաեւ Հանդուցեալ Վռամեանը, որը փաստօրէն եւ վարում էր բանակցուԹիւնները մնացած ընկերների, յատկապէս, Ռոստոմի եւ Ակնունու, Հետ ՀամախորՀուրդ։

Ցիչում եմ Վռամեանի մի ղեկուցումը բանակցուԹիւնների մասին, աւելի ճիչտ, ընկերական մի դրոյց, որ տեղի ունեցաւ Սանասարեան վարժարանի այդու անկիւններից մէկում ։ Ներկաներից յիչում եմ Ակնունուն, Ռոստոմին, Ս․ Վրացեանին, Տէր – Մինասեանին ։ Վռամեանի ասածներից չատ պարդ էր, որ Թիւր– ջերը Համակւած են խիստ բարձր տրամադրուԹեամբ եւ այդ պատճառով ամէն մի խօսակցուԹիւն Թիւրջիոյ չէղոջուԹեան, պատերաղմից խուսափելու մասին դիտւում էր աւելորդ ։

Թիւրքերը վստահ դերմանական գէնքի յաջողութեան վրա՝ ւամողւած էին, որ Թիւրջիան պատերաղմից դուրս կը դայ նպաստաւորւած : Նրանը վստած էին, որ Ռուսաստանի յարձակման Thugand heard he ingraft anot swith Usugehadhauh, thenhow the And funch , U hohn Unhay, Shishe hul Zug funnun he hugud ar Bheun be գրանով նեղը լծել ոչ միայն Ռուսաստանը, այլ նոյն իսկ Անդլիան: Այդ նկատումներով նրանը առաջարկում էին, որ Դաչնակցու Թիւնը կազմակերպւած ձեւով Հանդէս դայ միաժամանակ Թիւրջիայում, Կովկասում ևւ արտասահմանում ։ Առաջարկում էին Թիւրքիայում Հայ կամաւորական բանակ կաղմել եւ գործօն մասնակցու [/իւն ունենալ Թիկունջային աշխատանջներում ։ Ռուսաստանում եւ կովկասում պայքար մղել միապետու Թեան գէմ և նպաստել ռուսների կովկասեան Թիկունըը քայքայելու։ Արտասահմանում հանդես գալ հայ Թիւրքական Համադործակցութեան իմաստով եւ մի անդամ ընդմիչտ Stare ewsty youh nedtoph ShowSmarthe hips: Uh hand Hangber palap ներջին խնդիրները, որոնք պատչան լուծում կը ստանան պատերաղ-Shy jhung:

ՎԷՄ =

^{*)} Երզրումի ընդհանուր ժողովին ես մասնակցել եմ «հիւրի» հանգամանքով Ջանիկի Հ․Յ․Դ․ շրջանային ժողովի եւ Պոլիս եղած դաշնակցական ընկերներից Սարգիս Բարսեղեանի հրաւէրով․ Վ․ Մ․։

16

17

Այս առներ չատ բան մնացել է իմ յիչողունեան մէջ նաեւ Հանգուցեալ Ակնունու ասածներից, որի Հետ այդ օրերին, դէպջերի բերումով, զուգորդւեց մեր կեանջը։

Վռամեանը վերջացրեց իր խօսջը Հարցումով _ «մենջ ի՞նչ ենջ առաջարկում»։ Ներկաներից եւ ոչ ոջ պատասխան չուեց Հարցման, եւ բոլորն էլ Համակւած էին խիստ ծանր տրամադրուԹեամբ։

ԵԹԷ չեմ սիսալւում, Վռամեանի այս զրոյցից յետոյ տեղի է ունեցել եւս մէկ կամ երկու Հանդիպում Թիւրջերի հետ. ապա բա_ նակցու Յիւնները վերջացան կամ անստոյը դրու Յեան մէջ ընկան։ Չեմ կարծում, Թէ այղ Հանդիպումները որեւէ նոր բան աւելացըրած լինեն մեր ասածների վրա։ Յամենայն ղէպս ոչ Ակնունուց եւ ոչ մի ուրիչից Հարցի մասին մենը նոր ոչինչ չիմացանը, բացի այն, որ Դաչնակցութիւնը, Հակառակ թիւրջերի բոլոր պահանջներին կամ առաջարկներին, որոչել է մնալ ընդգանուր ժողովի բանաձեւի սագմաններում, որի իմաստը ոչ Թէ «չէղոքուԹիւնն» էր, ինչպէս կար_ ծրւում է սովորաբար, այլ ջաղաջացիական պարտականութիւնների անայլալ կատարում ինչպէս կովկասում, նոյնպէս եւ Թիւրքիայում: Ըստ էու նեան այդ որոչումը նկատի ունէր արեւմտագայու նեան ըն*թացքը. նովնառաչայենի ճամաճանիան տանատանարը* Գուրքուննենի կատարման մասին երկու կարծիք լինել չէր կարող եւ այդ չէր, որ ճշտման էր ենթարկւում ։ Որոշման իմաստն այն էր, որ արեւմտա-Հայութիւնը չպէտը է ապստամբւի, յատուկ աղդային խնդիր չպէտը է յարուցանէ պատերազմի ընթացքում. իր վրա ընկնող բոլոր քաղաքացիական պարտականութիւնները պէտը է կատարէ, բարեխիղն, համբերող եւ պարտաճանանչ պէտը է լինի Թիւրքիոյ եւ Թիւրքերի Հանդէպ ։ Այս ձեւով դուած՝ խնդիրը այնջան էլ դիւրին չէր եւ պա_ հանջում էր ղեկավար չրջաններից եռանդուն աչխատանը։

V

հԶՈՒՄ

երգրումի ընդհանուր ժողովի որոչումը, ինչպես նաեւ բանակցունիւնների ըննացքում դաչնակցական ընկերների բռնած ըննացքը տեսունեան մէջ քննադատելի կողմեր չատ ունի։ Եւ սակայն, ինչպես էլ քննադատելու լինենք, պետք է ընդունենք, որ ուրիչ ելք չկար։ Ընդունել նիւրքերի առաջարկը, նչանակում էր պատուհասներ ստեղծել կովկասում եւ արկածախնդրունեան մէջ ընկնել, որովներ ստեղծել կովկասում եւ արկածախնդրունեան մէջ ընկնել, որովհետեւ այն, ինչ որ առաջարկւում էր, ոչ մի առնչունիւն չունէր ոչ հայ աղատադրական չարժման անցեալի, ոչ էլ կովկասահայունեան մէջ տիրող տրամադրունիւնների հետ։ Միւս կողմից, մերժել նիւրջերին, նրանց հետ Թշնամանալու իմաստով, նչանակում էր մէկէնիմէկ հարւածի տակ դնել արեւմտահայուԹիւնը։

Սրա հետ միասին, պարղ է, որ «ջաղաջացիական պարտականունիւնների» որոշումը ամենահեռաւոր չափով անդամ չէր կարող դոհացնել նիւրջերին։ Այդ վճռական օրերեն նրանց անհրաժեշտ էին նրորջ դենջի յաջողունեան տենչով համակւած, ողեւորւած հայեր։ նիւրջ դենջի յաջողունեան տենչով համակւած, որ հայերը ոչ մի ձեւով Անհրաժեշտ էր բացարձակ վստահունիւն, որ հայերը ոչ մի ձեւով չեն նպաստելու ռուս դենջի յաջողունեան ընդդէմ նիւրջերի։ Անհրրաժեշտ էր անտարակուսելի համողում, որ հայերը այս անդամ դրրաժեշտ էր անտարակուսելի համողում, որ հայերը այս անդամ դրրաւելու են կարսը էրդրումից՝ նիւրջական բանակը կովկաս առաջնորդելու համար։ Անհրաժեշտ էր բացարձակ հաւատ- առ այն, որ դոլոր հայերը մէկ մարդու պես հրաժարւելով հրաժարւում են հայկական հարցից եւ այլեւս չեն արծարծելու այդ հարցը ոչ պատերաղմի ըննացջում, ոչ յետոյ։ Վերջապես, անհրաժեշտ էր անայլայլ վստահունիւն, որ ռուսները իրենց հերնին հրաժարւում են արեւելեան նահանդների նկատմամբ ունեցած դիտաւորունիւններից։

Եւ այս բոլորի դիմաց, յանկարծ՝ «ջաղաջացիական պարտականու թիւններ»... Ի՞նչ էր այս Թիւրջերի Համար։ – Պարա՛պ խօսջ։ Եւ ջանի որ Դաչնակցու Թիւնը չէր ուղում Հայ դիակներով Թումբ կաղմել Կովկասում Ռուսաստանի առաջ, նչանակում է բոլոր Հայերը նպաստելու են ռուս գէնջի յաջողու Թեան՝ Թիւրջերի դէմ...

Տեսնում ենջ, որ մեծ ուժերի դասաւորման տարուրերումների հետ փոփոխւում է նաեւ արեւմտահայերի բախտը։ Մի դէպջում նըրանջ զերծ պիտի մնային բոլոր պատուհասներից – Թիւրջիոյ չէդոջուԹիւնը։ Միւս դէպջում՝ պէտջ է աղատւէին բնաջնջումից – ռուս –Թիւրջական համաձայնուԹիւնը։ Բայց այդ ելջերը փակւում են հայ ժողովուրդի, նրա ղեկավար հայ յեղափոխականների կամջից միանդամայն անկախ պատճառներով եւ պատերաղմի հրդեհը կլանում է նաեւ Թիւրջիան ու նրա հետ միասին՝ նաեւ արեւմտահայուԹիւնը։

Են Թաղրել, Թէ որեւէ մի ուրիչ ժողովուրդ Թիւրջիայում, Հաչւելով նաեւ իրենց Թիւրջերին, աւելի լաւ կատարեց իր ջաղաջացիական պարտականուԹիւնները Թրջական գօրակոչի օրերին, նչանակում է մեղանչել ՃչմարտուԹեան դէմ։ Եւ սակայն այդ էլ ապարդիւն անցաւ...։

Այն օրերի Հարցերը կարօտ են ընդարձակ լուսարանուԹիւնների, այնինչ մենջ պետջ է վերջացնենջ մեր ասելիջները։ Այն օրերին Թիւրջերի ընԹացջը մեր դէմ կտրուկ կերպով փոխւեց։ Կարելի է Հաստատապես ասել, որ նոյն այդ փոփոխուԹեամբ Հիմջի մէջ արդէն լուծւած - վերջացած էր Հայերի բնաջնջման խնդիրը։ Նոր վե-

500 - 2001

վեՄ

digitised by A.R.A.R.@

3,

:7

18

19

րաբերմունքի առաջին նչանն այն եղաւ, որ ոստիկանութիւնը պա_ Հանջեց ընդՀանուր ժողովին մասնակցած ընկերների ցանկը։ Բոյորի Համաձայնութեամբ Ռոստոմը ներկայացրեց Էրզրումի մէջ մնացած ընկերների անունները։ Այնուհետեւ բոլորն էլ հսկողութեան տակ րնկան, այնպես որ ամեն մարդ ճանաչում էր իր յետեւից պատող գաղտնի ոստիկանին ։ Արդէն ձերբակայել էին Բոլդար . պատդամաւո_ *զին :Բալաջանի տեղեկու Թիւններով նրան բանտում չարչարում էին*, Հասկանալու Համար, Թէ ինչպէս է պարսկական անցադիր ձեռը բերել։ Նոյն օրերին ձերբակայեցին Ակնունուն եւ ինձ։ Անձամբ իմ ձերբակալութեան մէջ, ի Հարկէ, զարմանալու բան չեմ գրտնում, բայց Ակնունու ձերբակայուԹիւնը բոլորովին անսպասելի էր L. PAAfamph depunched new ph menulymond usuulunghy: kpgpn_ մից Պոլիս մեկնելուց առաջ Սկնունին պահանջեց ձերբակալող ոստիկանից նախապես մեղ տանել ԲէՀաէդդին Շաջիրի մօտ : Բայց երեկւայ բարեկամը Ակնունուն չընդունեց. իբը [Ժէ «բացակայ» էր: Թէեւ նոյն օրը երեկոյեան մեղ արձակեցին, բայց երկու օր յետոյ նորից ոստիկանու Թիւն տարին եւ պահանջ դրին 24 ժամւայ ընթացըում հեռանալ Էրգրումից՝ Ակնունին Պոլիս՝ ես՝ Սամսոն, սպառնա_ Ind, Sudunul yupunguifu, upunphi:

Երեկւայ Հաչտ բարեկամական յարաբերուԹիւնների այս փոփոխուԹեան Համար ոչ մի առիԹ չկար եւ «նոր» վերաբերմունքը այնքան տարօրինակ, այնքան անՀասկանալի եւ անստոյգ էր Թւում, որ Ռոստոմը առաջարկեց չենԹարկւել եղած կարդադրուԹեան, որպէսզի կառավարուԹեան ընԹացքը վերջնականապէս պարդւի։ Ցաջորդ օրը որոշւած ժամին, ի Հարկէ, մեղ կառք դրին եւ Ճամբայ Հանեցին դէպի Տրապիդոն...։

Ընդամենը մի ամիս առաջ մեր տեսած կենսուրախ Տրապիզոնը այժմ սմջել ու կծկւել էր։ կարծես խէ մարդ չէր մնացել ջաղաջում ։ Իջել էինջ «Պալաս Օտելը» ։ Հակառակ եղած դժւարուխիւններին, Ակնունին տեղական ընկերներից ոմանց Հրաւիրեց ժողովի ։ Հիւրանոցում Հաւաջւել էին ութը-իննը Հոդի ։ Ակնունին զեկուցեց ընդՀանուր ժողովի որոչման եւ Թիւրջերի Հետ եղած բանակցութիւնների մասին , վերը բերւած իմաստով ։ Ցիչում եմ , որ խիստ տըհաճ տպաւորութիւն խողեց ներկաների վրա «ջաղաջացիական պարտականութիւնների» որոչումը ։ Ժողովականներից մէկը , դերձակ Արչակը , այս առթեր այնջան յուղւեց ,որ կիսատ թողեց Ակնունու զե կուցումը եւ զայրութով Հեռացաւ ։ Այստեղ ընդՀանուր տրամադըթութիւնը ի նպաստ ապստամրութենն էր եւ յանկարծ՝ «ջաղաջացիական պարտականութիւններ»...։ ԱռՀասարակ այդ երկու բառերից աւելի անժողովուրդական մի Հասկացողութիւն երեւի երբէջ չի եղել արեւմտաՀայութեան մէջ։ Ասում եմ այդ նրա Համար, որով-Հետեւ նոյն ձեւի ընդունելութիւն դտաւ նաեւ իմ ղեկուցումը Սամսոնում։ Թէեւ ծովեղերջում տիրող մտայնութեամբ չեմ ուղում եղրակացութիւններ Հանել երկրի ժողովուրդի տրամադրութիւնների մասին, բայց տարակոյս չկայ, որ դրութեան անտեղեակ մարդկանց այն Հաւաստիացումը, Թէ արեւմտաՀայութիւնը դէմ էր, իսկ կովկասաՀայութիւնը կողմնակից ապստամբութեան՝ առնւաղն միակողմանի է։ Այսպես թե այնպես, այդ տրամադրութիւնները չէին, որ յուծում էին ճակատադրական Հարցերը...։

Այդ նոյն օրերին, ինչպէս տեսնում ենջ եղած փաստաթղթերից, դրութիւնը Պոլսում դնալով լրջանում էր։ Բոլոր դործերը կեդրոնանում էին դինւորականների ձեռջը, որոնջ, դերմանացիների ձրնչման տակ, ամէն կերպ աշխատում էին Ռուսաստանի դէմ պատերաղմի մղել Թիւրջիան։ Գերմանական ղէնջի յաջողութիւնները ուժեղացնում էին պատերաղմի կողմնակիցների դիրջը։ Օդ. 14 (27)ին Գիրսը իր Հեռադրին մէջ Սաղոնովին ասում էր.-

«Գերմանական դօրջերի ֆրանսական ճակատում ունեցած յաջոդութիւնների չնորհիւ, թիւրջերը մեղ միանալու համար յատուկ անհամբերութիւն չեն արտայայտում այլեւս» (Ադամով, էջ 68)... Միւս կողմից, ըստ Տարլէի, դեռեւս օդոստ. 3-ին արդէն կնջւած էր թիւրջ-դերմանական դաղտնի համաձայնութիւնը։

Երկրի մէջ դերմանացիների Համարումը տարածուն բնոյթ էր ստանում ։ Օդոստոս 31–ին նրանջ դրաւեցին Ամիէնը, Սեպտ · 4-ին՝ Ռէյմսր, երեջ օր յետոյ՝ Մոբեժը · · · ։

Արեւմտահայու Թեան հորիզոնը ըստ երեւոյԹին ամէն տեղ սկըսում էր մ Թաղնել։ Եւ նչանները արտայայտւում էին նաեւ Սամսոնում, որի խաղաղ հայու Թիւնը անցեալում Թիւրջերի հետ ապրել էր բարի դրացիական յարաբերու Թիւնների մէջ եւ կարողացել էր զերծ մնալ մինչեւ իսկ 1895-96 Թ. Ջարդերից։ Իչխանու Թիւնը աղդային խորհրդի միջոցով պահանջում էր հայկական Թաղի զէն թերը։

Քաղաքի մէջ եղած փոքր ի չատէ աչքառու Հայերը արդէն ՀըսկողուԹեան տակ էին։ Հեղահամբոյր ծխախոտավաճառ Հայերը Հրապարակից քաչւում փակւում էին տներում։ Սեպտեմբերի վերջերին դրուԹիւնը աւելի վատացաւ. մէկ-երկու տեղ եղան խուղարկուԹիւններ...։

Փոթեորիկներով յղի եւ անստոյդ այդ օրերին թրջական մի նաւ եկաւ խարսխեց Սամսոնի նաւաՀանդստում ։ Նաւաղնացութիւնը այլեւս Հաղւադիւտ էր և ուչադրութիւն էր դրաւում ։ Իմացւեց , որ նաւը ፈይሆ

20

Հասել է Տրապիզոնից և մեկնում է Պոլիս: Դրանից զատ ոչ ոջ ուրիչ ոչինչ չգիտէր: Մի ժամ յետոյ, սակայն, Գարահիսարցի բժիչկ Հինդլեանի միջոցով իմացայ, որ Ռոստոմը այդ նաւի մէջն է եւ ուզում է մէկն ու մէկի հետ տեսնւել: Մի կերպ յաջողեցայ զնալ նաւ: Ռոստոմը, ըստ երեւոյժին, այլեւս չէր սպասում ոչ ոջի: Նրան գըտայ երկրորդ յարկի հիւրասենեակում նստած մի խումբ զինւորականների, ոստիկանների մէջ: Առաջին տպաւորուժիւնը այն էր, որ կարծես ժէ ձերբակալւած է, եւ ըստ էուժեան այդպէս էլ էր,միայն ժէ անպաշտոն կերպով: Ռոստոմը ինձ տեսնելուն պէս վեր ցատկեց տեղից: Դուրս ելանջ վերեւ եւ նաւի մէկ անկիւնը ջաչւեցանջ։ Երբեջ նրան այդպէս չէի տեսել՝ գունատ, գրեժէ հիւանդ գրուժեան մէջ: Նա խսսում էր սաստիկ աճապարանջով եւ ասածների իմաստր այս էր-

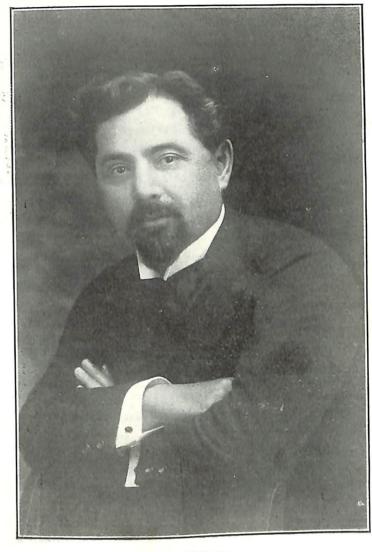
Ընկերներից ոմ անջ նախապէս Հեռացան, ոմ անջ ձերբակալւեցին եւ ոմ անջ ջչւեցին Էրդրում ից: Բաղաջում եւ չրջաններում սկսւել են ձերբակալու Թիւններ, խուղարկու Թիւններ․ ժողովուրդը գինա-Թափում են: Գիւղերում եղել են կոտորածներ։ Կողոպուտների, բրոնադրաւումների դէպջերը անՀաչիւ են: Այդպիսի տեղեկու Թիւններ կան նաեւ Վանի, Մուշի, ԲիԹլիսի չրջաններից։ ԸնդՀանրապէս դըրու Թիւնը չատ վատ է եւ նշաններ կան զանդւածային ջարդերի։ Ամէն միջոց պէտջ է ձեռջ առնէջ, որջան կարելի է չուտ Սամսոնից իմաց տալու Ամասիայի, Մարդւանի եւ Սրւադի ընկերներին, որ ըդդոյչ լինեն, ոչ մի ձեւով առիթ չտան Թիւրջերի գրդռու Թեան, որով հետեւ չատ եւ չատ վատ է դրութիւնը...։

Նաւր մեկնելու վրա էր, րաժանւեցինը։

Սամսոնում դրութինը գնալով բարդացաւ։ Հայկական թաղի փողոցներում երեւացին նոր մարդիկ՝ Ռումէլիի մուՀաճիրները, որոնջ առաջ դանւում էին դիւղերում, յոյների չրջաններում։ Նորեկները բնակութիւն էին Հաստատում Հայերի բակերում, տների պատուՀանների տակ...։ Հայկական թաղի ապադայ բնակիչներն էին սրանջ։ Թաղը ղդոյշ էր, աւելի ջան ղդոյշ։ Եւ սակայն տեղի ունեցան առաջին ձերբակալութիւնները...

Քիչ չանցած Թաղը իսպառ կծկւեց ու մեկուսացաւ աչխարհից. պատերաղմը սկսւել էր...:

Բելգրադ.

է․ ԱԿՆՈՒՆԻ

8 · ኮቦԱԶԵԿ

21

ԵՒՍ ՄԻ ՀԻՆ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ («Հէդի»)

U. •

«Վէմ»-ի Թիւ Բ.-ում լոյս տեսած յօդւածով՝ («Հայ Անդրանիկ ԹատերդուԹիւնը») մենջ նպատակ ունէինջ ապացուցանելու, որ մեր առաջին տպադիր ԹատերդուԹիւնը ԺԹ.դարում ո՛չ Թէ ՄխիԹարեան Հ. Պետրոս վարդ. Մինասեանի «Խոսրով Մեծն» ողրերդուԹիւնն է (Վենետիկ, 1845 Թ․), ինչպէս ընդունւած է մեղանում, այլ 1821 Թ. ԿալկաԹայում Հրատարակւած «Խտրադիմայ ԴժրողուԹիւն» կատակերդուԹիւնը:

Յիչեալ յօդւածին մենջ կցել էինջ եւ մի բաւական ընդարձակ նախարան, ուր ընդՀանուր դծերով ներկայացրել էինջ Հայ Թատրոնի, մասնաւորապէս Հայ ԹատերդուԹեան պատմուԹիւնը – սկսած ամենահին ժամանակներից, Արտաւազդ արջայի օրերից, մինչեւ վերջին ժամանակները: Չէինջ մոռացել, մանաւանդ, յատկապէս չեչտել Լվովի (ԼեՀաստան) Թէատինեան կրօնաւորների պատւաւոր դերը այդ ասպարէղում եւ նրանց ԹատերդուԹիւնները դեռ Ժի. դարում: Բայց «Վէմ»-ի խմրադրուԹիւնը, Համարելով այդ ամենը չատ ծանօթ բաներ, դուրս էր ձդել: Որով յօդւածից այն տպաւորուԹիւնըն էր ստացւել, որ իրը թե մենջ, մեղանչելով պատմական ճչմարտութեան դէմ, անարդար յայտարարուԹիւն ենջ արել՝ ասելով, թե Հայոց անդրանիկ թատերդութիւնը – ընդՀանուր իմաստով վերցրրած – «խտրադիմայ Դժրողութեան»-ն է, եւ ուրեմն ՀնդկաՀայերին է պատկանում առաջնութեան պատիշը Հայ թատերդութեան մարդում:

Եւ դանւեցին ընդդիմախօսներ, որոնք ամենախիստ կերպով դատապարտեցին մեղ, վերադրելով մի չարք մեղջեր, որոնք մեղանից յամենայն դէպս չատ հեռու էին։ Յիչենք նրանից Հ. Ե. Փէչիկեանին, «Բաղմավէպ»-ի հմուտ խմրադրապետին, որ իր հանդէսում ստորադրելով մէկ յօդւած – պատասխան՝ «Հայկական թատրոնի ծաղումը» վերնադրով (թ. 1, 1934) մեղ մեղադրում էր երկու յանցանքի համար.-

22

23

Առաջին՝ որ մեր յայտարարուԹիւնը սիսալ է եւ անարդար, ջանի որ նրանից դեռ չատ առաջ մենջ ունեցել ենջ մեր Թատրոնն ու ԹատերդուԹիւնները:

Երկրորդ՝ որ եւ ամենից աւելի զայրացրել է իր Ուխտի փառջին ու անւանը նախանձախնդիր Հ․ Փէչիկեանին – որ մենջ, իբր թէ, նպատակ ունենալով նսեմացնել Մխիթարեանների դործը, կամեցել ենջ «անիրաւ կերպով Մխիթարեաններէն խլելու պատմական եւ իրական իրաւունջր թատերադրութեան առաջնութեան»:

Ցայտարարենք անկեղծօրէն, որ նման նպատակ մենք չենք ունեցել եւ չէինք էլ կարող ունենալ, որովհետեւ մենք Մխիթարեանների հոյակապ դործունէութեանը հիացողներից մէկն ենք։ Եւ, վերջապես, ի՞նչպես կարող էինք Մխիթարեաններից խլել մի պատիւ, այն էլ՝ անիրաւ կերպով, որը նրանց չի պատկանում։ Պատմական ճչմարտութիւն է, որ հայ թատերդութեան առաջնութեան պատիւը յամենայն դէպս Մխիթարեաններին չի պատկանում ուրեմըն, ի՞նչ խօսք կարող է լինել նրանից այդ պատիւը խլելու մասին:

Որով Հետեւ Հ. Φէ չիկեանին մենջ արդէն Հանդամանօրէն պատասխանել ենջ «Բաղմավէպ»-ում, ինչպէս եւ Համառօտակի՝ ԹեՀրանի «Ալիջ»-ում (№ 151 եւ 152), այստեղ երկար կանդ առնել այդ Հարցի վրա աւելորդ ենջ Համարում։ Բայց միայն այսջանն ասենջ, որ մեր յօդւածում մենջ կամեցել ենջ ասել եւ նորից կրկնում ենջ, որ ծԹ․ դարի մեր անդրանիկ թատերգութիւնը «Խտրադիմայ».ն է, տպւած կալկաթայում, եւ ուրեմն դրա պատիւը իրաւամբ պատկանում է հնդկահայերին:

Զանազան ԹիւրիմացուԹիւններից խուսափելու Համար՝ աւելացընենը նաեւ, որ

ա. Խօսջը տպադրւած, այսինջն՝ Հրապարակում եղած Թատեր_ դուԹիւնների մասին է, որովՀետեւ եԹէ անդամ սրա _ նրա պաՀա– րաններում փակւած ձեռադիր ԹատերդուԹիւններ էլ կան, նրանջ ՀասարակուԹեան սեփականուԹիւնը չեն կաղմում*):

բ. Որ այսօրւայ տենալները այդ են ասում․ բայց վաղը կարող է փոչիների տակից մէկ նոր տպաբիր ԹատերդուԹիւն դուրս դալ – ինչպէս «Խորադիմայ»-ն դուրս եկաւ – եւ մեր Թատրոնի պատմու. Թիւնը Հիմնովին յեղաչրջել։

*

Համոյջով պիտի արձանադրենջ,որ ՀնդկաՀայոց կեանջում, ինչպէս եւ րովանդակ ՀայուԹեան ԹատերագրուԹեան ասպարէզում, «Խտրադիմայ ԴժրողուԹեան»-ը միայնակ չի մնում որպէս մի դեղեցիկ բացառուԹիւն։ Ո՛չ․ նրա ՀրատարակուԹիւնից 11 տարի յետոյ, այն է՝ 1832 Թւին, նոյն ՀնդկաՀայերը մեղ տալիս են մի ուրիչ ԹատերդուԹիւն եւս – «Լէյլի» անունով։ Եւ որջան դիտենջ՝ «Լէյլին» իր հնութեամբ երկրորդն է ԺԹ․ դարի մեր հրատարակւած թատերգութիւնների շարքում եւ ուրեմն իրբեւ այդպիսին՝ իր պատւաւոր տե. ղըն ունի հայոց գրականութեան, մասնաւորապէս հայ թատերգու. թեան մէջ։

«Խարադիմայ»-ի ՀրատարակուԹիւնից յետոյ, մինչեւ «Լէյլի»-ի ՀրատարակուԹիւնը, այն է՝ 1821-ից մինչեւ 1832 Թիւը, մենջ ունեցել ենջ մեր Թատրոնը, նաեւ Հայերէն ԹատերդուԹիւններ – ինջնուրոյն եւ Թարդմանական – բայց միայն ձեռադիր, անտիպ եւ առանց ժողովրդի լայն խառերի սեփականուԹիւնը դառնալու:

Այսպէս՝ օրինակ, մեղ յայտնի է ցուցակն այն ԹատերդուԹիւնների, որոնք 1830 Թւի ընԹացքում խաղացւել են Ս․ Ղաղարի Մխի-Թարեանց Նորընծայարանում ։ ՈղրերդուԹիւններից՝ «Չօղիկտոս Վկա» եւ «Աժղահակ»․ կատակերդուԹիւններից՝ «Անխորհուրդ փառասիրուԹիւն», «Տարապայման հեղուԹիւն», «Անիրաւ չահասիրու-Թիւն», եւ «ԱնտեսուԹիւն դաստիարակուԹեան որդւոց առ սէր չահուղ»:

կամ՝ 1832 թ. փետր · 16-ին ծանօթ Գ.Շերմաղանեանի դասընկեր Արել Գուրդէնրէկեանը գրում է իր ուսուցչին՝ Յար · վարդ · Ալամ-

նեանն Շիրաղեցի։ Ի Պինանգ, 1833։» Սովորական տետրակի ծաւալով է, գրւած սովորական ձեռագրով, բայց մաքուր եւ խնամքով։ Թուղթը՝ բարակ, գրւածքը՝ մանրատառ, թանաքը՝ դժգոյն, փոքրիկ լուսանցքով։ Դժբախտաբար, վերջին թերթերը թափւած․ վերջանում է 84 էջով, Ե. գործողութեան Դ. տեսարանով (կիսատ)։ Լեզուն մաքուր, կանոնաւոր գրաբառ։ Մէկ նմոյշ․ «Գործ առաջին. Տեսարոն Առաջին.-Մեծաշուք վրան առընթեր խորանին Պիզարրոսի. Հայեցուած ինչ Սպանիացւոց բանակին ի թիկունս կուսէ։ Ելվիրայ տեսանի ննջեալ ընդ ծածկարանաւ իմիք ի մի կողմն վրանին. մտանէ վալվերդէս, ակն արկանէ ի նա, ի ծունը իջանէ, համարձակի համբուրել զձեռն նորուն։ Զգաստացեալ Ելվիրայի յառնէ, եւ տիգօք աչաց խաղայ ի վերայ նորա, եւ ասէ»… եւայլն։

HIN.

4,50

^{*)} Առիթից օգտւելով յիշենք, որ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքի մատենադարանում գտնւում է մէկ ձեռագիր թատերգութիւն, որի ճակատն է․ «Ողրերգութիւն ի վերայ Մահուան Պիզզարոսին Սպարապետին Սպանիացւոց։ Ի մերս վերածեալ հայկական բարբառ ի զրօսանս ուսումնասէր մերազնէից՝ ի Սէթ Սամ(եան) կրտսերէ։ Օրինակեալ աշխատութեամբ Յովսէփոս Ծատուր Փարսադանէ․ ի Մադրաս, Յամի Տեառն 1813. Յորում ամի ծնաւ եւ ի նմանէ գաղափարող՝ Ա.Յ.Անտո-

24

տարեանին, Թէ վրացիներին նախանձելով՝ իրենջ էլ ուզում են Թիֆլիզում մի Հայերէն ներկայացում տալ։ Նշանակում է՝ Հայերէն ԹատերդուԹիւններ կային, որ ուղում են Հայերէն ներկայացում տալ։

Բայց, այդ խատերդու խևնչերից եւ ո'չ մէկը – որջան մեղ յայտնի է – տպադրւած չի եղել։ Նրանջ դրւել են, խաղացւել ձեռադիր․մնացել են ձեռադիր եւ ձեռջից–ձեռջ անցնելով՝ կամ կորել, ոչնչացել են, եւ կամ ո՞վ դիտէ ո'րտեղ, ո'ր անկիւնում փոչիների տակ խաղւած՝ անյայտու խեան են մատնւել։

Երջանիկ բացառութիւն է նրանց թեռում «Լէյլին», որը, ինչպէս ասացինը, Հրատարակւած է Կալկաթայում, այն էլ ո'չ թե տպագիր, այլ վիմատիպ: Նրա Հաղւագիւտ մի օրինակը գտնւում է Նոր-Ջուղայում, Ամենափրկչեան վանքի մատենադարանում, որից եւ օգտւել ենը մենը:

Գիրջը սովորական տետրակի ծաւալով է. ԹուղԹը սեւաւուն, բայց լաւ. գրուԹիւնը չատ մաջուր, գեղեցիկ ու պարդ։ Ընդամենը 121+1 (վրիպակներ) էջ։ Առաջին երեսը կամ մակատն է. «Լէյլի, Կատակերգակ ի հինգ գործս կատակերգուԹիւն է աչխարհ որոց խորհին, եւ որոց զգան՝ եղերերգուԹիւն , Կալկաթա, 1832»:

Հեղինակը, դժրախտարար, յայտնի չէ եւ Համեստու Թեամը անյայտու Թեան ջօզի տակ է ծածկել իրեն։ Թերեւս դրա մէկ պատճառըն էլ այն է, որ դրւածջի նիւ Թը իրական կեանջից վերցրած լինելով՝ նրա Հեղինակը, անչուչտ, պիտի չաՀէր չատ Թչնամիներ։ Եւ ուրեմն աւելորդ դլխացաւանջից ազատւելու լաւադոյն միջոցը անյատու Թեան մէջ մնալը կարող էր Համարւել։

Գրւած է տաղաչափութեամբ (ոտանաւորով) եւ ՀնդկաՀայոց բարբառով, որը էապէս Նոր_Ջուղայի բարբառն է, աղաւաղւած մի բանի Հնդիկ եւ անդլերէն բառերով։ Իսկ բացատրութիւնները կամ Հեղինակի խօսջերը մաջուր դրաբառով են։

Մի-երկու տեղ էլ Թունդ գրաբառ է խօսում գործող անձերից Արդոսը, մանաւանդ երբ տխուր է կամ փիլիսոփայում է։ Օրինակ, երբ լսում է, որ իրեն խոստացւած եւ իր սիրած Լէյլիին տւել են մէկ ուրիչին, կեղծ – դասական ԹատերդուԹեանց Հերոսների նման՝ տխուր_տրտում գնում է գետի ափը ու իր վչտերը գետին դանգատւում գրաբառ մենախօսուԹեամբ.-

> Երանի' քեզ գե'տ, այո', երանի', Ձի չունին յուզմունք արդ ի քեզ տեղի, Ժըպտանք ու ծիծաղ եւ քաղցր բերկրութիւն Զքո կերպարանս նկարին փայլուն.

Ոչ կուին ալիքն, ոչ ձայն ամրոխի, Եւ ոչ խիստ հողմովք տարուբեր լինի. Պատերազմն կարի հեռի բընակէ, Խոր խաղաղութիւն անդ թագաւորէ։

Մնացած ղէպքերում նա էլ միշտ խօսում է աշխարհաբառով, Հնդկահայոց բարբառով:

١.

«Լէյլի»-ի նիշնը առնշած է կալկանայի Հայոց, մասնաշորապես առեւտրական դասակարդի կեանջից։ Հեղինակը ամէն ինչ տխոշր է տեսնում այնտեղ, ո'չ մի մխինարական երեւոյն: Մէկ իսկական ճահիճ քաղքենի կրքերի ու յարարերունիւնների։Մանը ինտրիդների անհրապոյր աշխարհ, ուր ամէն ինչ հիմնշած է դրամի ու անձնական սահերի վրա:

Մանաւանդ չատ անմխիթեար է ներկայացնում մարդկային փոիապարձ յարաբերութիւնների պատկերը - ոտջից գլուխ կեղծիջ։ Արտաջին «րարեկամական» ջօղի տակ թագնւած անսահման չահախընդրութիւն, ուխտադրուժութիւն եւ դաւաճանութիւն։ Անդամ ընտանիջի անդամները իրար հանդէպ անկեղծ չեն եւ իւրաջանչիւրը իր անձնական հետաջրջրութիւնները, անձնական կիրջն ու չահը դերադասում է ամէն բանից։

ԱՀաւասիկ օրինակի Համար Ղովտի ընտանիջը՝ ինջը Ղովտը եւ կինը, տիկին Պըվըն: Ո՛չ մի մաջուր, մարդկային զգացում չի կապում իրար Հետ այդ ամուսիններին: Կինը մարդուց է դժգոՀ, եԹէ աւելին չասենջ, մարդը կնոջից: Իսկ վերարերմունջը դէպի միմեանց եւ խօսակցուԹիւնները՝ կոպիտ, դռեՀիկ, միանդամայն զգւելի:

Fapt'se of unge -

Ղովաս. Անզգա՛մ, լսի՛ր, էլ շատ մի՛ խօսեր, Դու քեզ ճանաչի՛ր, խելքդ վերայ բե՛ր. Յառաջ զաթիդ ¹) վարքն բոլո՛րն մտածի՛ր, Ապա իմ վերէն էսպէս բան խօսիր:

*Գըվը*ն. Զաթս մի՛ վերուր, անամօ'թ, լօթի՛, Զոր ինչ գործելաս յայտ է աշխարհի. Ձախիր ²) է՞ս ինչայ – դու անաստւածաս,³) Որոք ⁴) մի պակաս ինձնում գտէ՞լաս, Որ ես տան նստած՝ այլոց հետնէնաս։

1) Զաթ-տոհմ, ցեղ․ 2) Ձախիր-ախար․ Ջուղայի բարբառում ձայնաւորով, մանաւանդ ա-ով սկսւող բառերը յանախ սկզբից յեն առնում։

3) Ջուղայի բարբառում օժանդակ բայի եմ, ես, է դառնում են ամ, աս, այ։
 4) Որոք - որեւէ:

4.60

26

«Լէյլի»-ի կենտրոնն են կաղմում երկու քաղքենի ընտանիքներ, արդէն դրամի համն առած եւ իրենց ընտկան չաւղից չեղւած, կանդնած իրար դէմուղէմ ։ Մէկը՝ Ջիտուի ընտանիքը, Սարինէ կնոջով ու Լէյլի աղջկանով, իսկ միւսը՝ Մենոնէսի ընտանիքը, Շամիրամ կնոջով եւ Պեդիկատոր որդով ։

Առաջնում իշխողը ընտանիջի Հայրն է՝ Ջիտուն, տանը ամէն ինչ կատարւում է նրա՛ Հրամանով ։ երկրորդում իշխողը կինն է՝ Տիկին Շամիրամը, որի կամջին ու Հրամաններին ենթարկւում են ե՛ւ ամուսինը, ե՛ւ որդին՝ Պեդիկատորը ։

ԱՀա այդ երկու ընտանիջների չուրջն էլ պտաւում է Թատերդուծեան ամբողջ բովանդակութիւնը – իր դէմջերով ու դէպջերով:

Ջիտուն Խօտարախչենց տանը Թէյի ժամանակ Հանդիպում է Արդոսին, որը «սաֆարից» (ՃանապարհորդուԹիւնից) նոր էր վերադարձել ու կրկին պիտ մեկնէր։ Շատ Հաւանում է նրան եւ որոչում է իր դուստր Լէյլիին անպայման կնուԹեան տալ նրան, որովՀետեւ «իրաւի չատ լեւ ¹) վաստակաւորայ, ընտիր վարջ ունի ու չատ Համեստայ»:

Նա այնջան առաջ է դնում իր այդ մտադրութեան մէջ, որ վըմռում է թեկուղ մէկ օտար եկեղեցում կատարել տալ նրանց պոակը, եթե Հայոց եկեղեցին որեւէ պատճառով Հրաժարւի դրանից։ Հեշտութեամբ իր կնոջը՝ Սաբինէին էլ Համողում է այդ բանում եւ պատւիրում «միչտ սիրայիր, ջաղցը լինել Արդոսի Հետ եւ վիրաւորութեան տեղիջ չտալ», որովՀետեւ չպետջ է այդպիսի յարմար երիտասարդին ձեռջից բաց թեղնել։

Աւելի. նա ուղղակի դողդողում է Արդոսի վրա եւ վախենում, Եէ մ'ի դուցէ վատ մարդիկ յանկարծ որոմ ցանեն ու դործը փչացընեն: Ուստի կնոջը, աղջկանը, ամենքին դդուշացնում է, որ չլինի Եէ որեւէ ձեւով նրա սիրտը կոտրեն.-

Դորա շատ սիրեմ, իրաւ լէւ անձնայ,

կտրիչ, չափաւոր, վաստակաւորայ.

Բայց էլ վախմանամ դուք որոմն ցանէք,

Մի կամ միւս կերպ դուք վիրաւորէք։

Արպոսը իբրեւ փեսացու մի որոնւած դանձ է Համարւում Ջիտուի ազդակիցների Համար եւս։ Նրա՛նջ էլ ջափ ու ջրտինջի մէջ են՝ այդ դանձին տիրանալու եւ ձեռջից չտալու Համար։ Նոթոսը, օրինակ, որ Ջիտուի մօտիկ ազդականներից է, Հետապնդում է Արդոսին եւ բոլոր միջոցներով Ճղնում է նրան տրամադրել դէպի Լէյլին։

1) [t. - jun:

Գետի ափին, ուր Արդոսը ալա Չայլդ Հարոլդ չրջում էր մելամաղձոտ եւ իր տխրունիւնը նրան յայտնելով, դրաբառ լեղւով կեանջի դառնունիւնների ու մարդկանց անաղնւունեան վրա փիլիսոփայում, Նոնեոսը յանկարծ բռնում է նրան եւ «բարեկամ մարդու» վստահելիունեամբ «մտերմաբար» հաղորդում .-

Φηfp opnd junuş Ջիտուն fn մասին Գովասանութիւն շատ տվեց առանձին. Էն հատն, ¹) որ ասաց, Նոթո'ս, ջանացիր, Արգոսի վարfն fեզ ophնակ դի'ր. Ոչ ոf fn ընդդէմ մի բան չի ասում, Նաեւ Սաբինէն fեզ շատայ գովում։ Եթէ մեր տան կողմն որոք միտք ունես.²) Յուսամ, բնաւին դու յետ չքաշվես:

Արդոսն ու Լէյլին Հանդիպում են իրար եւ երկուսն էլ Համաձայն են ։ Նրանջ իրար փոխադարձարար սիրում են եւ մի տեսակցութեան ժամանակ նոյն իսկ րացատրւում և իրենց սէրը միմեանց յայտնում --

Արդոս. Որովհետեւ դու հաւաստի առնես, Սրտիս ծածուկն կը բանամ ես քեզ. Ասա՛, զի՞նչ զգաս դու վասն Արգոսի, Պատմեա՛ բերանով զոր սիրտդ խօսի:

- *Լէյլի*. Իմ սիրտն միայն սիրովայ շարժման, Դրիստ ³) սիրումամ եւ քեզնից սիրման։
- Արդոս. Մի'ս, 4) միամիտաս, բայց ո'չ սխալիս, Այո', հաւատա', սերտ սիրով սիրիս:
 - *Լեյլի* . Յուսամ մեր սէրն մշտատեւ լինի,-Եւ հաւատմանամ այսպէս կը լինի։
- Արդոս. Հաւատարմութեանս մասին ինչ չասեմ, Բայց միայն գործով քեզ կը ցուցանեմ. Ասացի, ասեմ քեզ սրտով սիրեմ, Այս միայն բաւ է, հաւատաս, գիտեմ։
- *Լէյլի* · Ես ինքս ասացի, քեզնից սիրմանամ, Հաւատարիմաս, ես լէւ տեղեակամ. Միայն յուսովամ, որ շուտով լինի, Կանուխ մեր սրտինն կատար հասանի։

1) Էն հատն – այնքան. 2) Այսինքն՝ հթէ մեր տան հետ բարեկամանալու միտք ունիս: 3) Դրիստ – ուղիղ, ճիշտ. 4) Միս – անգլերէն՝ օրիորդ.

ዺይሆ

28

29

8ետի յետիասս ¹) մեր տունն գոլման, ²) Բայց քեզնից իմ սէրը չէ ինչ պակասման։

ዮ.

Բայց Թէ Լէյլին եւ Թէ Արդոսը դեռ չդիտեն, Թէ ի՛նչ անյաղ-Թելի արդելջներ կան իրենց սիրոյ իրականացման ճանապարհին։ Լէյլիի հայրը՝ Ջիտուն արտաջուստ միչտ ջաղցը, միչտ սիրալիր ու չողոջորԹ՝ Արդոսի հետ՝ նրան իր ձեռջում պահելու համար, որոնում է մի ուրիչ փեսացու աւելի լաւը, աւելի յարմարագոյնը։ Եւ իր այդ ջայլը արդարացնում է իր խղճի եւ ամենջի առջեւ նրանով, որ ինջը հայր է եւ իր հայրական պարտականուԹիւնն է այդպէս պահանջում, բայց իրօջ, իր հողու անպիտանուԹիւնը եւ անսահման չահամոլուԹիւնն էին այդ պահանջում.-

> Որպէս հայր ես պարտականի,³) Որ երջանկութեան դստերս հետեւի, Զգուշ պահելով ձեռնումս Արգոսին:

Πι նա չուտով դանում է իր որոնած յարմարադոյնը: Դա Մենոնէսի որդի Գեղեկատորն է, որի հետ Լէյլիի ամուսնութիւնը աւելի չատ բան էր խոստանում նրան: Մենոնէսը Կալկաթայում ճանաչւած մարդ է իր բարեկեցիկ վիճակով եւ ուրեմն նրա հետ խնամիութիւնը աւելի չահաւէտ ու պատւաբեր կարող էր լինել Ջիտուի համար: Մանաւանդ Արդոսը «ազնւարիւն» հնդկահայ էլ չէր, այլ դրսեցի, այն էլ, ինչպես Շամիրամն է ասում, «Սէրն Հայաստանցի» էր: Իսկ հնդկահայերը, ինչպես նաեւ ջուցայեցիջ, ի հնուց անտի մինչեւ այսօր, արհամարհական վերաբերմունջ ունեն հանդեպ այն բոլոր հայերի, որոնջ զտարիւն հնդկաստանցի կամ ջուղայեցի չեն։ Իրենջ միմիայն իրենց համարելով «ընտրեալ» հայը՝ միւսներին համարում են հեթանոս եւ «դուսցի» անարդական անունով նրանց բոլորին մըկրթտում:

Մենոնեսի տանը, մի խնձոյքի ժամանակ, Ջիտուն նրա կենացն է խմում մի քիչ ջերմ ու չողոքորե խօսքերով։ Այս «պատահական» դէպքը ճակատադրական նչանակունիւն է ունենում Լէյլիի եւ Արդոսի համար։ Մենոնեսը իր չնորհակալունիւնը յայտնելով, նաեւ առաջարկում է, որ վատ չէր լինի, ենէ իրենց տները բարեկամանան իրար հետ, իր խօսքով ենէ ասենք՝ «ընտանանան»։ Ջիտուն,

 3) Յետի յետիասս գոլման – ուշ-ուշ ես գալիս։ 2) Գոլման, սիրման, շարժման ելն. Ջուղայի բարթառում նշանակում են՝ գալիս, շարժւում, սիրւում ելն.:

3) Պարտականի, հետեւի ելն. անց. անկատար – պարտական էի, հետեւէի ելն.

որ իր սրտի խորջում Հէնց այդ էր ուղում, անմիջապէս Համաձայնում է.-

Մենտնես. Մեծապես գոհ ետ զքեն, Սիրելի, վասն ասութեանցդ. Աստուած քեզ լսի։ Ի՞նչ վատ կը լինի, թէ ընտանանամք, Պեդիկատորիո քոյոյ Լէյլուն տամք։ Ջիտու. Մի՞թէ ես ասեմ, ոչինչ վատ կելնի, Իմ սրտինն ասես, շատ լէւ կը լինի։ Յուսամ բերանիդ Աստուած կը լսի, Եւ էս քո խօսքն հաստատուն կելնի։ Մենտնես. Չոր ինչ ասացի, հաստատ կը մնայ, Իս բանին ոչով խափանող չկայ։

Ջիտուն ցնծութեամբ վերադառնում է տուն եւ այժմ էլ, ինչպես առաջ Արդոսի համար էր դողում, աւելի մեծ յափչտակութեամբ Պեղիկատորի դովջն է երդում : Կնոջ, ամենջին նորից պատւիրում է, որ իրենց վարմունջների մէջ դէպի նոր ինամիները չատ զգոյչ լինեն, մինչեւ որ դործը դլուխ դայ. ապա թե ոչ՝ իրենց մանած թելը կրկին բամրակ կը դառնայ։ Պատւիրում է լաւ վարւել մանաւանդ Հովտի ու իր կնոջ՝ Պրվընի հետ, որոնջ Լեյլիի դովասանջը Մենոնէսի մօտ անելով, երախտադիտութեան արժանի էին։

> Պիտի դոցա հետ յըլդայ ¹) լէւ վարվել, Ցաւէտ Պրվընի կամքն աշխատել, Որ էս բանին էլ մին խոչ վեր չկայ, Ինչ որ մանէլամք էլ բամբակ դառնայ։ Ի սէրն Աստուծոյ միաբան վարվէք, Մինչեւ էս բանի վերջն խասանէք։

Կալկանայի Հայ դաղունի մէջ իսկոյն տարածւում է Պեդիկատորի եւ Լէյլիի նչանի լուրը, որը ինչպես մի խիստ կարեւոր դէպք խորապես յուղում է Հայ ջաղջենիական կեանջը եւ կենդանի եռուդեռ առաջացնում ։ Ամենջը Հետաջրջրւում են կատարւածով եւ իրենց դործօն վերաբերմունջը Հրապարակ բերում ։ Ոմանջ ուրախ են, կողմնակից . միւսները՝ Հակառակ եւ պատրաստ կատարւածը ջանդելու ։

Ու իրար յետեւից դալիս են չնորհաւորելու «բարեկամները», նըբանցից ոմանջ էլ չափաղանց դժկամած, որ եխել այդպիսի բան կար, ինչո՞ւ նախապես իրենց էլ չէին յայտնել.--

1) 6ըլդայ - այժմ, հիմա։

U.Surmuhy Inmfunger .-

8 էրէկի ¹) ուրախ, լէւ լուր լսեցի, 8 ուսամ լսածս ճշմարիտ կելնի. Ջիտուի դոտերն, ասեն, ուզում էք, Ձեր որդւոյ համար ամուսին շինէք. Բայց զարմամանամ՝ գոլով տնեցի, Ոչինչ չյիշեցրը, երբ յէրէկ աստ՝ի:

Սակայն կատարւածի ղէմ է Պեղիկատորի մայրը՝ Շամիրամը. մի տղէտ կին, բայց չատ մեծամիտ, ինջնահաւան ու հպարտ։ Քաղջենիական հովերով տարւած՝ Լէյլիին նա յարմար չի համարում իր որղու համար։ Նա ուղում է, որ իր հարսը հեռւից դայ եւ անծանօխ լինի տեղացիներին, որովհետեւ մեր ժողովրդի ասածին պէս՝ հեռաւոր սուրբը զօրաւոր կը լինի։

Մանաւանդ նա չատ զայրացած է Ջիտուենց դէմ, որ այդ լուրը իբր Թէ նրանջ են այդպէս տարածել։ Ու վրդովւած խօսում է տիկ․ Պրվընին, որը նոյնպէս չնորՀաւորանջի էր եկել․-

իրաւ զարմանքայ էս լրի մասին,

Դոր ²) էսպէս շուտով դոքա դուս տուին: ես լուրն հռչաըել հարկ չէր Ջիտուին, Քէֆով լինելով ³) մին բան ասացին, են խօ չպւեց, փոքր ինչ սպասին, Եթէ հաստատ էր, վերստին կասին: Որդիս դեռ պիտի ուսում սաւորի, ⁴) Որ ապագայ ինքն թշուառ չլինի. Ուղն ⁵) կրակին յըլդայ դաղման չի, Թո'ղ ըսօր չելնի, միւս օր լինի, Չո'ւմ ⁶) պիտի ունայն իմ որդին քանդվի:

Re zupnehulned 5 .-

Մենք ներկայ, խաթո'ւն, ⁷) ոչինչ միտք չունեմք, Որ էսպէս շուտով նորա պսակեմք, Խնդրեմ, Ջիտուին եթէ հանդիպես, Էս բանի մասին նմա եւս յիշես, Որ իւրեանց դստերն ատկայ ⁸) չպախեն, Մեր յապով ⁹) չկան, յետոյ փնովեն:¹⁰)

1) Յէրէկի – Երէկ. 2) Դոր – ինչպէս. 3) Քէֆով լինելով – խմած լինելով. 8) Սաւորել – սովորել. 5) Ուղ – իւղ. 6) Չո'ւմ – ինչո'ւ. 7) հաթուն – տիկին. 8) Ատկայ տալ կամ ատկայ պախել – սպասեցնել. 9) Յապով – յուսով. 10) Փնո– վել – նախատել. Նամանաւանդ նա վախ ունի, որ Լէյլին, լինելով տեղացի եւ ունենալով ծնողներ ու աղդականներ, իրենց տան դաղտնիջները կը յայտնի նրանց.-

Եթէ Լէյլուն ոտն էս տունն մըտէր, Մեր բոլոր ծածուկն իսկոյն դուս կըտէր. Թէպէտեւ այլոց նա ոչինչ չասէր, Իւր խօրն ու մօրը դեռեւս կյայտնէր. Բայց էն աղջիկն ¹) ոչ ում ծանօթ չի, Որոք բան տեսնի՝ ո°ւմ պիտի ասի. Զոր ինչ կը տեսնի, էն կը սաւորի, Մեր բոլոր վարուցն հետեւող կելնի:

Շամիրը կարողանում է իր ամուսնուն՝ Մենոնէսին եւս Համողել, որ պիտի յետ առնւի տւած խօսքը եւ Պեղիկատորի ու Լէյլիի նչանը քանդւի: Հէնց այդ միջոցում յանկարծ յայտնւում է Մկրատը եւ նրանց աւետում, որ Մալաղայ երկրում մի լաւ աղջիկ կայ, ամէն բանով դովելի, որը չատ յարմար եւ լաւ Հարսնացու կարող է լինել Պեդիկատորի Համար.-

> Մալաղայ երկրումն մի օրիորդ կայ, Որ համ տեսօքայ, համ շատ խելօքայ. Գրիստ ձեր որդւոյ համեմատ անձայ։

Ու խոստանում է դնալ իսկոյն Մալաղայ, նչանել այդ աղջկան Պեղիկատորի համար եւ հետն առնել բերել։ Շամիրամի բերանի ջու– րը դնում է այդ անծանօԹ հարսնացուի մասին լսելով, որովհետեւ չէ՞ որ դա համապատասխանում էր իր նպատակներին ու նա երաղում էր մի անծանօԹ աղջիկ բերել իր որդու համար, այն էլ հե– ուից։ Ու հիացած՝ հարցնում է.

> Դո[°]րայ, սիրո[°]ւնայ, կերպիւ տե[°]սք ունի, Ծածուկ պախո[°]ղայ, լէւ ձիգ բօ[°]յ ունի:

Խնդիրը փակւած է : Մնում է մի կողմից՝ ամուսնուն, Մենոնէսին եւս Համողել նոր Հարսնացուի Համար, իսկ միւս կողմից՝ մարդ ուղարկել Ջիտուենց յայտնելու, որ իրենց առեւտուրն արդէն քանդրւած, վերջացած է : Ի Հարկէ, Մենոնէսն էլ իսկոյն Համողւում է : Կանչում են Մենտորին՝ Ջիտուի մօտ ուղարկելու Համար : Նա էլ սիրով յանձն է առնում, որովՀետեւ ներքին ատելուԹիւն ունէր դէպի Ջիտուն :

Գնում է եւ իբրեւ պատգամաւոր՝ չատ չոր ու ցամաջ կերպով յայտարարում Ջիտուին._

1) woufp դրսից գալիք հարսնացուի մասին է:

30

31

ዺይሆ

32

Մեր Մենոնէսիցն մին փեղամ ¹) ունեմ, Որ տխրութեամբ արդ պիտի քեզ յայտնեմ. Պսակի մասին, որ խօսեցէլեք, Նաչի ²) յարակուն, ³) դաշնաւորվէլիք, Ներկայ տխուրայ, իրաւ տխուրայ, Որ միտք ոչ ունի բնաւ կատար տայ. Քանզի դուք լուրն շուտ հռչակեցիք, Իւր որդւոյ միտքն շփոթ ձգեցիք։ Պեդիկատորի դեռ հասակն լի չի, Նա ներկայ պիտի ուսմանց հետեւի։ Վասն որոյ խնդրեց, որ ասեմ ես քեզ, Որոք կերպ Լէյլուն ատկայ չպախես, Թէ այլք ոք դուն գոյ, նմա տալ կարես։

Ջիտուն չանթահարւում է, մանաւանդ որ Արդոսի նման «լէւ ջվան» ⁴) փեսացուին ձեռջից թողել էր Պեդիկատորի յուսով ։ Լեղուն կապւում է եւ յուսահատ միայն Աստծուն դիմում ._

> Տեսա'ր ինչ ելաւ. Աստւած ողորմայ, Աստւա'ծ, քեզ յուսամ, դո'ւ մի ճար արա'։

Երբ սեափռում է, նորից յիշում է Արգոսին եւ մտածում է նորից իր աղջիկը նրան տալ։ Ու նորից սկսւում է նախկին չողոքորեուեերնն ու կեղծ խաղը Արգոսի Հանդեպ։ Սա էլ, ամէն ինչ մոռացած, անտրտունց ընդառաջ է գնում Ջիտուի բոլոր խաղերին։

Մինչ այս մինչ այդ վերադառնում է Մալաղայից Մկրատը ձեռնունայն, յուսախաբ։ Նրան չի յաջողւել իր առաջելուԹիւնը, այն է՝ նչանել Կոնսոսի դստերը Պեդիկատորի համար եւ իր հետ թերել։ Չորս ամսւայ անհամբեր սպասումից յետոյ՝ նա վերադառնում է առանց ոչնչի, Թէեւ դնացել էր մեծամեծ խոստումներով։

Այս հարւածը չչմեցնում է մանաւանդ Շամիրամին, որը ոսկի յոյսեր էր կապել Մկրատի ճանապարհորդութեան հետ։ Նա չի կարողանում ըմրոնել, Թէ ի՛նչպէս եւ ինչո՛ւ համար չպիտի աղջկան տային իր Պեղիկատորին։ Ու ընկճւած հարցնում է...

> Զարմանքայ իրաւ․ չո՞ւմ չընդունեցին, Իմ յոյսս էսպէս դոքա կըտրեցին․ Ես մեծ յոյս ունի․ ի՞նչ պատճառ բերին։

Մկրատ. ին քինչ ¹) դրիստնայ, ոչինչ չասացին, Որոնք մի յայտնի օզը²) չըբերին. Ու անկեղծն ասեմ, ես շատ ջանացայ, Բայց ի զուր ելաւ, ես ափսոս եկայ։ ³)

Շամիրամին ու իր ամուսնուն սարսափեցնում է մանաւանդ այն հանդամանջը, Թէ լուրը կը տարածւի եւ իրենջ խայտառակ կը լինեն ամբողջ աշխարհում ։ Եւ Մենոնէսը հիւանդանում է ու անկողին ընկնում , մանաւանդ որ ինջն էլ բաւական ծեր էր ։ Նա այլեւս յոյս չունի ուռջի կանդնելու եւ զգում է իր չուտափոյթ մահը ։ –

Շունչս գնումայ, ջանս քանդմանայ,

Ջըրէ՜ս յանդիման մախս կանգրածայ, ⁴) Ջրրէ՜ս ելանեմ, պիտի ինձ տանի։

Մենոնէսի տան չուրջը վիտում են մի չարջ «բարեկամներ» – Մենտոր, Դօրարջի, Պեղոս ելն․։ Բայց դժբախտարար նրանցից եւ ո՛չ մէկը իսկական բարեկամ չէ եւ իւրաջանչիւրը իր անձնական չահն է որոնում բարեկամի կեղծ դիմակի տակ։ Եւ ժամանակն էլ չատ յարմար է իրենց մութ նպատակներին հասնելու համար։

Նրանը հիւանդի մահճի չուրջը չարունակ դլուխ կոնծիներ են տալիս, ամէն մէկը ոչինչ չխնայելով, որ հիւանդը իրեն նչանակի, իր մահից յետոյ, կառավարիչ իր տան եւ ունեցւածջի։

ԱՀաւասիկ «բարեկամ» Պեղոսը իր «աղնիւ» մտածութիւններով .-

Դա (Մենոնէս) մեծացէլայ, շուտով կը մեռնի, Ու վերջն ըստից մեծ շախ կը լինի, Թէ Մենոնէսի բաներն տիրեմ, Ու ամենեցուն իմ ձեռնումն պախեմ։ Ես լէւ խրարամ ⁵) ինչպէս կը վարվեմ, Բոլոր բան *սիլուն կը կառավարեմ*: Խայերիցն ոչ ով կերպին տեղեակ չի, Ինչպէս փող շինի, դոր անում խանի: Տե՛ս ընչեր կանեմ, ըստուր կը խարեմ, Ընտուր կը ներկեմ, խորեր կը բորեմ,⁶) Որ հարստանամ, մեծ անում խանեմ, Ու ազգի գլխին մեծ ոմն նստեմ, Եւ ամենեցուն լէւ կառավարեմ:

Միւս «բարեկամը», Դօրաբջին սակայն աւելի է առաջ գնում։

1) Քինչ – ինչ որ. 2) Օգր – պատճառանք, ներողութիւն. 3) Ափսոս եկայ – ցաւեցի. 4) կանգրածայ կանգնած է. 5) Խրարամ – գիտեմ, տեղեակ եմ. 6) կը բորեմ – կը փորեմ.

4,50

 ⁴⁾ Փեղամ - պատգամ, պատւէր. 2) Նաչ - հաւանարար խնջոյք, հաւաքոյթ.
 3) Յարակուն - իրիկուն. 4) Ջվան - երիտասարդ:

34

35

Այդ ամենի չետ միասին՝ նա ծրադրում է տիրանալ նաեւ Շամիրամին, որ դեռ երիտասարդ է, ու նրա չետ ապրել:

> Լէւ հաւատարիմ ինձ կը ցուցանեմ, Տան վերէն որպէս սրտցաւ կը լինեմ. Նա էլ կը կարծի, թէ ճշմարիտայ, Ու բոլոր ստատն¹) իմ վիզն կը տայ. Յետոյ Շամիրամն ու ես լոկ ապրեմ:

Բայց Մենոնէսը իր տան կառավարիչ կամ ինամակալ է կարդում Մենտորին ։ Դօրաբջին ու Պեղոսը դրանից չեն յուսահատում . ընդհակառակը, նրանը միացած ու ձեռը-ձեռըի տռած՝ այժմ աչխատոմ են Մենտորին տապալել . սակայն իւրաքանչիւրն էլ իր մտքում արդէն որոշած՝ Մենտորից յետոյ միւսին տապալել եւ Մենոնէսի հարստուԹիւնը միայնակ կառավարել ։

Եւ իսկապես նրանց միացեալ ջանջերը յաջողութեամբ են պասկւում : Նրանջ Շամիրամին աւելի անկեղծ բարեկամ ձեւանալով , կարողանում են Մենտորին դահավեժ անել : Տիրուհին արդեն այնջան է լցւած ատելութեամբ ու թշնամութեամբ դեպի Մենտորը, որ ուղղակի դռեհիկ հայհոյանջներով է նրա անունը տալիս -

Ես խասկացէլամ նա ինչպէս անձնայ,

էլ ինձ մի' ասէք. նա էն շանիցնայ,

Որ դեռ էլել չի ու գուցէ չելնի.

Դա մեր տունն քանդեց․․․

ጉ ·

Առաջին յաջողութիւնից խրախուսւած՝ Դօրաբջին ու Պեղոսը իրենց երկրորդ ծառայութիւնն են առաջարկում Շամիրամին, կամենալով դրանով իրենց «անկեղծ» բարեկամութիւնը ցոյց տալ նրան։ Դա անհրաժեչտ էր իրենց վերջնական նպատակի համար։

Լաւ իմանալով, որ իւրաջանչիւր մայր ցանկանում է օր առաջ պսակել իր որդուն, նրանջ խաղում են Շամիրամի այդ Թոյլ լարի վրա:

Մօր սիրտն շատ խիստ կերպ կուզի,

Որ մի օր յառաջ որդին պսակվի.

Ըստով կարողանք նրա սիրտն մտնել,

Եւ զոր ինչ ուզենք, իսկոյն կատարել։

Նրանը խորամանկուԹեամը խորհուրդ են տալիս Շամիրամին՝ Պեդիկատորին չուտով պսակել եւ իբրեւ լաւադոյն Հարմնացու մատ-

1) Umum - hujf, nichgiuðf:

նանչում են մեղ ծանօթ Լէյլիին, որին Շամիրամը մի անդամ այն– պէս խայտառակ ձեւով մերժել էր։ Եւ նրան համոզելու համար՝ Լէյլիի դովբն են երդում նրա առաջին.

Եւ ի՞նչաս կարծում, կալկաթայ ո՞վ կայ, Որ էդպէս սիրուն, ընտիր իքմինայ․ Նրա ծնողքն շատ լէւ ծնունդան, Եւ վարքի մասին օրինաւորան։

Լէյլիին առաջարկելով՝ նրանջ մի դնդակով կամենում էին երկու որս սպանել – Թէ՝ Շամիրամի վստահուԹիւնը դրաւել եւ Թէ՝ վրէժինդիր լինել Արդոսից ։ Իրենջ էլ իրար խոստովանում են այդ – մի ջարով երկու ճնճուղ չջար ¹) տանջ ։

Նրանջ սոսկալի ԹչնամուԹիւն ունէին Արգոսի դէմ ։ Եւ ուրեմն Լէյլիին Պեղիկատորի հետ պսակելով , նրան կը խլէին Արգոսից եւ այդպիսով իրենց վրէժինդրական կրջին յաղուրդ տւած կլինէին։ Նրանջ ուղում էին , որ Արգոսի «սիրտն յաւիտեան երվի»:

Շամիրամը, ի Հարկէ, Համաձայնում է նրանց առաջարկին, րայց պայմանով, որ լուրը չուտ չտարածւի։ Ապա Թէ ոչ՝ Արդոսի «կեռջի տակից» (ատամի տակից) այլեւս չեն աղատւի։ Մանաւանդ որ նա տեղացի չէ, այլ «խէրն Հայաստանցի եւ ինջն էլ աֆատայ»:²)

Բայց Դօրաբջին ու Պեղոսը այդ վախից էլ նրան փրկում են։ Նրանք դիւրունեամը Համողում են նրան, որ մարդ նո'ղ իր չաՀը պաչտպանի, նրա վրա ի՛նչ ուղում են՝ նող խօսեն։ «Թող էնքան խօսեն – տկի պէս ուռեն» – առանց քաչւելու ասում են նրանք։

bu ինձ վնասե[°]մ, ինչա[°]յ կը խօսեն. Է'նքան բրբռան, ո'րքան որ կուզեն. Միայն իմ շախին խափանումն չելնեն. Եթէ մենք խալխի ունկնդիր ելնենք, Մին երկու օրում տէրտէր՝ կը կանչենք, ³) Մին օրէն միջում իսպառ կը մեռնենք:

Թէեւ դուած քում Պեդիկատորի նչանադրու Թիւնը կամ պսակա դրու Թիւնը Լէյլիի Հետ չկայ, չի կատարւում, բայց պէտք է ենթա դրրել, որ դա տեղի է ունեցել։ Այդ երեւում է Գաձաձի խօսքերից, որը ըստ երեւոյթին Արդոսի միակ բարեկամն է, թէեւ նրա Հանդէպ ծանր ղանցառու էր դոնւել:

Գետի ափին նա դանում է Արդոսին եւ որպէս օրւայ Հետաքրըրական նորու թիւն, նրան Հաղորդում է Լէյլիի ամուսնու թեան լուրը.

1) Շքա<u>թ-պրս. որս. 2) Ա</u>փաթ-պրս. պատուհաս, փորձանք։ 3) Այսինքն կմեռնենք։

36

---Ձէրէկ յարակոն Լէյլին պսակվեց․

---Եր ի՞նչ Լէյլիայ.

____Ջիտուի աղջիկն.

—Լէյլին որ պէտքէր քեզ խէտ պսակվէր։

Այսպէս, ուրեմն, այնքան տղեղ անցուղարձից յետոյ՝ Շամիրամը, գործիք դառնալով իր երկու չար խորհրդատուների ձեռքին, Համաձայնում է իր որդու Համար կնուժեան առնել Լէյլիին, որին մի անդամ խայտառակ ձեւով մերժել էր։ Լէյլիի Հայրն էլ՝ Ջիտուն, իր երկու անգամ խաբած Արդոսին երրորդ անդամը նորից խարելով` նրանից խլում է իր աղջիկը եւ տալիս այն տղային, որի կողմից այնպէս վատ կերպով մի անդամ արդէն մերժւել էր ինքը:

Քաղջենի մտայնութեան ու ջաղջենի բարջերի Հարաղատ արդիւնջն է սա։ Ուր դրամը եւ անձնական չահն են հարցեր վճռողը – այնտեղ ամէն ինչ հնարաւոր է եւ Թոյլատրելի։

Խեղճ Արդոսն էլ, երբ Հաւաստիանում է, որ Գաճաճը ո'չ «արաղայ պատմում» եւ ոչ էլ «խօչտաբայ» ¹) անում-մի երկար մենախօսուԹիւն է արտասանում, մարդ – արարածի, մանաւանդ կնոջ անպիտանուԹիւնը խարադանում եւ յետոյ Հաչտւում եղածի Հետ։

Աւելի. նա դեռ մխիթարում էլ է իրեն, որ դրանից տուժողը «ստախօսները» եւ «ուխտադրուժները» պիտի լինեն, այսինջն՝ Ջիտուն ու Լէյլին։ Եւ ուրեմն թող նրանջ տխրեն ու իրենց մեղջը «լաց լինեն»։ Իսկ ի՞նջը... ընդՀակառակը. ոչինչ չի կորցրել։ «Էս բանումն երբեջ ինձ վնաս չելաւ» – ինջնաբաւական կերպով ասում է նա։ Մանաւանդ, որ աչխարՀում աղջիկը չա'տ, իր դրպանն էլ լիջը. ում որ ուղի՝ կարող է առնել։

-- ինձ խմար աղջիկն ոչինչ պակաս չի.

ma'n dunfu ninhn, shru ih bilih.

bu dunauhung nhe 2pong weide bu,

Յուրիշ երկրրում պսակվել կարեմ:

Դրանով էլ վերջանում է Թատերդութեան րովանդակութիւնը։

b.

Մենը դիտմամբ «Լէյլի»-ի բովանդակուԹիւնը մի քիչ ընդարձակ ներկայացրինը եւ մէջբերումներով, որով հետեւ նախ՝ ուղեցինը մի որոչ դաղափար տալ նրա մասին, եւ երկրորդ՝ դիրքը չատ Հազւադիւտ է, դուցէ միակ եղակի օրինակը, եւ ուրեմն ո'չ ամենքին մատչելի:

1) bozump - upu. humuh:

Նրա գրական քննադատուԹեան վրա կանդ առնել աւելորդ ենջ Համարում, որովՀետեւ որպէս գրական, գեղարւեստական մի երկ, մանաւանդ որպէս ԹատերդուԹիւն, չատ Թոյլ է․ աւելի Թոյլ, քան «Խտրադիմայ ԴԺրողուԹեան»–ը, որը նրանից 11 տարի աւելի առաջ է Հրատարակւած եղել:

Գործողու նիւն չկայ, Հոդերանու նիւն չկայ, իսկ դործող անձանց ու նրանց դործերի փոխադարձ կապն էլ զուտ արտաջին է, մեջենական:

Բայց «Լէյլին» մեղ Համար Հետաքրքրական է ո'չ որպէս գրական - գեղարշեստական գրշածք, այլ այն նպատակովը, որ նրա անծանօԹ Հեղինակը դրել է իր առաջ։ Նա իր այդ երկով կամեցել է ներկայացնել ՀնդկաՀայ քաղքենի դասակարդի կեանքը, իր բաղմա-Եիւ յոռի երեւոյԹներով։ Դրա Համար էլ նա վերցրել է բաղմաԹիւ դէմ քեր – 30 գործող անձինք – իրենց բաղմազան գործողուԹիւններով, իրար Հետ յաճախ որեւէ կապ չունեցող – որպէսզի աշելի ՀընարաշորուԹիւններ ունենայ այդ կեանքի բացասական պատկերը րատ կարելույն լրիշ կերպով ներկայացնելու։ Այդ պատկերը, ինչպէս ասացինք, չատ մռայլ է, յուսայատական ։ Հեղինակը ո'չ մի լուսաշոր բան նրա մէջ չի տեսնում։ Մարդկային ՀասարակուԹիւնը կամ իր բառով եԹէ ասենք՝ մարդկային «ընկերակցուԹիւնը» Հիմքից փոած է։ Չկայ անկեղծ վերաբերմունք, չկայ բարեկամուԹիւն նոյն

էս ժամանակումն վտանգաւոր է

Հաւատայ ումեք՝ թէ բարեկամ է։

Դրա գլիսուոր պատճառը նիւթապաչտութիւնն է, անձնական չահը, որ վարակել է ամենջին: Մարդիկ մինչեւ իրենց ոսկրների ծուծը վարակւած են մէկ «հաճելի» ախտով - չահամոլութեամբ եւ պատրաստ են դրամի, չահի համար ամէն ինչ անելու։ Մենոնէսը մինչեւ իսկ իր մահւան մահճում «վաստակի» մասին է մտածում։ Եւ այդպես են ամենջը, մէկը միւսից վատ։

«Լէյլին» մեր Թատրոնական դրականութեան մէջ իր պատւաւոր տեղն ունի նաեւ ուրիչ երկու առաւելութիւնների Համար --

Առաջին՝ որ նա ԺԹ․ դարի մեր տպադիր Թատերդու Թիւնների չարջում – ի հարկէ, այսօրւայ տշեալներով - անդրանկագոյններից մէկն է, երկրորդը «Խտրադիմայ»-ից յետոյ.

Երկրորդ՝ որ նա՛ էլ իր նիւթը վերցրել է հայ իրական կեանքից. այսինջն՝ րուսել է այն առողջ Հողի վրա, ուր Հետագայում պիտի կանդնէր ու բարդաւաձէր Հայ թատերդութիւնը։

Նոր_Ջուղա.

38

39 7

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՒՐԵԱՆ

ՍԱՑԵԱԹ ՆՈՎ Ա

XVIII

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գ․ Ախվերդեանի եւ նրա Հետեւորդների տւած կենսագրական տեղեկութիւններով Սայեաթ Նովան մինչեւ մահ մնաց «աննչան կրօնաւոր»: Այս կարծիքը տիրող էր մինչեւ 1913 թ., երբ 8ով. Թումանեանը Հրապարակ դրեց մի ուրիչ տեսութերւն, որի Համաձայն Սայեախ Նովան, Հոդեւորական դառնալուց յետոյ էլ պահել է Իրակյի Թագաւորի Համակրանքը եւ վերջինիս պնդումով ձեռնա_ դրրւել է եպիսկոպոս Հախպատի վանքի, որին ենթակայ էին Վրաս_ տանում ապրող բոլոր Հայերը։ Իր այս գիւտը Թումանեանը Հրա_ պարակեց 1913 թ., Հայ Գրողների Ընկերութեան կազմակերպած մի երեկոյթում ։ Մի ճառով Թումանեանը մանրամասնօրէն պատմեց էջմիածնի դիւաններում կատարած իր հետաղօտութիւնների մասին,*) որից, իրը Թէ պարզւում է, որ կնոջ մահից յետոյ, 1768 թ., Սայեաթ Նովան Դաւիթ եպիսկոպոսից ձեռնադրւել է կուսակըօն եւ, իբր թէ, Հայոց մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութեան համաձայն ստացել է Դաւին անունը։ Թումանեանի ասելով՝ Իրակլի նադաւորի եւ Սիմէոն ու Ղուկաս կաթուղիկոսների միջեւ փոխանակւած գրագրու_ Թիւնից երեւում է, որ Թագաւորը պնդել ու յաջողացրել է իր սիրելի սաղանդարին եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ եւ նչանակել [Ժեմական առաջնորդ Հախպատում ։ Այս եպիսկոպոսը, այսինըն Սայեախ Նովան, միչտ Թումանեանի խօսքով, արժանացաւ «յուսարար» պատւաւոր կոչումին, բայց Հակառակ այդպիսի բարձր դիրջի, իր վատ վարջ ու բարջով անվերջ վրդովում էր հոդեւոր բարձր իչ_ խանութեան հանդիստը. յածախ այցելում էր Թիֆլիս, ուր ուրախ

եւ անառակ կեանը էր վարում եւ, առհասարակ, իրեն այնպէս էր պահում, որ Ղուկաս կաթեուղիկոսը խօսը չէր գանում դատապարտելու համար նրան («Լիրը Դաւիթ բորչալուեցի», «գխող անտարի» եւայլն): Հակառակ այսպիսի վարը ու բարջի, Դաւիթ եպիսկոպոսը միչտ դանում էր զօրաւոր պաչտպանուներն եւ պատժից զերծ էր մնում ։ Նրան պաշտպանում էին Իրակլի Թագաւորը, Թագաժառանդ Գէորդին եւ Վրաստանի արքունի աղնւականութիւնը։ Այս պաչտպանունիւնը Թումանեան բացատրում է Սայեան Նովայի վըրաց արքունիքում վայելած Համակրանքով։ Թումանեանը պնդում է նաեւ, որ մատնանչւած գրագրութեան մէջ յիչւում է եւ Դաւիթ եպ .-ի գրական տաղանդը, թեեւ «Դիւան Հայոց Պատմութեան»_ների մէջ նման յիչատակութիւն ինձ չյաջողւեց գտնել։ Ի վերջոյ, Թումանեանը աւելացնում է, որ Թիֆլիսը Աղա_Մահմադ խանի ձեռքով գրաււելուց յետոյ Հախպատի վանքի վանահայրերի չարքում Դա_ ւին եպ.-ի անունը այլեւս չի յիչատակւում ։ Այս բոլորի Հիման վրա Թումանեանը գտնում է, որ Սայեաթ Նովան նոյն այդ Դաւիթ եպիսկոպոսն է:

Յով Հ. Թումանեանի այս նոր «տեսու Թիւնը» անմիջապէս ընդունւեց ՍայեաԹ Նովայի վերարերւող «օտար» գրականու Թեան մէջ։ Առաջին իւրացնողն ու Հրապարակողը եղաւ ռուս բանաստեղծ Վալերի Բրիւսովը («Հայաստանի Բանաստեղծու Թիւն» Հատորում 1916 Թ.), որ աւելի մեղմ գոյներով կրկնեց Թումանեանի առաջ բերած տւեալները՝ բացատրելով ՍայեաԹ Նովայի վարջ ու բարջը նրա անյագ սէրով դէպի երաժչտու Թիւնը, երդն ու մէջլիսները։

Նոյն բանը տեղի ունեցաւ եւ վրաց գրականութեան մէջ, ուր Դրիչաչվիլին, 1918 թեւին, իր արդէն մեղ ծանօթ գրջում, վերարտաղրեց Թումանեանի փաստերն ու մտջերը։

Հայոց դրականութեան մէջ Թումանեանի տեսութենը Հանդիսլեց Լէօի առարկութեան («Հորիդոն», 1913 թ.): Թէեւ 15 տարի անցած, 1926 թեին, նոյն Լէօն «Խորհրդ. Հայաստան» թերթեում (№ 2) դուրս եկաւ պաշտպանելու այն միտջը, թէ Սայեաթ Նովան եղել է Հախպատի վանջում եպիսկոպոս եւ, ուստի, լաւ դրարառաղէտ էր: Նոյն թերթեում (№ 88) гատ լուրջ եւ հիմնաւորւած առարկութեններով Լէօի դէմ դուրս եկաւ Գ. Ասատուրը, որի կարծիջով Սայեաթ Նովան բնաւ եպիսկոպոս չէ եղել: Վրացի յայանի րանաստեղծ Գր. Օրրելիանին, որ ծնւել է 1800 թ., Սայեաթ Նովայի դեռ ողջ եղած ժամանակը եւ շատ լաւ ծանօթ էր Սայեաթ Նովայի ստեղծադործութեան, իր երկերում ձեւով ու րովանդակութեամբ հետեւում էր նրան, Ճանաչել է Սայեաթ Նովային սոսկ որ-

ዺ፟፟፟፟ይሆ

^{*)} իրապէս պարզւեց, որ Էջմիածնի դիւան կոչւածը Գ. Ք. Աղանեանի «Գիւան Հայոց Պատմութեան» 3րդ, 4րդ, 5րդ, եւ 6րդ հատորներն էին, ուր կան էջմիածնի կաթուղիկոսների եւ իրակլի թագաւորի միջեւ փոխանակւած մի շարք նամակներ:

40

պես պարզ վարդապետ : Վերջապես, Սայեախ Նովան ինքն էլ վրացերէն այն երդերում, ուր յիշում է իր Հոդեւորական լինելը, իրեն անւանում է միշտ վարդապետ եւ ոչ երբեջ եպիսկոպոս։

4,50

Ապա Ասատուրը Հաստատում է, որ Ղուկաս կաթուղիկոսի եւ Իրակլի թաղաւորի դրադրութեան մէջ յիչատակւող Դաւիթ եպիսկոպոսը ծաղումով Ղորղանեանների ակնւական առեմից էր։ Ղորղա_ նեանները Իրակլի Բ.-ի ԹաղաւորուԹեան վերջին չրջանում չատ բարձը գիրը ունէին վրաց արջունիջում ։ Այդ Դաւիթին էր ուժգնօրքն պաշտպանում Իրակլի Թագաւորը, ինչպես եւ Վրաստանի ողջ արքունիքը։ Վրաստանի Հայերից Դաւիխ եպիսկոպոսին պաշտպանում էին այնպիսի անձնաւորունիւններ, ինչպէս, Արջեպիսկոպոս Յովսէփ Արղու Թեանը, իչխան Սողոմոն Արղու Թեանը, միչկար_ pm2*) Յովսէփ Ղորդանեանը, միչկարբաչ իչխան Յովսէփ Բեգրու-**Եեանը, Թիֆլիս քաղաքի մելիք Դարչի (Մնացական)** ԲեՀրութեանը be nephylitp:

Հախպատի վանքի պատմութեան մէջ, մինչե 18-րդ դարը, պաաահում են մի ջանի Դաւիթ եպիսկոպոսներ։ Դրանցից մէկը, Ախ_ վերդեանի ասելով , «Հաղպատու առաջնորդում» էր Սայեաթ Նովայի ժամանակները։ Այդ եպիսկոպոսներից ոչ մէկը, սակայն, չի Հա_ մապատասխանում Թումանեանի ասածներին, եւ Սայեաթ Նովայի եպիսկոպոս լինելու պարադան, Թումանեանից դատ ոչ ոքի յայտնի 15:

Սայեաթ Նովայի եպիսկոպոսութեան խնդիրը Հանդամանօրէն ըննու Թեան է են Թարկել եւ Մելիքսէ Թբէգը եւ յանդել այն եզրակացունեան, որ Ղուկաս կանուղիկոսի դրադրունիւնը Իրակլի նադաւորի հետ վերաբերւում է ոչ թէ Սայեաթ Նովային, այլ Դաւիթ հպիսկոպոս Ղորղանեանին ։ Լէոնիձէն իր հերթին տեղեկութիւններ է Հաղորդում Դաւիթ եպ. Թաւիլդարեանի գոյութեան մասին, որ ժա_ մանակակից էր Սայեաթ Նովային, եւ Ղուկաս կաթուղիկոսի գրու_ Թիւնները կարող էին վերաբերւել նրան:

ինչպես արդեն ասել ենք, Սայեաթ Նովայի հոդեւորական անունր Ստեփաննոս էր. այդ անունը պէտը է պահւած լինէր եւ վանened : «4mplunnpus»-to dumined 5, np 1800-801 p. Comm Whimydpլին տեսել է Սայեաթ Նովային Հախպատի վանջում իբրեւ Հասաpuly duppungton:

Այս ամենը հիմջից հերջում է 8. Թումանեանի տեսութիւնը Սայեան Նովայի եպիսկոպոս լինելու մասին : Մեր բանաստեղծը եղել է սովորական վարդապետ եւ, որպէս այդպիսին, ոչնչով աչքի չի ընկել ուրիչ վարդապետների չարքում ։ Լուսարար անունը, որ որւում է նրան, եպիսկոպոսներին յատուկ րարձր անուն չէ - այդ ղէպլքում կասւէր «աւաղ լուսարար», «մեծն լուսարար» - այլ վանական կետնարում համեստ մի պաշտօն։ Եւ բանաստեղծը ինքն էլ այդ իմաստով է ներկայացնում իր «լուսարար» կոչումը։

Հաղպատու լուսարար Սայեաթ Նովէն եմ,

Մէ կանթէղիս վարելու ձէթ չունեմ։

XIX

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Սայեան Նովայի սիրահարունիւնը, որի մասին խօսեցինը 29. գլխում, տեւեց բաւական երկար, մինչեւ 1759 թ. կէսերը, երբ տեղի ունեցաւ վերջնական խղումը սիրահարների միջեւ ։ Խղումի պատ_ ճառը, ըստ երեւոյթին, պէտը է փնտրել սիրուհու հողեկան անկայուն յատկու Թիւնների մէջ. նա, ինչպես տեսանը, սէր էր բաշխում ոչ միայն մեր բանաստեղծին, այլ միաժամանակ եւ ուրիչներին: Սայեան Նովան այդ տեսնում էր եւ սրտի ցաւով ու Հոդեկան բարդ ապրումներով աստիճանաբար եւ դանդաղ հեռանում էր սիրուհուց, մինչեւ որ վերջնականապէս լջեց նրան:

Վրացերէն երդերի մէջ տրւած է խղումի պատճառների բացատըրուխիւնը, իսկ Հայերէն երդերում ներկայացւած են բանաս_ տեղծի հոդեկան ապրումները։ ԱՀա մի ջանի հատւած՝ յօրինւած խղումի օրերին : 1758 թ. № 22,5 երգում Սայեաթ Նովան ասում է. Մերնելուս համար չի՛մ հսքում, ցիզի համա իմ լալու։

Նոյն 1758 թ. մայիս 10-ին, № 46,4 երդում րանաստեղծը այս_ պես է արտայայտւում.

Ով որ ինձ շինից դիվանա,

Սուրբ կարապետէն խիվանա,

Այսինջն՝ ով ինձ խելահան արաւ, Թող Սուրբ Կարապետից ա-

Siporp: Բայց Սայեախ Նովայի այդ օրերի տրամադրութիւնները ամե_ նից լրիւ կերպով արտայայուած է 1759 թ. սկզբին յօրիրւած № 34 Հայերէն երդում, որից առաջ բերենք ամենից ցցուն կտորները.

Աշխարբս՝ մի փանջարա է, - թաղէրումէն բէզա/րիլ իմ, երէգ լաւ էր կանց վուր էսօր, - վաղերումէն բէզարիլ իմ։ Մարթ համաշա մէկ չի՛ ըլի, _ խաղերումէն բէզարիլ իմ. Գուզիմ թռչի բըլբուլի պէս, - բաղէրումէն բէզարիլ իմ։

^{*)} Միշկարրա, - պալատական բարձր պաշտօն. grand veneur

2

Ղուրթըս էնդու ճամփու չէ՛ գնում՝ շատացիլ է խալխի սուտըն,

Քըսանըն՝ մէ դուլ չի՛ն պահում, _աղէրումէն բէզարիլ իմ։ Դօստիրըս՝ դուշման ին դարի – հաղէրումէն*) բէզարիլ իմ։ Սայեաթ Նօվէն ասաց՝ դարդըս կանց մէ ճարին**)

Չունիմ վաղվան քաղցըր փառքն, հիմի դառըն շատացիլ է․ Բըլբուլի պէս էնդուր կուլամ՝ վարթիս եարըն շատացիլ է, Չի՛ն թօղնում վարտին բացվելու, _ քաղեր(լ)ումէն բէզարիլ իմ։

Այս տողերի մէջ ներկայացւած պատկերը, անչուչտ, վկայում է Սայեախ Նովայի Հոդեկան ծանր ապրումների մասին։ Բանաստեղծը Հիասխափւած՝ պատրաստ է խղելու ամէն կապ անցեալի Հետ։ Նրան այլեւս ոչինչ չի Հրապուրում՝ ո'չ սիրուՀին, ոչ սաղանդարի պաշտօնը երեւելի մարդկանց մօտ, ոչ իսկ իր տաղերը. նա փնտրում է կետնջի նոր բովանդակութիւն, նո'ր կետնջ։

Եւ ահա, այս ապրումների ազդեցուԹեան տակ, ՍայեաԹ Նովան սկսում է մտածել ընտանիջի մասին, եւ արդէն 1759 Թ․ վերջերը, յամենայն դէպս, ոչ ուշ ջան 1760 Թ․ սկիզրը ամուսնանում է։ Նրա կինը, ըստ երեւոյԹին, ԹիԳլիսեցի էր, Մարմառ անունով, ինչ որ Շավերդի դուստրը՝ Շավերդէնց աղջիկը։ ՄելիջսէԹրէդը են-Թադրում է, որ այս Շավերդը իջահատցի էր, այսինջն՝ նոյնպէս վրաստանցի հայ։

Սայեախ Նովայի ամուսնական կետնջը երկար չտեւեց․ 1768 Թ. Մարմառը մեռաւ եւ խաղւեց Խոջիվանջի դերեղմանատանը։ Ախվերդետնը 1852 Թ. առաջ տեսել է նրա տապանաջարը դերեղմանատան հին մասում. ջարի վրա դրւած է եղել վրացերէն. «Գրօնիկօնի 45ի (1768 թ.) էս գերեզմանում կամ Սայեաթ Նօվու կողակից Մարմարն. ինձ ողորմի ասէք»:

Մեղ չի հասել եւ ոչ մի տեղեկուԹիւն այն մասին, Թէ ինչպէս է դասաւորւել ՍայեաԹ Նովայի ընտանեկան կեանջը, բայց պէտջ է ընդունել, որ ամուսնուԹիւնը մեծ չափով ազդեց բանաստեղծի ստեղծադործուԹեան վրա: Յայտնի է, որ ՍայեաԹ Նովայի ձեռջով դուած հայերէն եւ Թիւրջերէն երգերի մէջ չկայ ոչ մէկը,որ 1759Թ. յետոյ նչանակւած լինի: Այս փաստից Գ. Ասատուրը եղրակացնում է, որ 1759 Թ. ՍայեաԹ Նովան բոլորովին Թողել է սազանդարու-Թիւնը եւ հոգեւորականուԹիւն է ընդունել, մինչդեռ հիմջ կայ կարծելու, Թէ ՍայեաԹ Նովան վրաց արջունիջը Թողել է 1762 Թ.: Անձնապես ինձ Թեում է, որ ՍայեաԹ Նովայի ստեղծուդործու. Թեան մէջ ամուսնուԹիւնից յետոյ կատարւել է խորունկ բեկում։ Նա այլեւս չէր ձգտում արժանանալ սիրուհու փոխադարձ սիրոյ, է՛լ նախանձի զգացմունջ չէր մնացել, չէր վախենում կորցնել սիրուհուն, սիրային ստեղծադործուԹեան մղումներ զոյուԹիւն չունէին այլեւս, այդ պատճառով բանաստեղծն իր հետաղայ երկերի մէջ ԴաւԹարում արձանադրելու արժանաւոր բան չի գտել։ Նա երգում էր հին երգերը եւ եԹէ նոր երգ էլ էր յօրինում, դրանջ հին եղանակների կրկնուԹիւններ էին։ ԱմուսնուԹեան բերած ներջին հոգեկան անդորրուԹիւնը գրկեց նրան ստեղծաղործական Թոիչջից։ Նրա գլխին եկաւ նոյնը, ինչ որ ուրիչ բանաստեղծների հետ էլ է պատահում։ Այդ այն հոգեվիճակն է, որ այնպես գեղեցիկ կերպով արտայայտել է Բայրոնը՝ «Դոն – Ժուսն»_ուժ

Think you, if Laura had been Petrarch's wife, He would have written sonnats all his life.

(Կարծում ես դու, որ եխ Լաուրան լինէր Պետրարջայի կինը, Իր ամրողջ կեանջում նա Հնչակնե՞ր կը գրէր).

Այս ամուսնուԹիւնից ՍայեաԹ Նովան չորս ղաւակներ ունեցաւ. անդրանիկը՝ ՄելիջսէԹ՝ ծնւեց 1760 Թ.: Երկրորդը՝ ՕՀան (Իվան)՝ մեռաւ Պետերրուրդում 1823 Թ.: Երրորդը՝ Սառա։ Չորրորդը՝ Մարիամ։ Երկու որդիներն էլ ընդունեցին Հօր դրական անունը. ՕՀանը կոչւում էր Սէյիդով, իսկ ՄելջիսէԹը եւ իր յաջորդները՝ ՍայեաԹնով։ ՄելիջսէԹը ունեցաւ ղաւակներ, որոնցից մէկը ԹիֆլիյեաԹնով։ ՄելիջսէԹը ունեցաւ ղաւակներ, որոնցից մէկը Թիֆլիսում յայտնի ջաՀանայ էր՝ Տէր-Մովսէս ՍայեաԹնեան, որից Ախսում յայտնի ջաՀանայ էր՝ Տէր-Մովսէս ՍայեաԹնեան, որից Ախսում յայտնի ջաՀանայ էր՝ Տէր-Մովսէս ՍայեաԹնեան, որից Ախսունը ստացաւ ՍայեաԹ Նովայի ԴաւԲարը եւ կենսադրական տեղեկուԹիւններ։ Տէր-Մովսէսը ունէր մի որդի՝ երկրաչափ պաշտօնեայ ՍայեաԹնով, որին անձամը ծանօԹ էր Գ. Ասատուրը։ ՕՀան Սէյիդովը դաւակ չունէր։ Աղջիկները ամուսնացել էին եւ, Հաւանարար, ղաւակներ էլ են ունեցել։ Յամենայն դէպս, Թիֆլիսում այժմ էլ կան մի ջանի ընտանիջներ, որոնջ իրենց Համարում են ՍայեաԹ

Սայեան Նովայի երկու որդիներն էլ բանաստեղծական որոչ չընոր չք են ժառանդել չօրից։ Անդրանիկ որդին՝ Մելիքսէնը, (նշում է նէ քաշանայ եղած պիտի լինի) իր շետը Մոզդոկ է տարել չօր Դաւնարն ու սազը եւ մտերիմների չրջանում երդում ու նւադում էր։ Օշանը նախապես առանց յաջողունեան առեւտրով էր զրաղւում շիւսիսային կովկասում, ապա վրաց արջայազնի շետ տեղափոխւեց Պետերրուրդ եւ մնաց նրանց մօտ իրը սաղանդար։ Նա յիչողունեամը

ፈይሆ

^{*)} bmqh - p-26muth: **) Zmph - unmu:

44

գրի առաւ հօր երգերը մի երկրորդ ԴաւԹարի մէջ,որ պահւած է Պետերբուրգի ԳիտուԹեանց Ճեմարանի Ասիական Թանգարանում ։

Բացի այս Հատուկտուր տեղեկուԹիւններից ՍայեաԹ Նովայի ընտանիջի մասին, կայ նաեւ մի յուղիչ պատկեր բանաստեղծի անդրանիկ որդի ՄելիջսէԹի (վրացերէն կրճատ՝ Մելջօ) կեանջից, որ պրոֆ․ ՄելիջսէԹբէդը Հանել է ՍայեաԹ Նովայի Հիմնական Դաւ– Թարից:

Այդ Դաւթարը առաջ պահւում էր բանաստեղծի կնոջ մօտ։ Վերջինիս մահից եւ Սայեաթ Նովայի կուսակրօնութիւն ընդունելուց յետոյ երեխաները ապրում էին իրենց պապի՝ (վրացերէն) Շավերդա պապոյի մօտ։ Երբ փոջրիկ Մելջիսէթը–Մելջօ սկսեց դիր–կարդում սովորել, պապը երբեմն նրան տալիս էր հօր Դաւթարը, որի լուսանցջների վրա մանուկը վարժութեան համար դրեր էր դրում։ Այդ դրերի մօտ կան պապի մակադրութիւնները՝ Թիֆլիսի վրաց բարբառով, խեստ անդրադէտ ձեւով։ Առաջին երկու մակադրութիւնները վերաբերւում են Մելջօին, իսկ վերջին երկուսը ուղղւած են Մելջօի հօրը՝ մեր բանաստեղծին, որ այն ժամանակ երեւի արդէն վարդապետ էր։

ԱՀա այդ մակագրութիւնները.

1) · bypp pupop, ULLeo:

2). Քո պապի (պարոն) Շավերդի գոյդ աչջերի լոյս աչակերտ Մելջօ, Հէնց որ իմացաւ,, իսկոյն ցոյց տեց իմացած լինելը:

3). Թո'ղ բարօր լինի քո որդի Մելքօն, ով տէր Ցիսուս Քրիս-

4). Թո'ղ բարի յիչեն քո որդի Մելքօին:

Այս կցկտուր ու պարդունակ խօսջերի մէջ, ԴաւԹարի լուսանցջների վրա, այնպէ՞ս կենդանի, երեւում են Թէ խելացի մանուկը, Թէ նրա դորովալից ու ջնջոյչ պապը եւ Թէ հեռու տեղ ապրող հայրիկը, որին կարօտով յիչում են ուրախուԹեան վայրկեաններին։

XX

ՍԱՑԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՀԸ

Սայեախ Նովայի մահւան պարադաները եւ ժամանակը առանձին վեճի առարկայ չեն եղել։ Բոլոր հետաղօտողները աւելի կամ պակաս չափով ընդունել են Գ. Ախվերդեանի դեռ 1852 թ. առաջարկած վարկածը։ Միայն 1930 թ. Գ. Լէոնիձէն եւ պրոֆ. Լ. ՄելիջոէԹբէդը, իրարից բոլորովին անկախ, ջննութեան ենթարկեցին այս հարցը եւ եկան այն եղրակացութեան, որ Ախվերդեանի տեսակէտը սիսալ է։ Լէոնիձէն ենթադրում է, թե Սայեաթ Նովան մեռել է բնական մահով 1801 թ., կամ աւելի ուջ։ Իսկ Մելիջսէթբէդը կարծում է, թէ Սայեաթ Նովան ոչ թէ սպանւել է Թիֆլիսի գըրաւման ժամանակ, 1795 թ., այլ մեռել է աւելի ուջ, Հախպատում, հաւանաբար, 1801 թ., ինչպէս ասում է Պլ. Իոսելիանին։

«Շատին յայտնի է Թիֆլիզում», գրում էր 1852-ին Գ. Ախվերդեան, «որ ՍայեաԹ-Նովէն՝ լսելով Աղա-Մահմէդ-իանի հեծելաղօրի Վրաստանի սահմանին մօտենալն, միտ է բերում իր ղաւակներուն ու գալիս է Թիֆլիդ: Ես տեղաց ուղարկում է նրանց Մօդդօկ, ուր որանք գցում են իրանց բնակուԹիւնն: ՍայեաԹ-Նովէն դնում է իր ղաւակներուն ճանապարհ Թէ չէ, Պարսիկջն մտնում են Թիֆլիդ։ Հաղպատու առաջնորդարանն հէնց բերդի տակն ըլելով՝ Թչնամիջն տուն են ընկնում եկեղեցու դաւիթն, ու կցում են կոտորելն ու կոզոպտելն: ՍայեաԹ-Նովուն վրայ են համում եկեղեցում աղօթ անելիս: Սրանից պահանջում են դուրս դալն ու հասան ուրանալն բայց կրօնաւորն Պարսից Թրերու տակն աւանդում է հոգին՝ ասելով.

Չրիսքանամ բլիսաղան, ղօնմանամ իսադան»*)

«Էսպես խալխի նօքարն նահատակում է որպես ծառայ Աստու– ծոյ սեպտեմբեր ամսին 1795ին։

«Մէջանի օրից՝ Պարսից Թիֆլիզէն դուրս դնալուց յետոյ, վեր են առնում նրա մարմինն ու Ժաղում են Մեծ բերդի եկեղեցու 4իւսիսային փոջր դրան առջեւն ։ Թէպէտ ՍայեաԺ-Նովու դերեղմանն չունի ջար դցած, բայց էսպէս պատմում են նրա Ժաղման պատա-Հողներն» ։

Սայեախ Նովայի մահւան այս պատմուԹիւնը, Ախվերդեանը առել է Թիֆլիսում չրջան անող աշանդուԹիւնից («չատին յայտնի է Թիֆլիզում») եւ, իրը Թէ, Սայեախ Նովայի յուղարկաւորուԹեան ներկայ գտնւած ծերերի պատմածներից։ ԿենսադրուԹեան այս ձևը այնուհետեւ նշիրադործշեց եւ աշելի կամ նշաղ ձեշափոխուԹիւններով կրկնշում էր Սայեախ Նովայի մասին խօսող բոլոր հեղինակների դրշած ջներում, ինչպես Պոլոնսկիի, Մխածմինդելիի, Քիչմիչեանի, Պոտտօի, Յ․ Թումանեանի, պրոֆ․ Խանանիչվիլիի, Վալ Բրիշսովի, պրոֆ․ Կեկելիձէի, Գրիչաչվիլիի, Լեօի եւ ուրիչ չատերի։ Ոմանջ հաշատիացնում էին, որ Սայեախ Նովան մեռցշել է ե-

*) Լէօնիձէն առաջարկում է կարդալ Երկտող ոտանաւորի ձեւով -

իսա – դան դօն – մանամ Քլիսա – դան չըխ – մանամ

ፈይሆ

_ Սայհաթ Նովա

47

կեղեցում, աղօխելիս, ուրիչներ՝ խե սպանւել է եկեղեցու չեմ քին, սաղ նւադելիս և երդով Թիֆլիսի խաղաղ բնակիչների վերաբերմամբ դուխ ու ներողամտուխիւն խնդրելիս, եւայլն։ Իսկ Լէօն նոյն իսկ պնդում է, խէ Սայեախ Նովան սպանւել է ոչ խէ եկեղեցում, այլ ճանապարհին՝ դէպի չահի բանակատեղին, ուր դնում էր խնդրելու համար, որ Թիֆլիսի խաղաղ բնակչուխիւնը խնայւի։

Բոլորովին առանձին տեղ է գրաւում Պլատոն Իոսելիանիի պընդումը, Թէ ՍայեաԹ Նովան վախճանւել է 1801 Թւին։ Իոսելիանին՝ Իրակլի Բ. եւ Գէորդի ԺԳ. Թադաւորների տաներէցի որդին՝ ծն. 1809 Թ., իր Հօրից ստացել էր չատ տեղեկուԹիւններ վրաց արջունիջի կեանջի մասին։ Նրա Հաղորդած տեղեկուԹիւնները առՀասարակ ճիչտ են։ Իր «Գէորդի ԺԳ. Թադաւորի կեանջը» վրացերէն գրրջում նա յայտնում է,որ ՍայեաԹ Նովան մեռել է 1801 Թ.։

Իր առաջ բերած աւանդութեան որոշ Հաստատութենն է տեսնում Աիսքերդեանը եւ աշուղ Շամչի Մելջօի մուսթագադի (երգի տեսակ) մէջ, ուր նկարադրւում է Թիֆլիսի գրաւումը պարսիկներից։ Շամչի-Մելջօն ժամանակով Սայեաթ Նովայի ամենից մօտիկ աշուղներից էր, նրա եռանդուն Հետեւորդը, թերեւս աշակերտը։ Ժամանակակից էր Ադա ՄաՀադ խանի արշաւանջին, որին դոՀ տւեց իր Հօրը, մօրը, եղթօրը եւ երկու ջոյրերին։ Շամչի Մելջօի այն երդում, որ ամրողջապես տպւած է Միանսարեանի «Բնար Հայկական» -ում (էջ 564-5), ի միջի այլոց ասւած է.

Վարդապիտնիր կոտորեցին, լէշիր էր ածած տէրտէրի։

Շամ չի Մելջօ սպանւած վարդապետների եւ տէրտէրների անուն չի տալիս, որ Աիվերդեանին ՀնարաւորուԹիւն է տալիս ենԹադրելու, Թէ կոտորւած վարդապետների Թւում եղել է եւ ՍայեաԹ Նովան:

Ժամանակի ըն ժացջում երեւան եկաւ եւ մի ուրիչ աղբիւը, որ խօսում է նոյն դէպջի մասին։ Այդ Սերովրէ Գրիչն է, որ նկարադըրել է Թիֆլիսի դրաւումը Աղա Մահմաղ խանի ձեռջով։ Այդ տեղ, ի միջի այլոց, ասւած է հետեւեալը.

«Միանդամայն դերծաւ եւ Մողնու սուրբ Գէօրդեայ Հրաչալի մասն, որոյ սակի մահու չափ չարչարեցաւ աւագագոյն ջաղանայն նոյն եկեղեցւոյ բարձրապատիւ եւ խոհեմամիտ տէր Գրիգորն Տէր-Շմաւոնեանց, որ եւ գրենքէ կենդանի նահատակ իսկ եղեւ ի փառա Աստուծոյ՝ եւ ի պատիւ սրբոյ Գէորդեայ որ լիցի միջնորդ առ Աստըուած զույն Հաւատարիմ ծառայէն գրել զանունն ի դպրութեան կենաց. ամէն»:*)

իր Համառօտ պատմուԹեան մէջ Սերովրէ Գրիչը մանրամասնօիր Համառօտ պատմուԹեան մէջ Սերովրէ Գրիչը մանրամանօրէն ներկայացնում է Թիֆլիսի գրաւման եւ աւերման պարադաները։ Հաղորդում է նաեւ անունը այն տէրտէրի, որի «լէչիր էր ածած»։ Հաղորդում է նաեւ անունը այն տէրտէրի, որի «լէչիր էր ածած»։ Դա տէր Գրիգոր Տէր Շմաւոնեանն է, բայց սպանւած վարդապետների անուն էի տալիս եւ ոչ էլ յիչում է նրանց մասին։ Մինչդեռ ների անուն էի տալիս եւ ոչ էլ յիչում է նրանց մասին։ Մինչդեռ չատ տեղին էր, որ այդ Հանդամանօրէն արւած պատմուԹեան մէջ յիչշէր եւ ՍայեաԹ Նովայի Հաւատի Համար նահատակւելը, որ յար եւ նման էր տէր Գրիդորի նահատակուԹեան։ ԵԹէ ՍայեաԹ Նովան ոպանւած լինէր Թիֆլիսի գրաւման ժամանակ, դժւար Թէ Սերովրէ Գրիչին յայտնի չլինէր, Հետեւարար եւ տեղ կը բռնէր նրա պատմուԹեան մէջ։

Հայերէն մի աղրիւր էլ կայ Հախպատի միարանների սպանութեան մասին Աղա-Մահմադ խանի արչաւանջի ժամանակ։ Դա Հախպատ եւ Սանահին վանջերի նկարադրութիւնն է Ղրիմեցի Յովհան վարդապետի**) ձեռջով, ուր պատմում է, թէ ինչպէս պարսիկները գրաւեցին Հախպատի առաջնորդարանը Թիֆլիսում, բերդի թադրում։ Այդտեղ ասւած է հետեւեալը․ «Երբ Աղա-Մահմադ խանը արչաւեց Վրաստանի վրա, Հախպատի վարդապետները պահւեցին Թիֆլիսում։ Պարսիկ յառաջապահ զօրամասը, որ րաղկացած էր մաղանդարանցիներից, ջաղաջը դրաւելիս, ամենից առաջ մտաւ բերմաղանդարանցիներից, ուր թաղնւած էին հախպատցի վարդապետները։ թին կոտորեց վարդապետներին, եկեղեցին թալանեց, իսկ վանահօրը դերի տարաւ Գանձակ»։

*) Սերովրէ Գրիչ. «Համառօտ պատմութիւն աւիրեցման Փայտակարան Մայրաքաղաքիս ի խանէն Աղա-Մահմադի 1795 եւ ի 11սեպտեմբերի». «Գիւան Հայոց Պատմութեան» Գիրք Ժ․, էջ 353-374:

 (Խրչլա թագածառապ Դազլըը)
 **) Մի մասը ռուսերէն թարգմանութեամբ եւ ֆրանսերէն հակիրճ ամփոփումով
 հրատարակւած է Brosset "Memoire de l'Académie des Sciences S.P.B."VI, N 6 հատորում:
 Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը Նոր-Ջուղայում պատրաստել է այդ վաւերագիրը հրատարակութեան համար: Լէոնիձէն, որից քաղում ենք այս պատմութիւնը, օգտւել է
 Ս. Տէր-Աւետիսեանի դեռ անտիպ ձեռագրից:

վեր

Սերովրէ Գրիչը, ի միջի այլոց, ասում է, թէ ա'յդ օրերին ռուսական զօրքերը որ 1783 թ. դաշնագրով պարտաւոր էին պաշտպանել Թիֆլիսը պարսիկներից եւ թիւրքերից, հեռացան վրաստանից կովկասեան ռուս բանակի հրամանատարի կարգադրութեամբ, որ կաշառւած էր պարսիկներից. նոյնը պնդում է եւ վրաստանի վերջին թագաժառանգ Դաւիթը:

48

Այս վկայութեամբ Շամչի Մելջօի երկրորդ տեղեկութիւնն էլ Հաստատում է, այստեղ էլ սպանւած վարդապետների չարջին Յով-Հան Ղրիմեցին չէ տալիս Սայեաթ Նովայի անունը։ Լէռնիձէն իթաւամբ ղարմանում է, թէ ինչպէս Յովնան Ղրիմեցու նման «Հախպատցի մի Հայրենասէր» լռութեամբ է անցնում Սայեաթ Նովայի պէս մի ժողովրդական երդչի Հաւստի Համար յանձն առած նաՀատակութեան վրայից։ Եւ Լէռնիձէի ղարմանջը, ի Հարկէ, անտեղի չէ։

Նմանապէս լուռ են անցնում Սայետխ Նովայի նահատակուխեան վրայից եւ ուրիչ երկու հայ ականատեսներ, որոնջ անում են Թիֆ– լիսի գրաւման եւ աւերման պատմութիւնը։ Առաջինը Յովհաննես աւագ ջահանայ Ոսկերչեանցն *) է։ Նրանից յետոյ գալիս է Յարութիւն Արարատեանը, որ թողել է իր կենսագրութիւնը, որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրւած է Թիֆլիսի աւերումը պարսիկների կողմից:**)

Գ. Լեւոնեանը, որ Գ. Աստտուրի Հետ միասին, խորապէս վըրդովւած է Գ. Լէոնիձէի եւ Լ. Մելիջսէ Թբէդի կատարած Հետաղօտու Թիւնների առԹիւ, որ սրանջ ոչնչացնում են ՍայեաԹ Նովայի նաՀատակու Թեան դեղեցիկ պատմու Թիւնը, րուռն կերպով յարձակւում է երկու Հետաղօտողների վրա, պնդելով, Թէ Ց. Արարատեանի դրւածջը ճանաչւած է կեղծ***) Գ. Լեւոնեանի այս պնդումը ճիշտ է մասամբ միայն, որով Հետեւ այնտեղ, ուր խօսւում է ոչ անձնական ընոյ Թ կրող նիւ Թերի մասին, Արարատեանի արած պատմու Թիւնները բաւական ճիշտ են: Մնաց որ Արարատեանի դրւածջը առաջ է բերւում սոսկ իրրեւ երկրորդական տւեալ, լրացնելու Համար Հիմնական փաստերը:

Թիֆլիսի գրաւման ժամանակակից վրացիների Հաղորդած տեղեկութիւնները է՛լ աւելի նիւթ են տալիս կասկածելու Աիսլերդեանի

**) «Արտեմիյ Արարատսկու կեանքը, գրւած իր ձեռքով, թարգմանւած հայերէնից ռուսերէն». Ս. Պետերրուրգ, 1813, հատ. I, II. առաջ բերած աւանդութեան մասին: Դրանջ Վրաստանի վերջին թադաւոր Գէորդի ԺԳ.-ի երեջ որդիներն են, արջայազն Դաւիթը, Թէյմուրազը եւ Իոանը: Պէտջ է ի նկատի ունենալ, որ Սայեաթ Նովայի հռչակը մնաց անաղարտ վրաց արջունիջում: Նրա երդերը երդում էին հետադայ պալատական աչուղները, նրան հետեւում էին րանաստեղծներն ու երգիչները, նրա անունը ամենջի բերանին էր: Արջայական ընտանիջի անդամների յափչտակութիւնը Սայեաթ Նավայի երդերով այնջան մեծ էր, որ երբ Վրաստանի անկախութեան անկումից յետոյ արջայական ամբողջ տունը տարադրւեց Ռուսաոտան, թադաւորի որդիները իրենց մօտ բերին Սայեաթ Նովայի որղի Իվան Սէյիդովին, որի միակ պարտականութերնն, թե ով էր Սայեաթ Նովան, դնահատում էին չատ րարձր նրա ստեղծաղործութիւնը եւ չէին կարող չյիչել իրենց ոիրելի անձնաւորութեան ողրերդական մահը, եթե այդպիսի մահ տեղի ունեցած լինէր:

Արդ՝ երեջ եղրայրներից անդրանիկը՝ արջայաղն Դաւիթը խողել է «Նիւթեր Վրաստանի Պատմութեան» գրւած ըը,*) ուր Թիֆլիսի գրաւման պատմու ժեան նւրըւած էջերում մանրամասնօրէն /սօսւում է Թիֆլիսի մօտ եղած ճակատամարտի մասին, արւում է պալատական սաղանդար Հայազդի Աղաջան Ղուլամանաչվիլիի դերի ընկնելու պատմութիւնը, յիշւում են քաղաքի դրաւման ժամանակ սպանւած քիչ-չատ յայտնի քաղաքացիների անունները, վերջապես, արւում են կիտա Ամբարդանաչվիլիի**) Հարսի նահատակութեան մանրամասնու Յիւնները - նա դերի էր տարւել Թաւրիղ եւ մերժելով ընդունել մահմեղականութիւն՝ դրւել էր տոպրակի մէջ եւ դաչունահար սպանւել էր։ Նրա ղերեղմանը Թաւրիզում ուխտավայր էր, ուր պալիս էին րժչկունքիւն խնդրող հիւանդները եւ յաճախ հե ռանում էին ապարինւած ։ Աւելի յարմար տեղ կարելի չէ պատկերացնել՝ յիչելու Համար եւ Սայեաթ Նովայի նահատակութիւնը, մի անձի, որ չատ աւելի մօտիկ էր Հեղինակի սրտին, քան Ամրարդանաչվիլիի հարոր, բայց ոչ մի խօսը չկայ այդ մասին : Հէնց միակ այս փաստը բառական է կասկածի տակ դնելու Ախվերդեանի ա_ սածր:

*) Հրատարակւած 1906 թ. Թիֆլիսում: Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ Brosset, "Histoire de la Géorgie", I. II, 2ème partie.

**) Հայ Ամբարտանաշվիլիի տոհմը վրաստանում ժառանգարար կառավարում էր պետական պահեստները։

ፈይሆ

^{*)} Ոսկերչեանցի պատմութեան հայերէն բնագիրը տպւած է «կռունկ Հայոց Ալխարհի»-ում, 1862 թ. № 2 Եւ 8: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Klaproth." Mémoires relatifs à l'Asie", Paris, 1824: Ռուսերէն հատւածներ՝ «կասկաղակայա Ստարինա», 1873, Ալ. Երիցեանի թարգմանութեամբ։

^{***) «}Յարութիւն Արարատհանի կեղծիքը», պարզեց Ա. եպ. Ս., Բաքու, 1894: Արիստ. Եպ. Սեդրաքեանի գրքոյկը, ուր մանրամասն քննութիւններով ու համեմատութիւններով ցոյց է տրւած, որ Արարատհանի գրածները իր մասին ճիշտ չեն։

50

51

Արջայալն Թէյմուրալն էլ գրել է Աղա-Մահմադ խանի արչաւանջի եւ Թիֆլիսի գրաւման մասին:*) Նրա մանրամասն եւ խիստ հետաջրջրական պատմուԹեան մէջ յիչւում է, ի միջի այլոց, Թիֆլիսի ջաղաջացիների, այսինջն՝ հայերի կաղմակերպած կամաւորական խմբի փայլուն մասնակցուԹիւնը Թիֆլիսի պաչտպանու-Թեան գործում : Խմբի հրամանատարն էր ոմն Մաչաբելի, Իրակլիի արջունի նւագախմբի վարիչ եւ դերասան, կամ, ինչպէս կոչում է Թէյմուրազը, մուսիկի դա կոմեդիանտի : Կամաւորների այդ խումրը մի ջանի անդամ յարձակւել է Թչնամու վրա՝ Մաչաբելիի ուրախ ու ղւարԹերդերի եւ նւագի ընկերակցուԹեամբ : Նոյն իսկ ինջը Աղա-Մահմադ խանը խոստովանել է այդ խմբի աչջի ընկնող ջաջու-Թիւնը :

460

Նոյն Թէյմուրադը իր դրջերի և ձեռադիրների մեղ արդէն ծանօ ցանկում Հաղորդում է մի չարջ կենսադրական տեղեկութիւններ Սայեաթ Նովայի մասին եւ դարձեալ ո՛չ մի խօսջ, ոչ մի ակնարկ անդամ՝ բանաստեղծի նաՀատակութեան մասին։ Թէյմուրադը ամենից մօտն էր Սայեաթ Նովային։ Նրա Հրամանով էր,որ բանաստեղծի որդի ՕՀանը դրի առաւ Հօր երդերը։ Այս պայմաններում դժւար է ենթադրել, որ Թէյմուրադը չէր կարող չղիտնալ Սայեաթ Նովայի եղերական վախճանի մասին եւ դիտնալով Հանդերձ՝ լոէր ու չարձանադրէր մի դէպջ, որ է՛լ աւելի պիտի դեղեցկացներ իր սիրած բանաստեղծի բարոյական պատկերը:

Վերջապես, երրորդ եղբայրը՝ արջայաղն Եռանը հեղինակն է կամ խմբադիրը՝ պատմական – խրատական «Կալմասորա» վէսլի, որի մասին յիչել ենջ մէկից աւելի անդամներ։ Այդ տեղ նա ամենայն մանրամասնունեւամբ պատմում է, նե ինչպես խելաչվիլին տեսնւել է Սայեան Նովայի հետ, Հախպատում, Գէորդի ԺԳ.-ի նադաւորունեան վերջին տարիները, այսինջն՝ Աղա-Մահմադ խանի արջաւանջից յետոյ, 1800 նելին:**)

Այսպես, ուրեմն, Վրաստանի վերջին տարիների պատմութեան մասին խօսող երեք արջայորդիների երկուսը, հնարաւորութեւն եւ նոյն իսկ անհրաժեչտուԹիւն ունենալով հանդերձ յիչելու ՍայեաԹ Նովայի եղերական վախձանի մասին, ոչ մի բառով չեն յիչում իսկ երրորդը՝ Եռանը՝ ասում է, Թէ ՍայեաԹ Նովան 1800 Թ․ աչնանը դեռ ողջ եւ առողջ էր։ Այս փաստերը իրաւունը են տալիս ընդունե– լու, որ Պլատոն Եռսելիանիի հաղորդած տարեԹիւը ՍայեաԹ Նովայի մահւան մասին, այսինըն՝ 1801 Թ․, միչտ է։

Սակայն, կայ մի չատ կարեւոր հանդամանջ, որ Գ. Ասատուրին էլ, Գ. Լեւոնեանին էլ ստիպում է պաչտպանել աւանդական տարեԹիւը։ Բանաստեղծի որդի Իվան Սէյիդովը իր հօր երդերից մի ջանիսի տակ դրել է ծանօԹուԹիւններ, որոնց մէջ հօր մասին ասում է՝ «հանդուցեալ» (մեցվալէ, մեցվալերուլի), այնպէս՝ ինչպէս սովորարար խօսում են բնական մահով մեռած մարդկանց մասին, իսկ ծանօԹուԹիւններից մէկում, որի հայերէն Թարդմանու-Թիւնը հրատարակել է Գ. Ասատուրը («Աղգ. Հանդէս», \mathbf{X} էջ 100) եւ որ դրւած է միայն Իվան Սէյիդովի ժողոված շում դանւող հայերէն մի երդի տակ - «Խաբար գընաց բուլբուլի մօտ» - ասւած է ուրիչ կերպ։ Այդ ոտանաւորը վերջանում է հետեւեալ երկտողով.

Աշխարհումըս քանի սաղ եմ ,Սայեաթ Նովի գերեզմանըն Ծահաբասի լալի նըման շահի վէր գալուն մընում է:*)

ԱՀա Իվան Սէյիդովի այդ մակագրութիւնը.

«Այս մուխամբազը ՍայեաԹ-Նովան յօրինեց, որ չահը (Աղա-Մահխան, աւելացնում է Գ. Ասատուրը) պէտը է դայ մեծ Ժխորով նրա ղերեղմանի վրա. այս էր պատճառը, որ նրան մաս մաս արին...» Օհանը, չարունակում է Գ. Ասատուրը, ուղում է ասել, Թէ ՍայեաԹ Նովան այս երդով դուչակել էր, Թէ ինչ մահով պիտի մեռնի:

Սակայն, ՕՀանի այս կարծիջը, Թէկուզ խիստ ղղուչուԹեամբ արտայայաւած, բնաւ չի կապւում իր իսկ ԴաւԹարում Հօր մասին ամէն ջայլափոխին դրւած, «Հանդուցեալ», բայց ոչ «սպանւած»

2/hisming til ques und cibe, Suche mucht Umstand Vallin.

^{&#}x27;*) Ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ հրատարակւած էվիմատիպ - Brosset, "Mémoires inédits, relatifs à l'histoire de la Géorgie", Արտատպել է Չուբինովը իր «Վրացերէն Քրիստոմատիա»-յի մէջ t. I., թ. թ. 175-197:

^{**)} Նախընթաց օրը խելաշվիլին այցելել է Սանահնում իշխան Սողոմոն Արղութեանին եւ հետը խօսակցութիւն ունեցել վրաստանում Գէորգի ԺԳ․ թագաւորութեան վերջին ամիսներին, այսինքն՝ 1800 թ․ աշնանը ծագած դէպքերի մասին։

^{*)} Վերջերս, Գ. Ախվերդեանի թղթերի մէջ Գ. Ասատուրին յաջողւել է գըտնել այս երգի մի նոր փոփոխակ, որ կը հրատարակւի «Վէմ»-ում։ Այդ փոփոխակում մեզ հետաքրքրող տողերը բերւած են հետեւեալ ձեւով.

Tusapunah imih intan suspi date daning gining f:

Այս տողերը, ինչպէս տեսնում ենք, ուղղւած են ոչ թէ իրեն՝ Սայեաթ Նովային, այլ սիրուհուն։ Այդ պարագան մեզ չպէտք է զարմացնէ. իր որդու Օհանի վկայութիւնից էլ յայտնի է, որ Սայեաթ Նովան յաճախ նոյն երգը տարբեր պայմաններում երգում էր տարբեր բովանդակութեամբ։

52

կամ «նահատակ» արտայայտութեան, հետ։ Նա հակասում է նաեւ «Կալմասոբա»_յում հաստատւած փաստի հետ, որ 1800 թ. աշնանը դեռ Սայեաթ Նովան ողջ էր։ Օհանի յայտնած կարծիջի պատճառը, թերեւս, այն էր, որ 19-րդ դարու 20-ական թեականներին, երբ 0հանը դրի էր առնում հօր տաղերը, արդէն Պետերբուրդ էր հասել Սայեաթ Նովայի նահատակութեան մասին Թիֆլիսում ստեղծւած դեղեցիկ աւանդութիւնը։ Այդ աւանդութիւնը չոյում էր Օհանի ինջնասիրութիւնը, եւ նա վախվխելով, կարծես պատահարար, բաւական անորոշ ձեւով, ընդամենը մէկ անդամ միայն յիշում է իր Դաւթարի մէջ։ Հաստատ կերպով նա չէր կարող արձանադրել հօր ըսպանւած լինելը պարսիկներից, ջանի որ արջայորդիները, որոնց համար նա դրի էր առնում երդերը, չատ լաւ ծանօթ էին Սայեաթ Նովայի մահւան պարադաներին։

460

Բայց ի՞նչ Հիմը կար Սայեախ Նովայի մահւան մասին նման աւանդուխեան ստեղծւելուն։ Աղա_Մահմադ խանի արչաւանըից եւ Թիֆլիսի դրաւումից ու աւերումից յետոյ ժողովրդի մտջում մը– նացել էին Հետեւեալ փաստերը.

ա). Մողնու Սուրբ Գէորդ եկեղեցու չեմ քում նահատակւել էր Տէր–Շմաւոնեանց քահանան։

բ)․ Հախպատի վանջի Թիֆլիսի առաջնորդարանը, որ դանւում էր բերդի Սուրբ Գէորդ մեծ եկեղեցու կողջին, Թալանւել էր պարսիկ ղինւորների ձեռջով եւ վարդապետների մի մասը սպանւել։

դ). Պալատական սաղանդար Մաչաբելին, իբրեւ Թիֆլիսցի կամաւորների Հրամանատար, Հռչակւել էր պարսիկների դէմ մղած կըռիւներում, իսկ մի ուրիչ պալատական սաղանդար Աղաջան Ղալամաչվիլին դերի էր ընկել պարսիկների ձեռջը։

դ). Սայեախ Նովան Հեռացել էր Թիֆլիսի կեանջի Հորիզոնից և խաղաղ ապրում էր Հախպատի վանջում, ուր եւ վախճանւեց 1801 Թեին: Եւ վանական պայմանները այնպէս էին, որ նրա վանջում լինելու կամ մաՀւան մասին որեւէ մէկին լուր տալու պէտջ չկար:

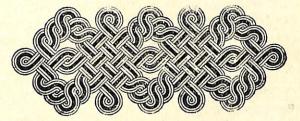
Այս փաստերը բաւական էին, որպէսզի Հանրային երեւակայու-Թինը ստեղծէր ՍայեաԹ Նովայի նաՀատակուԹեան աւանդուԹիւնը։ Թիֆլիսի աւերումից յետոյ ՍայեաԹ Նովան այլեւս չէր երեւում ջաղաջում, նչանակում է նա էլ սպանւել էր Ս․ Գէորդ եկեղեցում կոտորւած վարդապետների Հետ։ ՀասարակուԹիւնը մտածում էր, որ ՍայեաԹ Նովան չէր կարող կեանջից Հեռանալ առանց մի դեղեցիկ խօսջ ասելու։ Եւ այդ խօսջն դտնւեց.-

իսադան դօն – մանամ, Քլիսադան չըխ – մանամ։ Մելիջսէ Թրէդը են Թաղրում է, որ այս խօսջին իրրեւ նախատիպ ծառայել է ՍայեաԹ Նովայի Թիւրջերէն երդերից մէկի (Ախվերդեան, էջ ժա) Հետեւեալ տողը.

Սայեաթ Նովա դինիսի ինքար էթմա՝ էրմանի դուր։ - Սայեախ Նովան Հաւատը չի' ուրանայ՝ Հայ է։

(ՎԵՐՋ)

Փարիզ.

460

ԶՕՐ. Գ. ՂՈՐՂԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

II

ՍԵՒՐԻՑ - ԼՈԶԱՆ

ԲԵԼԳԻԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ՃԱՆԱՉՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆ-ԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ -- Սեւրի դաշնագիրը իրաւական ամուր հիմ քերի վրա դրեց Հայաստանի Հանրապետու Թեան միջազդային դրու Թիւնը : Դաշնադրի ստորագրու Թիւնից անմիջապես յետոյ մի քանի պետու Թիւն, ներ շտապեցին յայտնել, որ իրենք ճանաչում են Հայաստանի պետու Թեան իրաւական գոյու Թիւնը - de jure : Այսպես, Հիմանսը յանուն Նորին Մեծու Թեան Բելգիայի Թաղաւորի կառավարու Թեան 1920 Թ. օգոստ 27-ին պաշտօնական նամակով Հայաստանի Հանրապետու Թեան նախագահին հաղորդեց, Թէ՝ «արքայական կառավարու Թեան նախագահին հաղորդեց, Եէ՝ «արքայական կառավակառավարու Թիւնը եւ բախտաւոր կը լինի դիւանադիտական յարարերու Թիւններ պահել նրա հետ»:

Դրանից առաջ,1920 Թ. օդոստ. 23-ին, Յունաստանի Փարիզի լեսպան Ռոմանոսը Հաղորդել էր Հայաստանի պատւիրակուԹեան նախադահին, որ Յունաց Թադաւորի կառավարուԹիւնը Համաձայն է, որ Հայաստանը ԱԹէնջում նշանակէ լիաղօր ղեսպան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ 1920 Թ. ԱՇՆԱՆ – Սեւրի դաչնադրի վահրացումն ու դործադրուԹիւնը կարօտ էին ժամանակի, մինչդեռ Հայաստանի վիճակը հետղհետէ վատանում էր։ Սեւրի դաչնադիրը ստորադրել էին Թիւրջիայի Պոլսի կառավարուԹեան ներկայացու– ցիչները, այն ինչ ջէմալականները ամուր նստած Թիւրջաց Հայաստանի հողերի վրա՝ մերժում էին ճանաչել Պոլսի կառավարուԹեան իրաւասուԹիւնը յանուն Թիւրջիայի խօսելու եւ դաչնադրեր ստորադրելու։ Դաշնակիցների կնջած դինադադարս Թիւրջիայի հետ 1918 Ժ. Հոկտ. 30-ին Մուդրոս կղղում չէր նախատեսում ԹիւրջաՀայաստանի դրաւում դաշնակից գօրջերի կողմից, ոչ էլ դինապահեստների դրառում ու Թրջական բանակի զինաԹափուԹիւն։ Քէմալական ները ձղտում էին դրառել Կարսի նահանդը, որ խորհրդային իշխանուԹիւնը զիջել էր Թիւրջերին Բրեստ-Լիտովսկի դաշնադրով։ Հայաստանը շրջապատուած էր Ազրբէջանի Թիւրջերով, ջէմալականնե րով եւ բոլչեւիկներով։ Անդլիական դրառող ուժերը, որ կարող էին յետ մղել սպառնացող Թշնամիներին, Թողին Անդրկովկասն ու հեոաղան:

Դեռ 1920 Թ. մայիսին բոլչեւիկները փորձեցին ապստամբուԹիւն առաջ բերել Հայաստանում, որ սակայն իսկոյն ճնչւեց։ Ապստամ րուԹեան Հետեւանըներից մէկը եղաւ տարապայման սովը, որ ա ւելի եւս կնձռոտեց կացուԹիւնը։

Սեպտ · 23-ին ջէմալականները դիմեցին ընդՀանուր յարձակման ընդդէմ Հայաստանի ։ Միաժամանակ Հայաստանի վրա սկսեցին յար– ձակումներ դործել եւ բոլչեւիկներն ու ԹաԹարները ։

Հողատար պետութեան բացակայութիւնը մի կողմից եւ պետութիւնների իրաւական ճանաչումը միւս՝ Հայաստանին բնական կերպով թելադրում էին իր երկրի անկախութեան ապահովութիւնն ու անձեռնմինելիութիւնը փնտրել Ազդերի Դաչնակցութեան մօտ։

ԱՉԳԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԺՈՂՈՎԸ -- 1920 Թ.սեպ. 25-ին Հ. Հ. ՊատւիրակուԹեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը դիմեց Աղդերի ԴաչնակցուԹեան նախագահին եւ «ի նկատի ունենալով Սեւրի դաշնադրի ստորադրւելը, որով դաշնակից պետուԹիւնների կողմից վերջնականապես ճանաչւում է Հայաստանի անկախուԹիւնը», ինդրեց Հայաստանի պետուԹիւնը անդամ ընդունել Աղդերի ԴաչնակցուԹեան: Այս խնդիրը պիտի ջննւէր Աղդերի ԴաշնակցուԹեան առաջին ընդհանուր ժողովում:

Միեւնոյն ժամանակ Հ. Հ. ՊատշիրակուԹեան նախագահը հոկտեմ բեր 6-ին, 12-ին, 21-ին դիմ ումներ արառ Ազգ. Դաչնակցու-Թեան Խորհրդին՝ ինդրելով օդնել Հայաստանին եւ երաչխաշորել Սեւրի դաչնադրի դործադրուԹիւնը։ Սակայն, Ազգ. Դաչնակցու-Թեան Խորհուրդը, իր Բրիւսելի նոտաչրջանում, 1920 Թ. հոկտեմբերի վերջին, պատասխանեց Հ. Հ. ՊատշիրակուԹեան, Թէ Սեւրի Դաչնադիրը ուժի մէջ մտած չէ դեռ եւ Թէ նրա դործադրուԹիւնը պէտք է ապահովեն ստորադրող պետուԹիւնները։ Միաժամանակ Ազգ. Դաչ. Խորհուրդը Հ. Հ. ՊատշիրակուԹեան դիմումը յանձ. նեց Սեւրի Դաչնադիրը ստորադրող պետուԹիւններին (Մեծն Բրիտանիային, Ֆրանսային, Իտալիային եւ Ճապոնիային)։

Ի պատասխան Աղղ. Դաչն. Խորհրդի այս դիմումի, 1920 թ. նոյեմբերին Լոյդ Ջորջն տեղեկացրեց Խորհրդին, Թէ դաչնակից պե_

55

_ Հայաստ․ Հանր․ Եւ Պետութիւնները

56

57

տունիւններն ամէն ձիգ ի գործ դրին օգնելու Համար Հայաստանին՝ տալով նրան գէնը, ռաղմամները, վառելիը, իսկ ինչ վերաբերւում է Հայաստանի ապագային՝ նա կարծում է, որ մինչեւ նախագահ Վիլսոնը իր կարծիքը չյայտնէ Հայաստանի սահմանների մասին, Դաշնագրի ապահովունեան ձեւերի մասին խօսելը անօգուտ է:

Նոյեմբեր 15-ին բացւեց Ազգերի ԴաչնակցուԹեան առաջին նըստաչրջանը։ Այս նստաչրջանը վճիռ պիտի տար քէմալականների, բոլչեւիկների եւ ԹաԹարների յարձակման ենԹակայ Հայաստանի սահմանների եւ անկախուԹեան ապահովուԹեան, այլ եւ Հայաստանը Ազգ. ԴաչնակցուԹեան մէջ ընդունելու մասին։

Այդ Հարցերից առաջինին Ազգ․ ԴաչնակցուԹիւնը նւիրեց իր 17 եւ 22 նոյեմ բ․ Հրապարակային նիստերը։ Լորդ Ռոբերտ Սեսիլը յայտնելով, Թէ Ազգերի ԴաչնակցուԹիւնը չի կարող լինել Հանրային բարոյականուԹեան պաշտպան, եԹէ նա չանէ ամէն կարելին արդիլելու Համար, որ այդ Հին ժողովուրդը մի անդամ էլ ստիպւած լինի Հաշակել նման տանջանջներ», առաջարկեց ժողովին ընդունել Հետեւեայ բանաձեւր.

«Խորհուրդը Հրաւիրում է քննել անյապաղ Հայաստանի վիճակը եւ ներկայացնել Ժողովի վճռին առաջարկութիւններ՝ յետ մղելու համար այն վտանդը, որ ներկայումս սպառնում է հայ ցեղի մնացորդներին, եւ հաստատելու համար այդ երկրում ամուր ու մչտատեւ մի վիճակ»:

Իր Հերթեն Բելգիայի ներկայացուցիչ ծերակուտական Լաֆոնտէնը առաջարկեց ստեղծել վեց Հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով եւ սրան յանձնել Հայերի եւ թերրջերի միջեւ մղւող պայջարին վերջ տայու միջոցների ջննութերնու։

Նոյեմբեր 22-ի նիստում, Թէեւ բոլոր Ճառախօսները միարան կերպով խօսեցին Հայաստանին անմիջապէս օգնուԹիւն Հասցնելու անհրաժեչտուԹեան մասին, բայց երբ հերԹը եկաւ գործնական միջոցների առաջարկուԹեան, ճառերից լուում էր միայն յոռետեսու-Թիւն: Իւզօսլաւիայի ներկայացուցիչ Սսլալայկովիչը եւ Շւեգիայի ներկայացուցիչ Բրանտինգը առաջարկում էին ազդեցուԹիւն բանեցընել մեծ պետուԹիւնների վրա. Նանսէնը (Նորվէգիա) անհրաժեշտ էր համարում զինւորական ոյժ ուղարկել Հայաստանի օգնուԹեան համար եւ համողում էր յայտնում, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանդներն էլ կը մասնակցին այս ձեռնարկին, եԹէ աշխարհին խնդրանը ուղղւի յանուն Արդերի ԴաշնակցուԹեան էազմակերպուԹիւնը չի նախատեսել այնպիսի գրուԹիւն, որպիսին ստեղծւել է Հայաստանի վերաբերմամբ։ Անհրաժեչտ է գտնել մի պետուԹիւն, որ համաձայնւէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարուԹիւնը։ Ցոյց տալով այդպիսի մի պետուԹիւն գտնելու դժւարուԹիւնները, նա ասաց, Թէ Ժընեւում հաւաջւած բոլոր աղդերը պէտջ է մասնակցեն Հայաստանի փրկուԹեան ընդհանուր գործին։ Վիվիանին (Ֆրանսա) դարգացնելով այն միտջը, Թէ Աղդ. ԴաշնակցուԹիւնը այս հարցում անդօր է, առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը կամենալով գործակցել ԽորՀրդին՝ որջան Հնար է չուտ վերջ տալու Համար Հայկական աՀաւոր ողրերդութեան, Հրաւիրում է ԽորՀրդին Համաձայնութեան գալու կառավարութեւնների Հետ, որպէսդի որեւէ մի պետութեւն յանձն առնէ միջոցների դիմել՝ վերջ տալու Համար թենամութեանց Հայաստանի եւ ջէմալականների միջեւ»:

Ժողովը միաձայնու Թեամբ ընդունեց այս բանաձեւը, ինչպէս եւ ծերակուտական Լաֆոնտէնի առաջարկը։

1920 թ. նոյեմբ. 23-ին Խորհուրդը Ազգ. Դաչնակցութեան մաս կազմող բոլոր պետութիւններին, ինչպէս եւ Հիւս. Ամերիկ. Միաց. Նահանդներին հաղորդելով ընդունւած բանաձեւը՝ ջերմօրէն խնդրեց օդնել Հայաստանին:

Միայն երեջ պետուԹիւններ պատասխանեցին ԽորՀուրդի այս դիմումին.-

Նախադահ Վիլսոնը պատասխանեց, Թէ ինչը պատրաստ է առաջարկել անձնական միջնորդու Թիւն իր նչանակած ներկայացուցիչի միջոցով: Սպանիայի կառավարու Թիւնը պատրաստակամու Թիւն յայտնեց մասնակցելու բարոյական եւ դիւանադիտական բնոյԹ կըրող բոլոր ջայլերին: Եւ, վերջապես, Բրազիլիան (1920 Թ. նոյեմբ. 30-ին) դտաւ, Թէ հարկաւոր է վերջ դնել Հայաստանի պարհութելի կացու Թեան:

Այդ պատասխաններն ստանալուց յետոյ, Խորհուրդը դեկտ. 2ին խնդրեց յիչեալ երեջ պետուԹիւններին յարաբերուԹեան մէջ մրտնել իրար հետ եւ համաձայնուԹեան դալ համախորհուրդ կատարւելիջ ջայլերի մասին։ Փաստօրէն այդ պետուԹիւնները ոչ մի միջոցի չդիմեցին:

Նստաչրջանի վերջում, դեկտ. 17-ին, Իոնեսկօն յանուն ռումինական կառավարութեան, բերեց Հետեւեալ գործնական առաջարկը.

«Որպէոզի մեռնող Հայ ժողովուրդին Հասցւի իրական եւ արագ աջակցութիւն, Ռումանիան առաջարկում է Ժընեւ Հաւաքւած ազգերին կազմել միջազգային էկսպեդիցիոն մի զօրամաս (un corps expéditionnaire), որը պէտք է վերականգնէ կարգն ու անդոր-

= Հայաստ. Հանր. եւ Պետութիւնները

58

59

րուԹիւնը Հայաստանում ։ Այզ միջազգային զօրամասը՝ ենԹակայ՝ անմիջապես միջազգային ընդեանուր սպայակոյտին՝ կարելի կը լի ներ հաղմել Աղդ. ԴաշնակցուԹիւնը կազմող բոլոր երկրների գօրա– մասերից՝ Համաձայն այդ երկրների բնակչուԹեան Թւին»։

Ռումանիան պատրաստակամուԹիւն յայտնեց անմիջապէս օգ-Նուխեան Հասչել մարդով, ՆիւԹականով եւ դրամական միջոցներով։

Այս առաջարկութիւնը յանձնւեց վեցի յանձնաժողովին, որի ղեկուցաբեր ծերակուտական Լաֆոնտէնը յայտնեց, որ թեեւ ինջը վստահ է, որ առաջարկութիւնը համակրանջով կընդունւի բոլոր պետութիւնների կողմից, բայց Հայաստան զօրամաս ուղարկելու դըժւարութիւնները խիստ մեծ են եւ նախօրօջ պէտջ է ապահովել բոլոր պետութիւնների դործակցութիւնը։ Իրրեւ եզրակացութիւն, նա յայտնեց, թէ ինջը Ազգ. Դաչնակցութեան չի յանձնարարում ընդունել այդ առաջարկութիւնը, որովհետեւ Ազգերի Դաչնակցութիւնը խաղաղութեան ազդակ է եւ նրա համար մեծ յաղթանակ ու պատիւ կը լինէր փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու։ Վիվիանին առելացրեց, որ Աղղ. Դաչնակցութիւնը իրաւունջ էլ չունի իր վրա բանակի կազմութեան պարտականութիւն առնելու։

Դեկտ · 18-ին ժողովը, ճիչտ նոյեմը · 22-ի նիստի պէս, ընդունեց հետեւեալ զուտ բարոյական ընոյթ կրող բանաձեւը ·

«Ժողովը յիչեցնելով իր 1920 Թ. նոյեմբ. 22-ի որոչումը, չարունակում է դործակցել Խորհրդին, որ լիաղօրում է, ի հարկին դիմելով եւ ԴաչնակցուԹեան անդամներին, հետեւելու Հայաստանի ճակատադրին, որի օդտին ԴաչնակցուԹեան խնդրանօք արդէն արտայայուել է բացի համաչխարհային համակրանջից՝ նաեւ նախաղահ Վիլսոնի, Սպանիայի եւ Բրադիլիայի բարձր միջամտուԹիւնը»:

ԱՉԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ -- Ինչպես վերեւ ասացինք, 1920 Թ. սեպտ. 25-ին Հ. Հ. Պատւիրակու-Թեան նախագահը գրաւոր դիմում արաւ Ազգերու ԴաչնակցուԹեան նախագահին՝ ինդրելով ԴաչնակցուԹեան կազմի մէջ ընդունել եւ Հայաստանը։ Ազգ. ԴաչնակցուԹեան առաջին ժողովը նոյեմը. 20-ին նոր պետուԹիւններ ընդունելու հարցը յանձնեց հինդերորդ յանձնաժողովի քննուԹեան, սա էլ իր հերԹին Հայաստանի Թեկնածու-Թեան խնդիրը տւեց Vc ենԹայանձնաժողովին։

Երբ խնդիրը քննւում էր ենԹայանձնաժողովում եւ յանձնաժո_ ղովում, Հայաստանի վիճակը աւելի եւս վատացել էր։

1920 թ. դեկտ. 2-ին Երեւանի կառավարութիւնը ստորագրել էր Ալեջսանդրապոլի դաշնագիրը քեմալականների հետ։ Թիւրջերի գըրաւած չրջաններից, կոտորածից խուսափած 15-57 տարեկան բոլոր տղամարդիկ աջսորւել էին Թիւրջիայի ներսերը․ ջչւած-տարւած էր տաւարը, ցանջսերը փճացած էին։ Հայաստանին նոր սով էր սպառնում:

Միւս կողմից, դեկ. 2-ին Հայաստանի կառավարութեան եւ խոր-Հըրդային ներկայացուցիչ Լըդրանի միչեւ ստորադրւած Համաձայնութեամբ Հայաստանը յայտարարւել էր խորհրդային եւ Երեւանում դեկտ. 6-ին Հաստատւել էր Յեղկոմի իչխանութիւնը։ Հայաստանի Հանրապետութեան տեղ բռնել էր Հայաստանի Խորհըրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւնը։

Նոյն դեկտեմբեր ամսի սկղրին նախադահ Վիլսոնը վճիռ արձա_ կեց Հայաստանի եւ Թիւրջիայի սահմանների մասին։ Այդ վճռով Հայաստանին անցնում էին Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապի– դոնի վիլայէթների որոչ մասերը՝ մէջը ունենալով եւ Տրապիդոն ջաղաջը:

Vc են թայան ձնաժողովը, լսելով Հ. Հ. Պատերթակութեան նաիսադահ Ա. Ահարոնեանին, միաձայնութեամբ որոչեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետութիւնը Ազգ. Դաչնակցութեան մէջ։

Սակայն, V յանձնաժողովի կարծիքը այնքան էլ Համաձայն չեղաւ Vc են նայան ճնաժողովի հետ : Ցան ճնաժողովի 4 դեկտ. նիսաում լորդ Ռոբերտ Սեսիլը, մատնանչելով Հանդերձ այն վտանդը, որ կարող է սպառնալ Հայաստանի , Վրաստանի եւ Մերձրալտեան պետունիւնների ընդունելունեան մերժումը, մանաւանդ աչջի ա_ ռաջ ունենալով վերջիններիս խափած յարաձուն ջանքերը իրենց անկախութեան ամրապնդման Համար, աւելացրեց, որ այդ պետու_ Թիւնների ընդունելու Թեան գլխաւոր եւ անվիճելիօրէն լուրջ արդելep նրանում է, որ նրանք Հարեւան են անիչխանութեան մէջ դանւող պետու թիւնների, որոնց վրա Ազգերի Դաչնակցու թիւնը չի կարող ազդեցունիւն բանեցնել ոչ բարոյական, ոչ զինւորական, ոչ էլ արնտեսական միջոցներով։ Ուստի լորդ Սեսիլը յանձնաժողովին առա_ ջարկեց՝ Հայաստանը, Վրաստանը եւ Մերձրալտեան պետու [Ժիւննե_ ըը ընդունել Աղղերի Դաչնակցու թեան կազմի մէջ այն պայմանով, որ այդ պետութիւնների վերաբերմամբ Դաչնակցութեան անդամների վրայից վերցւին Դաշնակցու Թեան կանոնագրի 10-րդ Հատւածից բխող պարտականութիւնները։

Այդ առաջարկուԹիւնը ՀաւանուԹիւն չդտաւ յանձնաժողովում։ Բենէչը (Չեխօ_Սլովակիա), Բրանտինդը (Շւեդիա), Վիվիանին (Ֆրրանսա) կասկած յայտնեցին, Թէ արդեօբ Ժողովը իրաւունք ունի՞ նման պայմաններով անդամ ընդունելու։ Վան-Քարներէկը (Հոլան-

digitised by A.R.A.R.@

ፈይሆ

60

61

տա) աւելացրեց, Թէ 10-րդ Հատւածից բխող առաւելուԹիւնների մերժումը պիտի նչանակէր գրկել այդ պետուԹիւնները իրենց փընտըրած ամենէն աւելի արժէջաւոր երաչխիջներից։

Ի վերջոյ, յանձնաժողովը որոչեց խորհուրդ չտալ ընդհանուր ժողովին յիչեալ պետութիւններն ընդունելու Ազդերի Դաչնակցութեան կազմի մէջ։ Յանձնաժողովի կարծիջով, սակայն, այդ պետութիւնները կարող են մասնակցել Դաչնակցութեան ընդհանուր հետաջըրջրութիւն ներկայացնող տեխնիկական կազմակերպութիւններին։

Հայաստանի ընդունելու Թեան Հարցը վերջնական քննու Թեան են Թարկւեց Ազգ. Դաչնակցու Թեան ընդՀանուր ժողովի, 1920 Թ. 16 դեկտ. նիստում : ԸնդՀանուր ժողովը ծանօԹացաւ յանձնաժողովի կարծիջին. անպաշտօն կերպով նրան արդէն յայտնի էր Անդլիայի, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաջին դործոց նախարարների դեկտեմ բերի սկզբին Լոնդոնից քաշած Հեռադիրը իրենց ներկայացուցիչներին : Այդ Հեռադիրը ասում էր.

«Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ Անդլիայի երեջ կառավարութեանց ներկայացուցիչները, Հաւաջւելով Լոնդոնում, ջննելով Ժընեւում յարուցւած Հարցը Հայաստանի ընդունելութեան մասին, միաձայնութեամբ եկան այն եղրակացութեան, որ այժմ անկարելի է գոհացում տալ Հայաստանի խնդրանջին։ Սեւրի Դաչնագիրը, որ Հայաստանը վերածեց անկախ պետութեան, տակաւին վաւերացւած չէ։ Բացի այդ, Հայաստանի սահմանները, ինչպէս որ որոշւած են նախադահ Վիլսոնից, ի պատասխան պետութիւնների կողմից նրան եղած իրաւարարութեան առաջարկի, ներկայացնում են այնպիսի ընդարձակում, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մասնակցող պետութիւնները ներկայ պայմաններում դժւարութեամբ պիտի կարողանան պատասխանատութերն ստանձնել երաշխաւորելու եւ յարդել տալու նըրանց»:

Հայաստանի ընդունելու Թեան Հարցը Աղդ. Դաչնակցու Թեան ընդ Հանուր ժողովում քւէարկու Թեան դրւեց 1920 դեկտ. 15-ին։ Քըւէարկու Թեան մասնակցում էին 29 պետու Թիւններ, 13 պետու Թիւններ ձեռնպահ մնացին։ Դէմ ձայն տւեց 21 պետու Թիւն, Թեր՝ 8 (Քանադա, Պերու, Պորտուդալիա, Ռումանիա, Սալվադոր, Զւիցերիա, Ուրադվայ, Վենեցու էլա)։ Ժողովը ընդունեց Հետեւեալ բա. նաձեւր.

«Ժողովը խորունկ յոյս է յայտնում, որ Միացեալ Նահանդների Նախադահի ջանջերը, Սպանիայի եւ Բրազիլիայի ինչպէս եւ Ազդերի Դաչնակցութեան Խորհրդի եռանդուն աջակցութեամբ, կը յաջողեն փրկել հայ Ժողովուրդը եւ Հայաստանին ապահովել կայուն մի կառավարու Թիւն, որ իչխանու Թիւնը տարածէ պետու Թեան ամ բողջ Հողամասերի վրա, այն սահմաններում, որոնք վերջնականապէս կորոչւեն հաչտու Թեան դաչնադրով, որպէսզի ժողովը կարողանայ իր յաջորդ նստաչրջանում Հայաստանն ընդունել իրրեւ Դաչնակցու– Թեան անդամ այդ ընդունելու Թիւնից բխող լիակատար իրաւունջներով»:

Հայաստանին Թոյլ չտրւեց մասնակցելու Ազգ․ Դաչնակցութեան տեխնիկական կաղմակերպութիւնների մէջ։

1921 թ. յունւ. 24.29-ին, դանչակիցների խորհրդաժողովը Փարիղում որոչեց խորհրդաժողով դումարել Լոնդոնում Թիւրջիայի հետ հաչտութեան դաչնադրի մչակման համար, մասնակցութեամբ ջէմայական Թիւրջիայի եւ Յունաստանի:

ԼՈՆԴՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ - Լոնդոնի խորհրդաժողովը տևեց 1921 թ. փետր. 21-ից մինչեւ մարտ 12:

Փետը · 24-ին բեմալական Թիւրջիայի ներկայացուցիչ Բէբիր -Սամի բեյը խորհրդաժողովին ներկայացրեց Թիւրջական պահանջները : Հայաստանի վերաբերմամբ Թիւրջերը պահանջում էին պարպել Կիլիկիան Փրանսական զօրջերից , Հայաստանի ՀանրապետուԹեան սահմանների խնդրում Թիւրջերը պահանջում էին , որ այդ սահմանները հաստատեն 1920 Թ · դեկտ · 2-ի Ալեջսանդրապոլի դաչնադրի պայմաններով : Իսկ ինչ վերաբերւում էր ցեղային , կրօնական կամ լեղւական փոջրամասնուԹիւնների հովանաւորուԹեան հարցին , Թիւրջերը պնդում էին , Թէ պէտջ է հիմջ ընդունել Սէն-Ժերմէնի , Նէոյիի եւ Տրիանոնի դաչնադրերի համապատասխան տրամադրութիւնները :

24 փետը . նիստում լորդ Քըրզընը պատասխանեց Թիւրջ պատպամաւորներին, որ պետուԹիւնները ամենադոյդն մտադրուԹիւն իսկ չունին հրաժարւելու միացեալ եւ ամուր Հայաստան կաղմելու դաղափարից, եւ հէնց Թիւրջիայի իր չահն է պահանջում յստակ կերպով որոչել սահմանադիծը Թիւրջիայի եւ Հայաստանի միջեւ, որով Հայաստանին վերադարձւին ի վաղուց անտի նրանից խլւած չրջանները:-

Նոյն օրը լուեցին Հայ Աղգային ՊատւիրակուԹեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաչան եւ Հ. Հ. ՊատւիրակուԹեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը։ Պօղոս Նուպարը պնդում էր, որ նոր գաչնագրում պահւեն Սեւրի Դաչնագրի Հայաստանին վերաբերեալ մասերը։ Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, որի մեծ մասը Սեւրի Դաչնագրով վերադարձւելու էր Թիւրջիային, նրա մէջ պէտջ է հաստատել ինջնավար մի ռեժիմ, խառն ժանդարմերիայով։

ፈይሆ

😑 Հայաստ․ Հանր․ եւ Պետութիւնները

62

63

ԱՀարոնեանը առարկում էր այն կարծիքի դէմ, Թէ խորհուրդների գրաւումը կարող է փոխել Հայաստանի քաղաքական վիճակը:

Այդ դրաւումը Հնարաւոր դարձաւ միայն ըէմայականների յարծակման հետեւանքով. նա չպէտը է անդրադառնայ Թիւրքահայաս_ տանի աղատագրու Թեան վրա ։

ի պատասխան պատշիրակութեանց պետերի արած յայտարարու երենների լորդ Քրրգրնը ցոյց տեց ստեղծւած դժւարու երեն_ րերը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը գրաււած է բոյչեւիկներից. չորս վիլայէ Թները բռնել են քէմալականները։ Փաստօրէն անհնար է չօչափելի ոյժ ուղարկել օգնութեան։ Բացի այդ նախագահ Վիլսոնը Հայաստանին տրամադրել է խիստ մեծ հողամաս, ինչպէս եւ Տրաuppnup:

Հայ պատերրակները պատասխանեցին, Թէ դիտակցելով կացուենան ծանրու երունը՝ Հրաժարւում են Տրապիզոնից, բայց անհրա. ժեշտ են դանում Հայաստանի համար ելը պահել ղէպի ծով:

Իր Հերթին Բերարյօն (Ֆրանսա) Հաւաստիացրեց, թէ ամէն մի. ջոց ձեռք կառնւի ապահովելու համար փոքրամասնութիւնների իpurneligp 4/1/4/10 mil:

Մարտ 4-ին Թիւրջական պատւիրակուԹիւնը յայտարարեց, թե ջանի որ Գերագոյն Խորհուրդը որոշել է քննու Թեան են թարկել հողային խնդիրները, գլխաւորապես Հայաստանի վերաբերմամը, ինջր կատարեալ վստահութիւն է տածում, որ խնդրի բաղմակողմանի քննու երնր կր նպաստէ արդար լուծ ման:

U. w www powhich pard , 1921 A. Super 12-hu , yw sumphych pp Hhepթերին առաջարկեցին Հայաստանին վերաբերւող հետեւեալ վճիռը.

«Իսկ ինչ վերաբերւում է Հայաստանին, ներկայ պայմանները կարող են վերափոխւել այն դէպքում, եթե Թիւրջիան ճանաչէ Թիւրջահայերի իրաւունքը ունենալու Աղգային Օջախ Թիւրջիայի արևելեան սահմանների վրա , Ասիայում ,և համաձայնւի ընդունել Աղ_ ղերի Դաչնակցու Թեան Խորգրդի նչանակած յանձնաժողովի որոչումը ուսումնասիրելու Համար տեղւոյն վրա այն Հողամասի մասին, որը այդ նպատակով արդար կը լինէր փոխանցել Հայաստանին։

Սեւրի Դաշնագրի Համեմատութեամբ դաշնակիցների արածը funzan ghland by Phinghu jhi : U. jumby withen hous shen 2 mjunտանի աղատ եւ անկախ պետութեան մասին։ Բնական է, խօսը չէր կարող լինել եւ Ռուսաց եւ Թիւրջաց Հայաստանների միութեան մասին : Չի խօսւում եւ Ազգային Օջախի պետական ձեւի մասին : Անկանի պիտի լիներ այդ օջախը։ Առաջարկից բխւում էր աւելի չուտ, որ օջախը պետք է լիներ ինքնավար մի նահանդ Թիւրքիայի ղերիչխանունեան ներքոյ, եւ նրա սահմանադրունիւնը պէտք է ո_ րոչւէր կնքւրլին մույրով:

Որովհետեւ արւած առաջարկների պատասխանը Թիւրջ պատւի. րակները պէտը է ստանային Անդորայում , խորհրդաժողովը փակեց իր նիստերը, այլեւս չվերսկսելու Համար։ Այսպիսով Լոնդոնի խոր-Հըրդաժողովն էլ անցաւ առանց դրական արդիւնջի։

ԼՈՆԴՈՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԵՒ ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ՄԻՋԵՒ - Լոնդոնի խորհրդաժողովի աչխատանջների ընթացջին Ֆր. րանսան, յանձին Բրիանի, 1921 թ. մարտ 9-ին, Թիւրջիայի (Բէջիր Սամի - բէյի) Հետ կնջեց մի անջատ դաշնադիր, որով Թիւրջիային էր յանձնւում ամբողջ կիլիկիան։ Ըստ դաշնագրի, ֆրանսական եւ թիւրը Հրամանատարութիւնները փոխադարձ Համաձայնութեամբ պէտը է զինաթափ անէին կիիկիայի աղղաբնակութիւնն ու հրոսա_ խըմբերը։ Թիւրջիան պարտաւորւում էր կաղմակերպել երկրի ոստիկանութիւնը մասնակութեամբ ֆրանսական սպաների, յայտա_ րարել ընդՀանուր ներում եւ յարդել ազդային փոքրամասնութեանց իրաւունըները:

Նոյն միջոցին, 1921 (7. մարտ 16-ին, Խորհրդային Ռուսաստանն էլ դաշինը կնջեց Թիւրջիայի հետ, որով կարսի նահանդը Թողնւում St April Bui

ԱԶԳԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ - Տեսանը, որ Աղդ. Դաչակցու Թեան առաջին ժողովը գրագանդ տւեց Խորգրդին՝ «Հետեւելու Հայաստանի ճակատագրին»։ Դաշնակցութեան 1921 թ. փետը · 25-ին Հաստատւած ընդՀանուր ջարտուղարի տեղեկագիրը ասում էր. «Թւում է Թէ անկարելի է, որ Խորհուրդը որոչէ իր վարջաղիծը նախ ջան յայտնի լինեն արդիւնջները Ղոնդոնում սկսւած բանակցութեանց, ուր պատգամաւորներ են ուղարկել ոչ միայն դաչ_ նակից պետունիւներն ու Թիւրջիան, այլեւ Փոջը-Ասիայի Թիւրջ աղղայնականները։ Խորհուրդը ամենից առաջ խնդրելու է տեղեկու-**Թիւններ, Թէ ի՞նչ ձեւով պէտը է դործադրւի կամ Թերեւս ձեւա**_ փոխւի Սեւրի Դաշնադիրը։ Դրանից յետոյ նա կարող է որոշել իր գործունկու նեան սահմանները եւ մչդել՝ անելիքը չահադրդուած

պետութիւնների հետ միասին»: Աղղերի Դաչնակցութեան երկրորդ ընդՀանուր ժողովը, որ ղումարւեց 1921 թ. սեպտեմբերին, Հայկական Հարցի մասին Հանեց

երեք բանաձեւ.ա). Աղղային Օջախի, բ). Թիւրջերի Հարէմներում պահւած հայ կանանց եւ երեխաների եւ զ). Սովի մասին։

Աղղային Օջախի մասին - Foyer National. Ժողովը սեպտ.

ՎԵՄ

Հայաստ. Հանր. եւ Պետութիւնները

64

65

15-ին ընդունեց լորդ Ռորերտ Սեսիլի նախադծով վեցերորդ յանձ նաժողովի մչակած բանաձեւը։ Հարցը 6-րդ յանձնախումը մտցրել էր պրոֆ․ Ջիլբերտ Մըույն։ Բանաձեւը ասում էր։

«Ի նկատի ունենալով, որ առաջին Ժողովը 1920 թ. նոյեմբ. 18ին յանձնարարել էր Խորգրդին գող տանել Հայաստանի ապադայի ապահովութեան մասին, որ 1921 թ. փետը. 25-ին Խորհուրդը գրանելով, որ կացութիւնը Փոբը–Ասիայում այս վայրկեանիս՝ անՀնար է դարձնում որեւէ գործ, յանձնարարել էր քարտուղարութեան 4ե_ տեւելու դէպքերին Հայաստանում՝ նպատակ ունենալով Հետադային Խորհրդի կողմից տալ նոր որոչումներ, որ այդ միջոցին Գերագոյն ԽորՀուրդը առաջարկել էր ի փոփոխումն Սեւրի Դաչնադրի ըննել Հայերի Համար Աղգային Օջախի ստեղծումը, բացի այդ, Հայւի առնելով հաչտութեան դաշնադրի մօտակայ ստորադրութեան մեծ հա_ ւանականուԹիւնը Թիւրքիայի եւ Դաչնակից պետուԹիւնների միջեւ, ժողովը ստիպողաբար Հրաւիրում է Խորհրդին պնդել Գերադոյն Խորհրդի առջեւ, որպէսդի Դաչնադրի մէջ ձեռը առնւեն այնպիսի միջոցներ, որոնը պաշտպանեն Հայաստանի ապագան եւ մասնաւորապես Հայերին տան աղգային մի օջախ՝ բոլորովին անկախ՝ օսմա_ ubuu mppunghuurfplupy (de donner aux arméniens un foyer national entièrement indépendant de la domination ottomane).

Մենջ տեսնում ենջ այստեղ, որ մինչ Լոնդոնի խորհրդաժողովը բաց էր Թողել «Օջախ»-ի ջաղաջական բնորոչումը, Ազդ. ԴաչնակցուԹիւնը դանում է, որ Օջախը պէտջ է լինի բոլորովին անկախ Թիւրջական տիրապետուԹիւնից:

Ֆրանսական ներկայացուցիչները յայտնեցին, Թէ ժողովը իրաւասու չէ Հայաստանի անկախութեան Հարցը լուծելու։ Այս ճչտումր կցւեց բանաձեւին։

Աղդ. Դաշնակցու թեան առաջին ժողովը կանանց ու երեխաների տեղա Հանու թեան Հարցը յանձնել էր առանձին ջննիչ յանձնաժողովի, որը իր դործուն էու թեան ընթացջին Հանդիպել էր անասելի դժւարու թերնների: Հակառակ դրան, նրան յաջող ել էր յա յանադործել 2300 որբեր: 1921 սեպտ. 23-ի լիադում ար նիստում Ժողովը որոչեց Աղդ. Դաշնակցու թեան մի դործակալ ուղարկել Կ. Պոլիս, որ Համադործակցարար Ֆրանսայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի րարձր կոմիսարների Հետ կաղմակերպէ մի իառն յանձնաժողով՝ դերի տարած Հայ կանանց եւ երեխաների յա յոնագործման եւ աղատու թեան Համար:

Սովի ղէն պայքարելու Համար Ժողովը ընդունեց մի բանաձեւ,

որպէսղի «Ռուսաստանի օգնու Թեան գործը» – (les œuvres de secours à la Russie) — իր գործունէու Թիւնը տարածէ նաև նախկին Ռուսաստանի բոլոր սովահար չրջանների վրա, առանց անտեսելու եւ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրբէջանի բնակչու Թիւնը:

BCULU - PPPPPUUU 1921 P. 2048. 20-1 20000203501-ԹԵՒՆԸ - 1920 թ. մարտ 9-ին Լոնդոնում կնքւած ֆրանս-թիւրքա_ կան համաձայնունիւնը իր ուժի մէջ չմտաւ եւ փոխարինւեց մի նոր դաչնագրով, որ ստորագրւեց 1921 թ. Հոկտ. 20-ին, Անգորայում։ Այս Համաձայնութեամը ֆրանսացիները Կիլիկիայում մի չարջ նոր կարեւոր զիջումներ արին Թիւրջերին, ի մասնաւորի ազգերի փոջրամասնութեանց իրաւունըների պաչտպանութեան ինդիրը բոլորովին անտեսւեց : Վերացւեց նաեւ Լոնդոնի համաձայնութեան այն մասը, որ վերաբերւում էր աղղարնակութեան զինաթեափութեան եւ ֆըրանսական սպաների մասնակցութեամբ ոստիկանութիւն կազմելուն։ Այս կետերի փոխարեն նոր համաձայնութիւնը ասում էր, թէ Թիւրթիայի Մեծ Աղգային Ժողովի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ փոջրամասնու Թեանց իրաւունջը Հանդիսաւորապես ընդունւած է աղդային ուխարի մէջ, եւ կառավարութիւնը նորից կը հաստատէ Դալնակից պետու Յիւնների եւ Հակառակորդների՝ միջեւ կնքւած Համապատասխան ղաշնագրերի սկզբունըներով։

Դաչնադիրը նախատեսնում էր կատարհալ ներում, բայց Հէնց որ գաչնադրի ստորադրու Թեան լուրը տարածւեց, անտաելի խուճապ առաջ եկաւ Կիլիկիայի Հայու Թեան մէջ եւ սկսեց տարերային արտադաղ գետի Սիւրիա, Լիրանան եւ ուրիչ երկրներ։ Ֆրանսական իշխանու Թիւնները զուր ճիդ Թափեցին Հանդստացնելու Համար Հայերին. վերջիններս չատ լաւ դիտէին Թիւրջերի «ներման» արժէջը եւ աշխատում էին Հեռանալ նախ ջան Ֆրանսական բանակի ջաչւելը:

Ստեղծւած կացութեան Հետեւանքով Հայ Աղդային Պատւիրակութիւնը 1921 թ. նոյեմբ. 5 գրութեամբ դիմեց Ֆրանսայի արտանրութին դործոց նախարարութեան եւ մատնանչելով, որ Կիլիկիայի փոջին դործոց նախարարութեան եւ մատնանչելով, որ Կիլիկիայի փոջրամամնութեանց պաշտպանութեան միակ երաշխիջը, որ նախաոեսնւած էր 1921 թ. մարտ 9-ի Համաձայնութեամբ՝ խառն ժանդարմական մասերի ստեղծումով, վերացւած է, խնդրեց դործադըրութեան չդնել նոր Համաձայնութիւնը մինչեւ Թիւրջիայի Հետ վերջրնական Հաշտութեան դաշնագրի կնջումը:

Կիլիկիայի Հայութեան Հեռացման Հարցը արծարծւեց եւ Ազգ. Դաչնակցութեան ԽորՀրդում բելգիական կառավարութեան նախա. Հեռնութեամբ: 1922 թ. յունւ. 14-ի նիստում, Ֆրանսայի ներկայա.

ፈይሀ

<u>–</u> Հայաստ․ Հանր․ Եւ Պետութիւնները

66

67

ցուցիչ Հանոտօն աչխատեց Համոզել, Թէ ստորադրւած Համաձայ նուԹիւնը փոջրամասնուԹիւններին տալիս է բաւարար ապահովու-Թիւն, եւ որ Ֆրանսան իր կողմից ճիդ չի խնայի անելու Համար Հընարաւորը, որպեսզի Հեռացողները ընդունւեն Սիւրիայում ։ Բացի այդ, ֆրանսական կառավարուԹիւնը փախտտականներին օգնելու նըպատակով Սիւրիայի բարձր կոմիսարի տրամադրուԹեան տակ դրրած 20 միլիոն ֆրանկի դումարը բարձրացրել է 50 միլիոնի ։

Հանոտօի բացատրու Թիւնները լսելուց յետոյ, Ազգ. Դաչնակցու Թեան Խորհուրդը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.՝

«Յիչեցնում է դլխամոր Դաչնակից պետուԹիւններին Ժողովի 1921 սեպտ. 21-ի իրենց ներկայացուցիչների մասնակցուԹեամը ընդունւած բանաձեւր հայ ժողովրդի ապաղայ պաչտպանուԹեան մասին։

«Հրաւիրում է Գլխաւոր Դաչնակից պետուԹիւնների ուչադրու-Թիւնը ընդ փոյթ անգրաժեչտութեան վրա ընդունելու ամէն միջոց ապահովելու համար փոջրամասնուԹիւնների հովանաւորութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ պատրաստակամութիւն յայտնել աչխատակցելու բոլոր այն ձեռնարկներին, որոնջ պէտջ կը տեսնւին այդ նպատակով»:

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ – Նոյն օրերին, երբ Ֆրանսան Հեռանում էր Կիլիկիայից, 1921 Թ. դեկտ. 13-ին Խորհրդային Անդրկովկասը կնչբեց Կարսի Դաչնադիրը, որով Հաստատուում էին 1921 Թ. մարտ 16-ին խորհուրդների եւ Թիւրջերի միջեւ Մոսկւայում կնչուած դաչնադրի յօդւածները։ Այս դաչնադրով էլ Կարսի նահանդը անցնում էր Թիւրջերին, իսկ Նախիջեւանի դաւառը դրւում էր Ադրբէջանի ՀովանաւորուԹեան ներջոյ։

ՓԱՐԻՉԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ – Որայեսդի վերջ արեի յոյն-Երջական պատերաղմին, Ֆրանսան, Մեծ Բրիտանիան եւ Իտալիան մարտ 22-ին առաջարկեցին պատերաղմող կողմերին դինադադարի պայմաններ, իսկ մարտ 26-ին ներկայացրին հաշտուԵեան պայմաններ:

Առաջարկւած Հաշտութեան պայմաններում կար Հայկական Հարցին վերաբերւող Հետեւեալ Հատւածը․

«Հայերի վիճակը պէտջ է առանձնապէս նկատողութեան առնւի՝ «Հայերի վիճակը պէտջ է առանձնապէս նկատողութեան առնւի՝ թե Դաչնակից պետութիւնների պատերազմի ընթացջին ստանձնած յանձնառութիւնների հետեւանջով եւ թէ այդ ժողովրդի կրած դըժընդակ տառապանջների պատճառով ։ Հետեւաբար փնտրւում է Ագգերի Դաչնակցութեան օգնութիւնը՝ փոջրամասնութիւններին տրամադրւած իրաւունջը՝ ապահովելու համար, որպէսզի գոհացւին հայերի աւանդական բաղձանջները՝ Աղգային օջախի ստեղծման»։ Վերջնականապես պարդենց, որ «Օջախ»-ը չի կարող լինել անկախ Թիւրջական տիրապետու Թիւնից, որով հետեւ դաչնակիցները պատերաղմող կողմերին առաջարկած պայմանների մէջ հանաչում էին Թիւրջիայի կատարեալ դերիչխանու Թիւնը Անդրկով կասի, Պարսկաստանի եւ Իրաջի սահմաններից սկսած մինչեւ Էդէեան ծովի եղերջները:

ԲանակցուԹիւնների ժամանակ Թիւրջերը պահանջեցին, որ յոյները զինադադար կնջելուց անմիջապես յետոյ պարպեն Անատոլիան։ Այդ պայմանը չընդունւեց ԱԹէնջի կառավարուԹեան կողմից, եւ Փարիզի խորհրդաժողովն էլ խաղաղուԹիւն չբերեց։

ԱԶԳ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ. – Պետութիւնները հետղհետէ հրաժարւեցին Թիւրջիայից անկախ հայկակաի աղդային օջախ տանղծելու դաղափարից։ Աղդ. Դաչնակցութեան երրորդ ժողովը իր 14-րդ լիադումար նիստում, 1922 թ. սեպտ. 22-ին, ընդունեց լորդ Ռոբերտ Սեսիլի առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը այն ուղղումներով, որ մտցրել էր նախնական ջննութիւն կատարող յանձնախում բը.

«Ժողովը չնորհակալու Թեամբ ընդունում է Խորհրդի բանաձևը Հայաստանի վերաբերմամբ եւ բաղձանջ է յայտնում, որ վարւելիջ բանակցու Թիւնների միջոցին Թիւրջիայի հետ աչջից բաց չԹոդւի հայերի համար աղդային օջախ ստեղծելու անհրաժեչտու Թիւնը։ Ժողովը հրաւիրում է Խորհրդին դործ դնել այս հարցում օդտակար դատւած ամէն միջոց:

ԼՈԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ - Ցոյն - բէմալական պատերաղմը վերջացաւ յոյների պարտութեամը: 1922 թ. սեպտ. 22-ին թէմալականները դրաւեցին Զմիւռնիան:

1922 սեպտ 23-ին Անդլիան , Ֆրանսան եւ Իտալիան՝ չահակլրգուած իաղաղութեան հաստատման մէջ Փոջր Ասիայում՝ առաջարկեցին Անդորայի կառավարութեան մասնակցել գումարւելիջ իտորհրդաժողովին՝ կնջելու համար հաշտութեան դաշնադիր Դաշնակից պետութեւնների , Յունաստանի եւ Թիւրջիոյ միջեւ ։ Անդորայի կառավարութեան ուղղւած իրենց դիմումնադրի մէջ պետուքիւնները խոստացան պահանջել յոյներից , որ ջաշւին առաջուց ոքոշւած ռաղմադծի վրա , եւ բարեկամական վերաբերում ցոյց տան դեպի թիւրջերի ցանկութենը՝ դրաւելու Թրակիան մինչեւ Մարիցա դետը եւ Ադրիանոպոլիսը , պայքանով , որ թեւրջերը պարտաւորւին խորհրդաժողովին ընթացջին չեզոջ դօտին զօրջ չուղարկել եւ նեղուցներն ու Մարմառա ծովը չանցնել։ Ցեղային ու կրօնական փոջրամասնութենների պաշտպանութիւնը դրուս էր Աղդ.

4.60'

68

69

Դաչնակցութեան հովանաւորութեան տակ, իսկ հայկական օջախի մասին լռութիւն էր պահւում:

1922 թ. Հոկտ. 4-ին Անդորայի կառավարութինը յայտնեց իր Համաձայնութիւնը եւ Հոկտ. 11-ին Մուդանիայում կնջւեց ղինադադար:

Քանի որ զումարւելիջ խորհրդաժողովում մշակւելու էին հաշտունեան նոր պայմաններ, որոնջ պիտի փոխարինէին Սեւրի Դաչնագիրը, Հ. Հ. Պատւիրակունեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը, 1922 ծ. հեկտ. 18 գրունեամբ, դիմեց Ֆրանսայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի կառավարունիւններին խնդրելով յանուն Հայաստանի Հանրապետունեան, որ իրեն նեղլ տուի մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ յիչեցնելով միաժամանակ, որ Դաչնակից պետունիւնները Հայաստանը ճանաչել են աղատ եւ անկախ պետունիւն եւ որ այժմւայ դէպջերը չեն կարող փոխել Հայաստանի միջաղդային իրաւական վիճակը։ 1922 ն. նոյեմբ. 17 գրունեամբ Պուանկարէն պատասխանեց, նե պետունիւնները ճանաչել են de jure - Հայաստանի Հանրապետունիւնը եւ որ խորհրդաժողովը այն դէպջում, երբ պէտջ ղգայ ծանօնանալու հայերի կարծիջին, կը դիմէ հայկական աղղային պատւիրակունեան, որի մէջ պետջ է ներկայացւած լինեն նիւրջահայերը եւ ռուսահայերը։

Հայկական պատշիրակու Թիւնները 1922 Թ. նոյեմբ. 15-ին խոր-Հըրդաժողովին ներկայացրին մի յուչադիր, որի մէջ՝ յիչեցնելով, որ 700,000 Հայեր գտնշում են փախտտականների վիճակում, որ 73, 000 Հայ կանայջ եւ երեխաներ բռնի պահւած են Թիւրջական Հարէմներում, որ Ձմիւռնիայում եւ Բայիջէսերում նոր ջարդեր են տեղի ունեցել, որ ջէմալական արդելարաններում եւ զօրամասերում կոտորւած են չատ Հայ երիտասարդներ, որ Հայկական բարենպատակ Հաստատու Թիւնները, դպրոցներն ու եկեղեցիները աւարի են մատնւած, պատշիրակու Թիւնները խնդրում էին ուղղել այս անօրինակ անարդարու Թիւնը եւ Հայերին տալ աղդային օջախ, ուր նրանջ կարողանային ապահովել իրենց գոյու Թիւնը եւ մշակու Թային ապատ պարգացումը։ Յուջադրի վերջում ասւած էր, որ Հայկական Հարցը կարող է լուծ ել միայն Հայաստանի անջատումով Թիւրջիայից։ Այդ լուծումը Հնարաւոր է Հետեւեալ երեջ ձեւերից մէկն ու մէկի դործադրու Թեամբ --

ա). Աղղային օջախի ստեղծում թեկուղ Հայաստանի նախադան Վիլսոնի որոշած Հողերի մի մասում:

բ). Հայաստանի Հանրապետու նեան սահմանների ընդարձա_ կում՝ կցելով նրան Թիւրջահայաստանի հողերի մի մասը։ Հայաստ. Հանր. Եւ Պետութիւնները

ղ). Աղղային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում :

Պետութիւնների եւ Թիւրջիայի վերաբերումը դէպի Ազգային օջախի ծրադիրը պարզեց փոքրամասնութիւնների իրաւունըները ո_ րոյող ենթայանձնաժողովի եւ յանձնաժողովի այխատանքների ժամանակ։ Փոջրամասնութիւնների Հովանաւորութեան յանձնաժողովի 12 դեկա . նիստում յանձնաժողովի նախագահ լորդ Քրրգընը յալտարարեց Թիւրք պատւիրակներին, Թէ Հարկադրւած լինելով դիմել պատերաղմի, Դաչնակիցները նպատակ էին դրել նաեւ Փոջը Ասիայի բրիստոնեայ փոբրամասնու/ժիւնների աղատադրումը։ Դաչնա_ կիցների այս որոչումը ամենից աւելի վերաբերւում էր Հայաստանին : Դայնակիդները նորից պնդում են, որ Թիւրջիան դիջէ ի նպաստ Հայերի իր ասիական Հողերի մի մասը, Հիշսիս _ արեւեյեան նա-Հանդներում, կամ կիլիկիայի Հարաւ _ արեւելեան սաՀմաններում, Սիւրիայի կից, ուր նրանը կարենան Համախմրւել։՝ Դրանից անկախ Թիւրջերը պէտը է լիակատար ներում լայտարարեն, Թիւրջիայի ըրըիստոնեաները պէտը է ազատ մնան զինւորական ծառայութիւնից, վայելեն տեղափոխութեան աղատութիւն եւ երկրից Հեռանալու իրաւունը։ Այս պայմանների գործադրութեան վրա պէտը է Հսկէ Ugg. Truybulgar Bhilp:

Լորդ Քրրդրնի լայոնած այս բաղձանքներին ոյժ տեին Բարե_ րը, Վենիդէլոսը, Սպայայկովիչը։ Ամերիկեան դիտող դեսպան Չայլղը յայանեց, Թէ ամերիկացիները սպասում են, որ խորհրդաժողովը միջոց կը գտնէ անմիջապէս վերջ տալու մարդկային տառապանքների պատճառներին։ Դեսպանը պնդեց նաեւ յանուն ամերիկեան ժողովրդի, որ խորհրդաժողովը Լողանից չհեռանայ մինչեւ որ չգտնէ միջոց ստեղծելու Համար Հողային ապաստանարան այն աղդային Հաւաքականու Թիւններին, որոնք չեն կամենայ կապւած մնալ ուրիչ աղդու Թեան, կրօնի, ցեղի պատկանող մի ժողովրդի հետ : Ըսմէթ փաչան՝ պատասխանելով, թէ քրիստոնեաները միչտ արտաքին սագրանքներով գրգւել են ապստամբւելու, յայտնեց, թե փոջրամասնութիւնների զարգացումն ապահովող լաւադոյն գրաւա_ կանը Թիւրջական աղատամիտ օրէնջներն են, որոնջ Հաւասար աչքով են նայում բոլոր Համայնքներին, պայմանով, որ վերջիններս լինեն օրինապահ Թիւրջ ջաղաջացիներ եւ չխուսափեն կատարել իրենց բաժին ընկած պարտականու թիւնները:

13 դեկտ. նիստում, նորից պատասխանելով լորդ Քըրդընի առաջարկութեան, Ըսմէթ փաչան վճռական կերպով մերժեց աղդային օջախի ստեղծումը։ Նա ասաց, թէ աղդային օջախի ստեղծումը Հաւասար է Թիւրջիայի նոր բաժանման փորձի։ Մերժեց նաեւ ջրիս-

460

_____ Հայաստ․ Հանր․ Եւ Պետութիւնները

70

71

տոնեաներին զինւորական ծառայուԹիւնից ազատ կացուցանելու առաջարկը, ինչպէս եւ Ազգ. ԴաչնակցուԹեան ՀսկողուԹիւնը փոքրամասնուԹեանց իրաւունջների գործադրուԹեան վրա։ Նրա ասելով՝ փոքրամասնուԹիւնների տեղափոխուԹեան իրաւունջի եւ զոյքի ապաՀովուԹիւնը կարգաւորւած է Թիւրքական օրէնջներով, իսկ ինչ վերաբերւում է փոքրամասնուԹեանց իրաւունքի՝ կառավարուԹիւնը կը կիրառէ նոյն սկղբունջները, որ ընդունւած են Եւրոպայում վերջին տարիները կնջւած դաշնագրերով:

Լորդ Քըրդընի առարկու Թիւնները յաջողու Թիւն չունեցան եւ 14 դեկտ նիստում Ըսմ է Թ փաչան ոչ մի դիջում չարաւ՝ առաջարկելով, որ պետու Թիւններն իրենք օջախ տրամադրեն Հայերին:

Հայկական պատերրակուԹեանց ներկայացուցիչները լուեցին փոքրամասնուԹեանց Հարցի ենԹայանձնաժողովում։ Գ. Նորատունկեանը ասաց, Թէ «միայն Հայկական աղգային օջախի ստեղծումը, իբրեւ երկու տարրերի ՀաչտուԹեան իրական խորհուրդ, կօգնէ մոռնալու ողբերդական ցաւոտ անցեալը, ցրելու ատելուԹիւնր եւ վերացնելու փոխադարձ վստահուԹիւնը»:

Իր հերքին Ա. Ահարոնեանը ընդգծեց, որ Թիւրջերը գրաւելով Հայաստանի ՀանրապետուԹեան կեսը՝ իրենց այդ արարջը արդարացնում են Բրեստ-Լիտովսկի (1918), ԲաԹումի (1918), Ալեջաանդրապոլի (1920) եւ Կարսի (1921) դաշնագրերով, բայց այդ դաշնադրրերը Դաշնակիցների կողմից հանաչւած չեն, եւ Հայաստանը ըստորագրել է միայն բնաջնջման սպառնալիջի տակ։ Պնդելով Թիւր. ջիայում աղդային օջախ ստեղծելու պահանջի վրա՝ Ահարոնեանը մատնանչեց, որ մեծ պատերազմին մասնակցող մեծ ու փոջր պետութերններից ոչ մէկը չի տառապել այնջան խորը, որջան փոջրիկ հայ ժողովուրդը, որ տւած ղոհերը նրան իրաւունջ են տալիս պաշտպանելու իր հայրենիջը, որջան եւ փոջր լինի նա։

Դեկտ. 30-ին ամերիկեան ներկայացուցիչը ենթայանձնաժողո_ վին արաւ Հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայերին ապաստանարան տալու նպատակով ինջնավար Հողամասի ստեղծման առաջարկը ամենախորունկ եւ Համակրական ՀետաջրջրուԹիւն է առաջ բերել Միացեալ ՆաՀանդների ջաղաջացիների խմբաւորումների մէջ։ Չպէտջ է մոռացւի նաեւ, որ Դաշնակից պետուԹիւնները տարբեր առիԹներով յայտարարել են, Թէ Հայկական օջախը Հայերի Համար կը լինէր արդարադատուԹեան եւ ապաՀովուԹեան իմաստուն մի միջոց»։

Միաժամանակ ամերիկեան ներկայացուցիչը ենթայանձնաժողովի նախադահին յանձնեց երկու յուչադիր աղդային օջախի մասին. մէկը ստորագրւած բողոջական եկեղեցիների ԴաչնակցուԹեան խոր-Հըրդի ներկայացուցիչներ ԲարԹոնի եւ ՓիԹի կողմից, միւսը՝ Հայաստան – Ամերիկա կոմիտէի կողմից Ռ. Մոնտգոմերիի ստորագըրուԹեամբ։

1923 Թ. յունւ. 6-ին, են Թայան ձնաժողովում նորից յարուցւեց օջախի խնդիրը այս անդամ Իտալիայի ներկայացուցիչ Մոնտանիայի կողմից, որ յայտնեց, Թէ ան Հրաժեշտ է լուծել Հայկական Հարցը, եւ որ Հաւատացնում էր Թիւրջերին, Թէ խնդիրը անկախ կամ նոյն իսկ ինջնավար օջախի մասին չէ, այլ որ Հայ աղդաբնակու– Թեան ՀեչտուԹիւն տրւի միանալու Թիւրջիայի որոչ մասում եւ որ այդ Հողամասը Հայերին ՀնարաւորուԹիւն տայ երաչխաւորելու ի– րենց մշակոյԹի եւ լեղւի պաՀպանուԹիւնը:

Նոյն իմաստով արտայայտւեցին եւ սէր Հռրաս Ռըմբոլդը եւ տը Լաջրուան։ Թիւրջ պատւիրակ Ռիդա Նուրի բէյը մերժեց այդ Հարցի մասին վարել որեւէ բանակցուԹիւն եւ ցուցական կերպով Հեռացաւ ժողովից։

Օջախի էութեան մասին Մոնտանիայի իմաստով արտայայտեց եւ լորդ Քըրդընը առանձին յանձնաժողովում, բայց Ըսմէթ փաչան նորից մերժեց:

Այս վայրկեանից օջախի դաղափարը բոլորովին մի կողմ դրւեց, եւ յուլիս 24-ին կնչուած Լողանի Դաչնադիրը ոչ մի խօսը չի պարունակում Հայերի մասին:

Փոջրամամնու Թիւնների իրաւունջի հարցի վերաբերմամբ Լոզանի Դաչնադիրը սահմանափակւում է միայն վերարտադրու Թեամբ այն կէտերի, որ կան Դաչնակիցների եւ ուրիչ պետու Թիւնների միջեւ կնջւած դաչնադրերում:

1923 թ. օգոստ. 13-ին, Հ. Հ. Պատերակութիւնը պետութիւն– ներին ուղղեց մի րողոքագիր ընդդէմ Լոզանի Դաչնագրի, որը «կըն– քըւած է այնպէս, որ կարծես Հայերը բնաւ գոյութիւն ունեցած Հյինէին»:

ԱՁԳ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ. 1923 Թ. սեպտ. 25-ին Աղղ. ԴաչնակցուԹեան հինդերորդ ժողովը դրադւեց հայ փախստականների խնդրով, որ ներկայացրել էր Յունաստանի պատւիրակը եւ նախապես քննւել հինդերորդ յանձնաժողովում ։ Ձեկուցարերն էր դը Բրուքէրը (Բելդիա)։ Ժողովը հանեց հետեւեալ բանաձեւր.

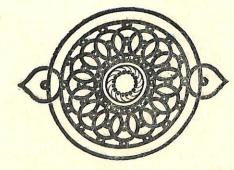
«Ժողովը հաչւի առնելով առաջին, երկրորդ եւ երրորդ ժողով– ների, ինչպէս եւ Խորհրդի ընդունած բանաձեւերը ի նպաստ հայերի, կամենալով ցոյց տալ իր համակրանջը այդ ապաբախտ բնակչու-

Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

Թեան, ուսումնասիրելով բանաձեււած առաջարկութիւնները՝ Հայ փախստականներին կովկասում եւ ուրիչ չրջաններում տեղաւորելու մասին, դտնելով, Համենայն դէսյս, վաղաժամ այդ առաջարկու. Թիւնների առ Թիւ որեւէ կարծիք յայոնելը, մինչեւ որ նրանք խորունկ եւ անկողմնակալ ըննութեան առարկայ չլինեն, Հրաւիրում է Միջաղդային Աչխատանքի Բիւրօն, Համադործակցարար դոկտոր Նանսէնի Հետ, կատարել ՀարցաքննուԹիւն, որը նպատակ պիտի ունենայ պարզելու, Թէ արդեօք Հնարաւոր է մեծ քանակութեամբ Հա_ յեր տեղաւորել կովկասում եւ ուրիչ վայրերում ։ Այս նպատակով փախստականների 1925 թ. բիւտջէն աւելացնել 50,000 ֆրանկով ։ Ի նկատի ունենալով, որ այս որոչումով Ազգ․ Դաչնակցութեան ան_ ղամները որոչ պարտաւորու Թիւն չեն ստանձնում սոյն խնդրի մասին որևէ ծրագիր գործագրելու համար, Ժողովը բացի այգ յայտարարում է, որ սպասելով մինչեւ որ հնարաւոր դառնալ հայկական Ազգային Օջախի ստեղծումը, անհրաժեչտ է, որ փախստականներին արամադրեի ամէն միջոց ստանալու աչխատանը, պաշտօններ եւայլն, որպէսզի նրանց Հնարաւորու Թիւն տրւի պահպանելու իրենց աղդա_ ihu Hulur Ahrans:

Սրանից յետոյ Հիմնական որեւէ փոփոխութեւն տեղի ունեցած չէ Հայկական Հարցի միջազդային իրաւական վիճակի եւ ջաղաջական վերաբերումի մէջ։ Հայ ժողովուրդը տեսաւ Բրեստ-Լիտովսկի մռայլ օրերը, ապրեց Սեւրի յաղթանակը, ճաչակեց Լողանի դառնութերննները եւ սպասում է անձկանօջ։ Պատմութեննը դեռ վերջին խօսջր ասած չէ Հայկական Հարցի մասին։

duphq.

ԱՐՇԱՄ ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

73

ՕՊՈԶԻՑԻԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ

IV

ԴԱՀԼԻՃԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ ԵՒ ԿՈԱԼԻՑԻԱՆ

Հանրապետու Թեան առաջին չրջանի քաղաքական կեանքի բովանդակունիւնն ու Հետագայ ըննացքը հասկանալու համար հարկաւոր է մի թանի ճյառեմներ անել այն վարչակարգի (ռեժիմի) նկատմամը, որ ստեղծւեց մեր երկրում 1918 Թւի աչնանը։ Հայաստանը, ինչպէս յայտնի է, սկսեց իր պետական կեանքը, առանց գրաւոր սահմանաղրութեան : Չունէինը մենը նաեւ **Տնուց աւանդւած ու քաղաքական** գործիչների իրաւագիտակցութեան մէջ արմատացած անգիր սովոլոյ [ժներ , որոնցով կարողանայինը առաջնորդել պետու [ժեան բարձրագոյն մարմինների փոխյարաբերութիւններն ու իրաւասութիւննե– ըի սահմանները ճշտելու համար։ Եւ չնայած դրան, մենք երբեք վէն չունեցանը այն հիմնական օրէնքների (ՍաՀմանադրութիւն) մասին, որ պէտը է գործէին Հայաստանում ու առանց որեւէ դժւարութեան յաջողեցանը փոխադարձ Համաձայնու Թիւն մշակել որոշ սկզրունըների չուրջը, որոնց վրա եւ կառուցւեց Հանրապետական Հայաստա– նի վարչակարդը։ Համաձայն լռուխեամբ ընդունւած այդ սկղրունըների, Հայաստանը յայտարարւեց որպէս Դեմոկրատական Հանրապետունքիւն եւ ունեցաւ պարլամենտարական վարչաձեւ։ Այդ վարչաձեւը սակայն տարբերւեց այն դասական պարլամենտարիզմից, որ գոյու Թիւն ունի այսօր Անգլիայում, Ֆրանսայում եւ մի քանի ուրիչ երկրներում ։ Առաջին եւ Հիմնական տարբերութիւնը առաջ եկաւ նըրանից, որ Հայաստանը, անդրկովկասեան միւս Հանրապետու[ժիւնների նման, չունեցաւ նախագահ։ Պետութեան գլխի բոլոր իրաւասութիւնները մնացին Հայաստանի Խորգրդի ձեռջում, որով այս հիմնարկունքիւնը օրէնսդրականից զատ ստանձնեց նաեւ մի ջանի

4.60

😑 Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

74

75

վարչական ու դատաստանական ֆունկցիաներ։ Ամենադլիառորը դըրանց մէջ կառավարութիւն կազմելու պաշտօնն էր, որ պարլամեն– տական երկրներում պատկանում է Հանրապետութեան նախադահին կամ սահմանադրական միապետին, իսկ Հայաստանում դարձառ նորհրդարանի սեփականութիւն։

Վարչապետից բացի, Հայաստանի Խորհուրդը իրեն վերապահեց նաեւ պետական վերահսկիչի ընտրուԹեան իրաւունջը, ենԹարկելով իրեն միաժամանակ վերահսկողուԹեան ամբողջ գործը։ Պետական վերահսկողուԹիւնը, ինչպէս ասւած է հետագայում հրատարակւած օրէնջի մէջ, դարձառ «Պարլամենտի Օրգանը», իսկ վերահսկիչը՝ «պատասխանատու միայն Պարլամենտի առաջ»։ Հայաստանի Խորհըրդին պատկանեցին նաեւ միւս բոլոր իրաւունջները, որոնջ պարլամենտական երկրներում վերապահւած են պետուԹեան գլխին։ Յիչենջ դրանց կարդին պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներին պաշոօնի մէջ հաստատելու, դատապարտեալներին ներում չնորհելու կամ պատիժը մեղմացնելու եւ ուրիչ այսպիսի մի չարջ իրաւունջներ։

Այս ամէնից զատ, Հայաստանի խորհուրդը չատ յաձախ հանդես եկաւ, որպես դործադիր մարմին ու իր յանձնաժողովների միջոցով տնօրինեց զուտ վարչական բնոյխ կրող դործեր, ինչպես են՝ թոլերայի եւ վարակիչ հիւանդուԹիւնների դէմ մաջառելու, ժողովրդի պարենաւորման, դաղխականների խնամատարուԹեան, ջաղաջացիական աղդարնակուԹեան դինաԹափման եւայլն դործերը։*)

Բացի վերոյիչեալ իրաւունջներից, Հայաստանի Խորհուրդը, կարեւոր դեր ունեցաւ նաեւ երկրի արտաջին ջաղաջականուԹիւնը վարելու մէջ։ Յ․ Քաջազնունու առաջին դահլիճը արտաջին յարաբերուԹիւնների բնադաւառում ոչ մի կարեւոր ջայլ չարաւ, առանց աւադների խորհրդի (սենիօրեն կոնվէնտ) կամ ֆրակցիաների խառն ժողովների (անպաշտօն) կարծիջն առնելու։

Ինչ վերարերում է օրէնսդրական դործունէութեան, նաեւ այդ Ինչ վերարերում է օրէնսդրական դործունէութեան, նաեւ այդ ասպարէզում Հայաստանի Աորգրդի իրաւասութերնները եղան չատ աւելի լայն, ջան այն, որ ունեն պարլամենտական երկրների գամապատասխան մարմինները։ Խնդիրն այն է, որ մենջ ոչ մէկ պատպատասխան մարմինները։ Խնդիրն այն է, որ մենջ ոչ մէկ պատրաստի ժառանդութերն չունէինջ ստացած անցեալից եւ «ամէն բան, - ինչպէս նկատում է 8. Քաջաղնունին իր յայտադրի մէջ,- գարկագըրւած էինք սկսել սկզրից»: Եւ Հայաստանի Խորհուրդը, իր վրա վերցնելով «անձեւ ջաօսի եւ աւերակների կոյտից» պետուԹիւն ըստեղծելու դժւարին դործը, ստիպւած եղաւ մէկ կողմից ծաւալել օրէնսդրական ամենալայն դործունէուԹիւն, իսկ միւս կողմից՝ անտեսելով իչխանուԹեան բաժանման սկզբունքը, զուտ վարչական հըրահանդներ ու որոշումներ հրատարակել օրէնսդրուԹեան անւան տակ։ Այս շրջանում հրատարակւած օրէնջների վրա մի Թռուցիկ հայեացք բաւական է տեսնելու համար, որ նրանց երկու-երրորդը աւելի շուտ վարչական կարդադրուԹիւններ են, ջան օրէնջներ այս րատի իսկական իմաստով:

Այսպիսով Հայաստանի Խորհուրդը իսկապես եղաւ այն, ինչ որ յայտարարեց իր բացման ճառի մէջ Ա. Սահակեանը։ «Գերադոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից,- ասւած է այդ ճառի մէջ,- ես պատիւ ունիմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհըրդի եւ յայտարարել, որ այսուհետեւ սա է միակ լիազօր մայսնինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութեան»:

Դժւար չէ կռահել, որ Խորհրդի իչխանութեան այս ուռնացումը տեղի ունեցաւ ի հայիւ կառավարութեան իրաւասութիւնների։

Հայաստանի անդրանիկ դահլիճը եղաւ չատ Թոյլ իր անձնական կաղմով: 3. Քաջազնունին եւ նրա յետեւը կանդնած ԴաչնակցուԹինը, ղեկավարւելով երկրի մասնայատուկ պայմաններից բխող նկատումներով, որոչեցին կառավարուԹեան անդամների Թիւը հասցնել նւաղադոյնի, միացնելով մի չարջ վարչուԹիւններ մէկ նախարարուԹեան մէջ։ Այսպիսով կազմւեց միայն հինդ մինիստրուԹիւն՝ ֆինանսների, զինւորական, արդարադատուԹեան*) եւ ներջին ու արտաջին դործերի։ Այս Թւից դուրս պէտջ է ձղել արտաջին դործերի նախարար Ա. Խատիսեանին, որ դանւում էր Պօլսում եւ ի վիճակի չէր որեւէ նպաստ բերելու 3. Բաջաղնունու դահլիճին։ Հայւից պէտջ է հանել նաեւ երկու անկուսակցական նախարարնե-

4.60

^{*)} Օգոստո. 21-ի օրէնքով խորհուրդը իր ձեռքն էր առնում քոլերայի դէմ կըուելու գործը, յայտարարելով այդ օրէնքի երրորդ յօդւածով, որ «Հայաստանի Խոր-Հըրդի Բժչկա-սանիտարական մասնաժողովը վարակիչ Հիւանդութիւնների դէմ մագառող բոլոր Հիմնարկութիւնների վրա Հսկող ամենարարձր մարմինն է»:

^{*)} Խ. Կարճիկեանի հետ ունեցած իմ մի մասնաւոր խօսակցութեան ժամանակ պարզւեց, որ որոշւած էր նաեւ դատական գործերը միացնել նախարարութիւններից մէկին եւ կառավարութեան անդամների թիւը կրճատել եւս մէկ հոգով։ Ես առարկեցի այդ ծրագրի դէմ, պատճառաբանելով, որ թէ դատական գործերի բնոյթը եւ թէ այն հանգամանքը, որ արդարադատութեան նախարարը հանդիսանում է նաեւ ընդՀանուր դատախաղ (գեներալ պրոկուրոր) պահանչում են, որ հիմնւի դատական առանձին նախարարութիւն։ Խ. Կարճիկեան համաձայնեց իմ պատճառաբանութիւնների հետ եւ այդ հարցը դրական լուծում ստացաւ։

Օպոզիցիան Հանր. Հայաստանում

76

77

րին (զինւորական՝ 3. Հախվերդեան եւ արդարադատութեան՝ Գ. Պետրոսեան), որոնք ոչ միայն զանդւածներ չունէին իրենց յետեւում, այլ անձնապես էլ քաղաքական որեւէ արժէք չէին ներկայացընում։ Մնում էին մէջ տեղը երեք Հոդի՝ 3. Քաջաղնունին, Խ. Կարձիկեանը եւ Արամ Մանուկեանը։ Արդ, ինչպիսի բացառիկ յատկութերւնների տէր էլ որ լինէին այս գործիչները, նրանք երեքով ի վիճակի չէին ապաՀովելու դաՀլիճի Համար այն Հեղինակութիւնը, որ անՀրաժեշտ է խորհրդարանային կարդերում գործող մի կառավարութեան Համար:

460

Եւ, իրօջ, 3. Քաջազմունու առաջին դահլիճը եղաւ ոչ Եէ մի իսկական կառավարուԵիւն, այլ աւելի չուտ մի դործադիր կոմիտէ «պետական իշխանութիւնը ամփոփող» «միակ լիազօր մարմնի»՝ Հայաստանի Խորհրդին կից։ Ուչագրաւ է, որ նաեւ ժողովրդի աչջին առաջին դիրջերում կանդնեց «Պարոն Պարլամենտը» եւ միայն նրանից յետոյ ու, արդէն ել կրորդ գծի վրա, նա տեսաւ կառավարուԵիւնը։ Այս ամենը տեղի ունեցաւ, անչուշտ, առանց որեւէ պայջարի, ջանի որ «իրաւագուրկ կողմը» երբեջ չառարկեց այս վիճակի դէմ։ «Մենք որ կանք պարլամենտի ծառաներն ենք» – ասում էր խորհրդարանային Յանձնաժողովի նիստում ֆինանսների նորընտիր նախարար Ա. Էնֆիաջեանը եւ որջան էլ նրա այս խօսջերը համարւեն արդիւնջ «մոջալաջուԵիւնից»^{*}) նախարարուԵեան բարձրացած մարդու բնական չփոթեւածութերուԵիւնը, որ ստեղծւել էր Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարութեան մէջ։

Ընդդիմադիր կուսակցուԹիւնները, բնականաբար, դոՀ մնացին իրերի այս վիճակից։ Դուրս մնալով կառավարուԹիւնից ու մասնակցելով ամենալայն լիազօրուԹիւններով օժտւած Հայաստանի Խոր-Հըրդի աշխատանջներին, նրանջ ՀնարաւորուԹիւն էին ստանում բաւականին նշանակալից դեր խաղալու պետական կեանջի Հետ կապւած ամենակարեւոր խնդիրների լուծման մէջ ու արժեցնելու այսպիսով իրենց պատդամաւորական իրաւասուԹիւնները։

Իսկ Դաչնակցու Թի՞ւնը: Ի՞նչ էր նրա վերաբերմունքը վերը մատնանչած երեւոյԹի Հանդէպ։ Ներգործօրէն դրական։ Եւ այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: Որով Հետեւ եԹէ անդամ ընդունենք, որ փոքրաԹիւ դաՀլիճի ան Հրաժեչտու Թիւնը բխում էր Հայաստանի այն ժամանակւայ պայմաններից, այնուամենայնիւ անբացատրելի է մընում, Թէ ինչո՞ւ բոլոր աԹոռներն էլ նրա մէջ չգրաւեցին դաչնակ-

*) Թիֆլիզեցի քաղքենի, վաճառական։

(A &

ցականները: Յանուն կոալիցիա[°]յի: Բայց մի[°]Թէ Յ․ Քաջազնունու կառավարուԹիւնը դառնում էր կոալիցիոն նրանով, որ երկու խեղճ ու կրակ անկուսակցականներ, որոնք իրենց անձից բացի ուրիչ ոչ ոք չէին ներկայացնում, մտնում էին նրա մէջ։ Ի Հարկէ, ոչ։ Գ․ Պետրոսեանի եւ Յ․ Հախվերդեանի դերն այլ էր։ Նրանք կոչւած էին վերացնելու դաՀլիճի միատարրուԹիւնը եւ, նւազեցնելով դաչնակցականների դրաւած աԹոռների Թիւը, պակսեցնելու նաեւ այն պատասխանատւուԹիւնը, որ ընկնում էր ղեկավար կուսակցուԹեան վրա։ Ինչ վերարերում է նրան, որ կառավարուԹիւնը այդպիսի մի կազմով դառնում էր պակաս աշխատունակ ու նւազ Հեղինակաւոր, այդ առանձին անպատեՀուԹիւն չէր ներկայացնում, որովՀետեւ կար Հայաստանի ԽորՀուրդը՝ «միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ չայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութեան», որը եւ կառավարում էր երկիրը, ունենալով իր կազմի մէջ բոլոր կուսակոււԹիւնների ճերկայացուցիչներին։

Թերթելով այն չրջանի դաչնակղական մամույր, ես պատահեցի մի չարը գրու Թիւնների, որոնց հեղինակները փորձում են ապացուցանել, որ Դաչնակցութիւնը որպէս թե հենց սկզբից դէմ է եղել Հայաստանի Խորհրդի բռնած ընթացքին եւ եթե համակերպւն է դրան, այդ արել է միայն այն պատճառով, որ չէ ցանկացել վաղաժամ կոնֆլիկաներ ստեղծել միւս կուսակցութեիւնների Հետ ու խանդարել նրանց հետ կնքած Թիֆլիդեան համաձայնութիւնը։ Այս ւօրւածները, որոնք գրւած են առաջին դահլիճի տապալման օրերին ու նրանից յետոյ, արտայայաում են դաչնակցականների այն տրամադրունքիւնները, որ առաջացան այդ երկրորդ չրջանում ։ Ինչ վերարերում է կառավ տաղնապին նախորդող ժամանակամիջոցին, Դաչնակցունիւնը վերը մատնանչած խնդրի նկատմամբ, ինչպես ասացի, ունէր միեւնոյն վերաբերմունըը, ինչ որ միւս կուսակցու [4]ննները: Դաչնակցականները ոչ Թէ ակամայից Համակերպւում էին Հայ թաղաջական կեանջի ծանրութեան կենտրոնը նորգրդարան փոխադրւելուն, այլ դիտակցարար ընդառաջում ու մինչեւ իսկ ամէն կերպ օժանդակում էին դրան : Պատճառը այն էր, որի մասին արդէն մէկ անդամ խօսել եմ այս յօղւածաչարքի մէջ։ 1918 թեկ աչնանը ստեղծշուծ թաղաբական ղժոխային պայմաններում, Դաչնակցու [ժիւնը չէր ուղում ապագայի ամբողջ պատասխանատւունքիւնը վերցնել իր վրա Shu Shung: Um For Phoppingand be For Betenund under hang myխատում էր բաժանել այդ պատասիանատւութիւնը միւս կուսակցութիւնների Հետ եւ այդ պատճառով էլ պնդում էր, որ կառավարունքիւնը լինի կոալիցիոն : Երբ, ի վերջոյ, այպ բանը չյաջողւեց ու

😑 Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

78

կառավարութիննը կաղմենց միայն դաջնակցականներից ու ջաղաջականապես ոչ մի արժեջ չներկայացնող անկուսակցականներից, (դատական եւ դինշորական նախարարներ), պետական դերադոյն իշխանութինը մարմնացնող ու ամբողջական պատասխանատոււթինը կրող յայտարարւեց Հայաստանի Սորհուրդը, այսինջն՝ այն մարմինը, որ կաղմւած էր կոալիցիոն հիմունջներով եւ որի մէջ մասնակցում էին հայ կեանջում դործող բոլոր կուսակցութինները։ Բարձրադոյն մարմինների մեջ իրաւասութինների այս իշրայատուկ բաշխումը այսպիսով մի միջոց դարձաւ իրադործելու, թենւ մի ջիչ ուրիչ ձևւն տակ, այն կոալիցիան, որին այդ շրջանում ջերմօրէն ձդաում էր Դաշնակցութինցութ

ፈይሆ

Այս պարադան մեծապես աղդեց հայ կուսակցութինների ու մասնաւորապես ընդդիմադիր կուսակցութինների դործելակերպի վրա: Այն չափաւորութինսը, որ նրանջ յայտնաբերեցին իրենց դործունեութեան ընթացքում եւ որի մասին խօսք եղաւ նախորդ յօդւածիս մեջ, բացատրւում է նաեւ նրանով, որ, դործելով իւրայատուկ իրաւասութիւններով օժտւած Հայաստանի Խորհրդի մեջ, նրրանք առիքն ունեցան ընդհուպ մօտենալու պետական դործերին, մօտիկից ծանօթանալու ստեղծւած կացութեան ու տեսնելու այն դժւարութիւնները, որոնք ծառացել էին վարչական մարմինների առաջ: Հանդուրժող, դիջող ու չափաւոր եղաւ այդ չրջանում նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ամեն դնով աշխատեց պահել դոյութիւնը այն մարմնի, որ մի տեսակ որրան էր հանդիսանում քաղաքական ուժերի համադործակցութեան ու «աղդային միութեան»:

Հայաստանի Խորհրդի ամրողջ դործունկու ժիւնը յիչեալ չրջանում իր վրա կրեց վերը մատնանչածո մտայնու ժեան կնիջը։ Առնենջ, օրինակի համար, Խորհրդի նախադահու ժեան եւ յանձնաժողովների կազմու ժեան հարցերը։ Անդամ բնականոն պայմանների մկջ դանւող երկրներում այդ հարցերի լուծումը, չատ յաճախ, տեղի կ տալիս վկճերի ու բախումների ու հաղւադիւտ դեպջերում է կատարում խորհրդարանային բոլոր խմբակների փոխադարձ համաձայնու ժեամբ ու միաձայնու ժեամբ։ Մենջ որ ապրում կինջ անասելի պայմաններում, որով եւ չատ աւելի առիք ունկինջ ջղայնոտ ու կուտղան լինելու, վերոյիչեալ հարցերը լուծեցինջ համերաչխուժեամբ ու մի ջանի վայրկեանում։ Խորհրդին նախաղահուժիւնը կաղմրւեց լայն կոալիցիայի հիման վրա եւ ոչ ոջ նրա անդամներից հակառակ ջւկ չատացաւ։ Ձախ խմբակներից սոցիալիստ – յեղափոխականները, համաձայնելով մոնել նախաղահուժենան մէջ ու ստանձնել փոխ-նախադահի պաշտօնը, ժեր ջւէարկեցին թե ԴաչնակցուԵհան եւ Եէ ժողովրդականների ներկայացրած Եեկնածուներին (նանադահ եւ փոխ-նախագահ): ՆախադահուՇեան բոլոր անդամները Եեր չուէ ստացան նաեւ դաշնակցականների, ժողովրդականների, Երչափան ֆրակցիաների ու անկուսակցականների կողմից: Միայն սոցիալ - դեմ ոկրատները ձեռնպահ մնացին, երբ չշէարկուՇեան էր դրուած դաշնակցական Ա. Սահակեանի (նախադահ) եւ ժողովրդական Գր. Տէր-Խաչատրեանի (փոխ-նախադահ) ԵեկնածուՇինը, բայց Եեր չշէ տւին փոխ-նախադահուՇեան համար ներկայացրած մեր Շեկնածուին (Դ. Չուրեան): Անչուշտ, նրանց կատարածը անկորեկտութիւն էր, որովհետեւ նաեւ նրանց յատկացւեց մի տեղ Խորհրդի նախադահուՇեան մէջ, առադ չարտուղարի պաշտօնը տըրամադրելով Պետ. Չաչարեանին, որ Եէեւ չէր մանում սոց.-դեմոկրատ ֆրակցիայի մէջ, բայց մարչսիստական հակումներ ունենալով, սերտ կապ էր պահում հայ էողեկների հետ ու համարւում էր նրանց անպաշտօն Եեկնածուն առադ չարտուղարութեան համար։

Նոյն կոալիցիոն Հիմունըներով ու Համերաչխ մխնոլորտի մէջ կազմւեցան եւ խորհրդարանային յանձնաժողովները, որոնց բոլորի մէջ, – Հաչւելով նաեւ զինւորականը, – տեղ ստացան միւս ֆրակ– ցիաների ներկայացուցիչների կարդին նաեւ սոց –յեղափոխականներն ու սոց –ղեմոկրատները:

Գերազմահատել այս փաստերի նչանակութինը պէտջ էէ, բայց պէտջ էէ նաեւ թերազնահատել։ Եւրոպական որեւէ երկրում նման երեւոյթների մենջ այսօր չենջ հանդիպում։ Համարեա թէ ամէն տեղ էլ, խորհրդարանի մէջ, աջ ու ձախ նստարանների վրա բաղմած կան խմբակներ, որոնջ մերժում են նոյնիսկ ամենասովորական հարցերի չուրջը համերաչխել կամ ձեւական համաձայնութիւններ կնջել միւս ֆրակցիաների հետ։ Իսկ մեր դաղութահայ «պարլամենանե՛ բը»… Ո°ր մէկը դրանից կարողացել է դործադրել, թեկուղ վերը մատնանչած չափով, այն համադործակցութիւնն ու համերաչխութիւնը, որի մասին ամենջն են խօսում, բայց որը չարունակում է մնաս անհասանելի իղէալ մեր դաղութների կետնջում։

Թողնենջ Եւրոպան ու Հայ դաղունները եւ վերադառնանջ կըրկին Հայաստանի Հանրապետունեան, առնելով, սակայն, նրա կեանջի երկրորդ չրջանը, երբ Հայաստանի Խորհրդին փոխարինեց Պարլամենտը, արդէն որպէս Բարձրադոյն Օրէնսդրական Մարմին։

Այդ պարլամենտում, ինչպես յայտնի է, դաշնակցական պատդամաւորներից զատ, կար նաեւ սոց.-յեղափոխականների մի խըմբակ՝ ընտրւած ժողովրդի քւէներով՝ որը եւ կազմում էր Խորհրդարանի միակ օպոզիցիան։ Ի՞նչ եղաւ ԴաշնակցուԹեան վերաբերմուն-

digitised by A.R.A.R.@

😑 Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

80

81

ջը այդ խմբակի Հանդէպ պարլամենտի նախադաՀութիւն ընտրելու եւ յանձնաժողովներ կաղմելու Հարցում : Շատ որոչ ու չատ կրտրուկ : Առանց խօսջ անդամ անելու այդ մասին, մեղ պարղապէս դուրս նետեցին նախադաՀութեան կազմից, եւ, որ է՛լ աւելի դարմանալի է, նաեւ խորՀրդարանային յանձնաժողովներից : Ժամանակները փոխւել էին, ներջին ու արտաջին դժւարութիւնները մեղմացել, եւ կոալիցիան ու Համադործակցութիւնտը, անդամ խորհրդարանային դործունէութեան ասպարէզում, այլեւս աւելորդ էին ու անիմաստ:*)

Իրաւասութիւնների այս իւրայատուկ բաշխումը Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարութեան մէջ, իր կնիջը դրեց նաեւ այդ երկու մարմինների փոխյարաբերութիւնների վրա։ Յ․ Քաջազնունու դահլիճը Հայաստանի Խորհրդին ներկայացաւ աւելի չուտ որպէս մի գործաղիր մարմին կամ տեղական ինջնավարութեան մի վարչու-Թիւն, ջան անկախ երկրի կառավարուԹիւն։ Վարչապետի կողմից կարդացւած յայտադիրը մի խեղն փաստաթուղթ էր, որի մէջ չկար և ոչ մէկ սկղբուն քային կէտ, որ խօսէր կառավարու ժեան ընդ Հանուր քաղաքականութեան, նրա որդեդրած վարչական սիստեմի եւ առհասարակ նրա աչխարհայեացջի ու բնոյթի մասին։ Այդ դեկլարացիայից չատ առելի բովանդակալից էր այն կարճ ճառը, որ 3. Քաջաղնունին արտասանեց մեր Երեւանւ Հասնելու օրը, ի պատի Աղղային Խորհրդի կաղմակերպւած ընթրիջի ժամանակ, երբ նա յայտարարեց, Թէ նորաստեղծ պետուԹիւնը կոչւում է ոչ Թէ Հայկական, այլ Հայաստանի Հանրապետութիւն եւ ջանի դեռ կառավալունեան գլխին կանդնած է ինքը, այդ Հանրապետունիւնը դառնալու է Հայրենիք նրա մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներու Համար:

Վարչապետը, Խորհրդին ներկայանալիս, ոչ միայն այս կարգի յայտարարունիւններ չարաւ, այլ նոյնիսկ աւելորդ համարեց կրկյայտարարունիւններ չարաւ, այլ նոյնիսկ աւելորդ համարեց կրկնել վերոյիչեալը իր յայտադրի մէջ, մոռնալով, որ իր ճառը արտանել վերոյիչեալը իր յայտադրի մէջ, մոռնալով, որ իր ճառը արտանել վերոյիչեալը իր յայտադրի մէջ, մոռնալով, որ իր ճառը արտանաւած է եղել, յամենայն դեպս, անպաչտօն հաւաջոյներ ժամանակ։ սանւած է եղել, յամենայն դեպս, անպաչտօն հաւաջոյներ ժամանակ։ սանւած է եղել, յամենայն դեպս, անպաչտօն հաւաջոյներ ժամանակ։ սանւած է եղել, յամենայն դեպս, անպաչտօն հաւաջոյներ սահմաքնոդիմադիր իսմբակցուների ջննադատուների այս կարգի նափակւեցին մեծ մասամբ կառավարունեան ներկայացուցիչ Ս. Խաբատրեանի ի պաշտօնէ արտասանած մի երկու խօսջից յետոյ, որով

նա Հաւանութիւն էր տայիս կառավարութեան յալտադրին, ձայն առի ես, որպէս սոց.-յեղափոխականների ֆրակցիայի նախագահ, ու ցոյց տեի միառմի այն ԹերուԹիւնները, որ մեր խմբակի կարծիրով պարունակում է այդ յայտադիրը։ Կառավարութիւնը, ասացի ես, Հէնց վարչապետի խոստովանութեամբ, չունի ոչ մի լենարան անցեալում ու չի յաջորդում նախկին կառավարութեան, բացի այդ՝ նա կոչւած է դործելու մի քարուքանդ եղած երկրում («անձեւ քաօս» եւ «աւերակների կոյտ»), որտեղ «ամէն բան պէտը է սկսել սկղբից»։ Նման պարագաներում կառավարութեան յայտադիրը անխուսափելի կերպով պիտի կրի սահմանադրական բնոյթ եւ պետը է պարունակէ նաեւ մատնանչումներ այն սկզրունըների մասին, որոնց վրա կառուցւելու են նոր պետութեան Հիմ թերը։ Ճիչտ է, հայ թաղաքական կեանքի ընթացքն ու բովանդակութիւնը կախւած է Հայաստանի Խորհրդից, բայց դահլիճի վրա պարտականու-Թիւն է ընկնում պարդելու այն կառավարական սիստեմը, որին նա հետեւելու է իր գործունէու թեան ընթացքում ։ Ցայտագրի մէջ այդ մասին ոչ մի խօսը չկալ։ Կառավարութեան ծրագիրն ու գիտաւոլու երենները ծածկւած են ընդՀանուր արտայայտու երեններով, "րոնը գրկում են մեղ Հնարաւորութիւնից որոչ կարծիք կազմելու Հայաստանի Խորհրդին ներկայացող դահյիճի ու նրա հետապնդելիջ *բաղաքականութեան մասին* : Այս բոլորի Հիման վրա, ող,-յեղափոխականների ֆրակցիան ձեռնպահ է մնալու վստահութիւն կամ անվստահութիւն ուէ տալուց 8. Քաջաղնունու կառավարութեան եւ իր վերարերմունքը նրա հանդէպ կր պարզէ ըստ այն գործունկուխեան, որ նա ցոյց կտայ հետագայում ։

Այս եղրակացու Թեան էու Թիւնն ըմ բռնելու Համար կարծում եմ մեկնաբանու Թիւնների պէտը չկայ։ Մեր Ֆրակցիան անվերապահ աջակցու Թիւն չէր խոստանում կառավարու Թեան, բայց եւ չէր Հետապնդում նրա տապալումը։ Յամենայն դէպս, դաչնակցականների, ժողովրդականների ու Թիւրջերի տրամադրու Թիւններին ծանօթ լինելով, նա չատ լաւ դիտակցում էր, որ ձեռնպահ մնալով ապահովում է դահլիճի համար անհրաժեշտ մեծամասնութիւնը:

Չափաւոր վերաբերմունջ ցոյց տւաւ 8. Քաջագնունու յայտա-Դըրին ու նրա կառավարուԹեան նաեւ սոց.-դեմ. ֆրակցիան։ Անե չով մի չարջ դիտողուԹիւններ, որոնցից մի երկուսը պերծ չէին անզդոյշ արտայայտուԹիւններից («կառավարուԹեան յայտադիրը յիչեցնում է Ստոլիպինին, որ ասում էր՝ «նախ խաղաղուԹիւն, ապա բեֆօրմներ») եւ առաջ ջաշելով մչտական ղօրջը ժողովրդական միլիցիայով փոխարինելու անդործնական ու մի ջիչ անտեղի ծրա-

ፈይሆ

^{*)} վրաստանի սահմանադիր ժողովում, որտեղ կառավարութեան եւ ընդդիմադիր պատգամաւորների թւական փոխյարաբերութիւնը մօտաւորապէս նոյնն էր,ինչ որ Հայաստանի Պարլամենտում, ընդդիմադիրները տեղ ստացան թէ նախագահութեան եւ թէ յանձնաժողովների մէջ։

_____ Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

82

83

գիրը, այդ ֆրակցիայի նախագահը խորհրդի բւէարկութեան գրաւ Հետեւեալ բանաձեւր. «Լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը, աչքի առաջ ունենալով երկրի ներկայ ծանր պայմանները եւ ցանկութիւն ունենայով, որ կառավարութիւնը իր առաջիկայ գործունէութեան ժամանակ՝ յենւած դեմոկրատական կաղմակերպու-Թիւնների վրա՝ ղեկավարւի ֆրակցիաների արած ցուցմունջներով (ասել է թե բոլոր ֆրակցիաների . ինչպիսի' սրտառուչ ցանկութիւն «աղդային միութիւն» Հաստատելու՝ Ա. Խ.) տանելու երկիրը դէպի դեմոկրատական կարդերը – յօգուտ աչխատաւոր դասակարդերի, Հայաստանի Խորհուրդը անցնում է հերթական խնդիրներին»։ Այս բանաձեւի ճիչտ դնահատութիւնը տալու համար, յիչենք այստեղ, որ նրան դէմ քւէ ոչ ոք չտւաւ, ոչ իսկ կառավարական կուսակցութեան պատկանող դաշնակցական պատգամաւորները։ *Սրանը*, *ինչ*պես եւ միւս ֆրակցիաները, որոնց Թւում նաեւ սոց.-յեղափոխականների խմբակը միայն ձեռնպահ մնացին ։ Եթե ղաչնակցականների ձեռնպահու թիւնը վկայում էր այս բանաձեւի չափաւորու թեան մասին, մեր ձեռնպահութիւնը իր հերթին ցոյց էր տալիս, որ իսկապես որեւէ բլուք կամ համաձայնունիւն գոյունիւն չունէր հեր ու սոց .-դեմոկրատական ֆրակցիայի միջեւ։

Ինչ վերաբերում է ժողովրդականներին, նրանջ իրենց դրաւոր պատասիանը սկսում էին «դոհունակուԹիւն յայտնելով կառավարուԹեան», որ «որոչել է հետեւել ռէալ քաղաքականուԹեան եւ խուսափել է ծրադրային ծայրայեղ արտայայտուԹիւններից»։ Ապա չարունակուԹեան մէջ անում էին մի չարջ դիտողուԹիւններ, որոնջ ոչ այնքան առարկուԹիւններ էին յայտադրի մէջ յիչատակւած ծըրադրի դէմ, որքան մատնանչումներ կառավարուԹեան կողմից լըռուԹեան մատնած հարցերի մասին։ Վերջում ժողովրդականները խոստանում էին աջակցել կառավարուԹեան «այն չափով միայն, որչափ նա կիրադործէ իր դեկլարացիայի այն խոստումները, որոնց դէմ ֆրակցիան առարկուԹիւն չունի եւ որչափ նա ի նկատի կառնէ եւ կաշխատի իրադործել ֆրակցիայի դիտողուԹիւնները»։

Ինչպէս յայտնի է 8. Բաջաղնունին առարկեց ժողովրդականների այս պայմանի դէմ եւ պահանջեց որ վստահութեան բանաձեւի միջից հանւի այն : Ժողովրդականները համաձայնեցին (չորսը թեր, միջից հանւի այն : Ժողովրդականները համաձայնեցին (չորսը թեր, երկուսը դէմ), որից յետոյ ջւէարկութեան դրւեց նրանց ու դաչնակցականների առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը. «Հայաստանի նակցականների առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը. «Հայաստանի նարհուրդը լսելով կառավարութեան յայտարարութեննը եւ մինիսորը-նախադահի բացատրութենները այդ յայտարարութեան առիթով եղած դիտողութենների մասին, հաւանութենն է տալիս նրանց (բացատրութիւններին) եւ անցնում է Հերթական խնդիրներին»։

Այս բանաձեւը անցաւ 23 ձայնով (15 դաչնակց․, 4 ժողովրդ․, 3 Թուրջեր եւ մէկ ռուս)։ Դէմ ոչ ոջ չջւէարկեց։ Ձեռնպահ մնացին 11 հոդի, որոնց մէջ մեր եւ սոց.- դեմ․ ֆրակցիաների այդ օրւայ նիստին ներկայ եղող բոլոր անդամները։

Ահաւասիկ կառավարութեան եւ Խորհրդի առաջին հանդիպման արդիւն քները : Ինչի՞ մասին են վկայում նրանք : Նախեւառաջ քաղաջական հասունութեան մասին այն կուսակցութիւնների, որոնցից կազմւած էր այդ ժամանակւայ օպոզիցիան : Տեսնելով դահյինի Թերու նիւնները ու դժդու մնալով նրա ներկայացրած յայտագրից, ընդդիմադիր խմբակները այնուամենայնիւ ունեցան բաւականաչափ ջաղաջական իմաստունքիւն հասկանալու համար, որ չի կարելի առաջին իսկ օրից տարել պարլամենտական խաղով ու կառավարական ճղնաժամ առաջ բերել։ 8. Քաջաղնունու դահլիճի տապայումը, վերը մատնանչած պատճառներով, Թերեւս այնքան էլ մեծ չա-«Իք չէր, բայց դժւար չէր կռահել, որ նա անդրադառնայու էր Նաեւ խորհրդի վրա, խանդարելով այն դոյավիճակը, որ նախապայման էր այդ Բարձրագոյն Մարմնի արդիւնաւէտ գործունէու-[Jawa : Ապահովելով իր ձեռնպահու [Jawa muspudtim debuduuսունիւնը կառավարունեան համար, օպոզիցիան չուղեց գնալ չըմրտածւած ճանապարհով եւ Հնարաւորութիւն տւաւ Հայաստանի Խորհրդին արադ կերպով փակելու դահլիճի հարցը ու «անցնելու իր հեր թական խնդիրներին»:

Ո°րոնը էին այդ խնդիրները, ես այստեղ չպիտի Թեեմ։ Վերը արդէն ասշեց, որ Հայաստանի Խորհուրդը չէր սահմանափակշում միայն օրէնսդրական դործունէու Թեամբ, այլ զրաղշում էր պետական կեանջի համարեա Թէ բոլոր հարցերի ջննու Թեամբ ու տնօրէնու Թեամբ։ Դա իր յատուկ դրոչմն էր դնում նրա աչխատանջների վրա: Օրինադծերի ջննու Թինչից ու ջշէարկու Թիւնից պատ, Խորհուրսի նիստերը նշիրշում էին չատ յաճախ կառավարու Թեան ղեկոյցներին ու բացատրու Թիւններին, որոնջ տրշում էին պատդամաշորներին ու բացատրու Թիւններին, որոնջ տրշում էին պատդամաշորներին ու բացատրու Յին չատ բոշոն բնոյն, ու հարցապնդումներին ի պատասխան։ Այդ նիստերում տեղի ունեցող վիճարանու Թիւնները երբեմն ընդունում էին չատ բոշոն բնոյն, բայց բնորոչ է, որ նըթանջ երբեջ չվերածշեցին այնպիսի սկանդալների, որոնցով բաշականին հարուստ են եւրոպական պարլամենտների տարեդրու Թիւնները։ Յիչատակածս ամրողջ չրջանում Հայաստանի Խորհրդի մէջ չպատահեց կարդի խանդարման այնպիսի մի դէպջ, որ ստիպէր նրա նա-

ላይሆ

Օպոզիցիան Հան. Հայաստանում

84

խաղահին փակել նիստը եւ կամ պատժական միջոցներ ձեռը առնել այս կամ այն պատդամաւորի հանդէպ:

վեր

Ինչ վերաբերում է այդ աշխատանջների ներջին բովանդակու-[ժեան, այդ մասին մենջ ունենջ երկու վերին աստիճանի բնորոչ վկայա[ժղ[ժեր․1) Հայաստանի Խորհրդի ամենաձախադոյն անդամի պաշտօնական մէկ յայտարարու[ժիւնը եւ 2) Հ․Ց․Դաչնակցու[ժեան կենտրոնական օրդանի յօդւածը:

Խորհրդի օգոստոսի 27-ի նիստում, որտեղ ըննւում էր քաղաջացիական ազգարնակութիւնը զինաթափ անելու օրինադիծը, ներ*անն դործոց նախարարը*, ջղայնացած տեղի ունեցած աննադատու– Թիւններից, յայտարարում է, որ աւելորդ են վիճաբանուԹիւնները, «.ջանի որ սոցիալ – ղեմոկրատական ֆրակցիան մի անդամ ընդ միչտ խաչ է դրել այս կառավարու նեան վրա, որ նա դտնում է այս կառավարութիւնը անընդունակ ու անդործունեայ»։ Դրան ֆը– *բակցիայի անունից պատասխանում է բոլչեւիկ Ա. Մելիջեանը*,*) յայտարարելով հետեւեալը. «ներջին գործոց մինիստրի այն դիտողունիւնը, նէ սոցիալ - դեմոկրատները խաչ են դրել այս կառավարութեան վրա չէ Համապատասխանում իրականութեան։ Մենք այն կարծիքին ենք, որ այսպիսի քաղաքական անկայուն կացութեան մէջ պէտք է աջակցել կառավարութեանը»։ Եւ իր ասածներին որպէս ապացոյց, նա յայտնում է, «որ օրինադիծը անցնելուց յետոյ, նրա իրականացման ժամանակ, իրենց կուսակցուԹիւնը խոչընդոտ չի Հանդիսանայ»։ Առաջարկելով ընթերցողներին Համեմատել բոլչեւիկ Ա. Մելիջեանի այս յայտարարութիւնը Ա. Խանջեանի ու նրրա ընկերների կողմից մեր օրերում արտասանւող ճառերի հետ, անցնենը միւս վկայու [ժեան : «Հորիզոն»-ի օգոստ · 16-ի [ժւում կարդում ենք Հայաստանի Խորգրդի դործունկունեան մասին Երեւանից ուղարկւած Հետեւեալ ԹղԹակցուԹիւնը․ «Տրամադրութիւնը միտինգային չէ։ Գործի, աշխատանքի գիտակցութեամբ համակւած անդուլ ու անաղմուկ օրգանական աշխատանք է կատարւում։ Նկատելի է, որ բոլորն էլ անխտիր, առանց կուսակցութիւնների տարբերու_

*) Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան բաղկացած էր հինգ մենշեւիկներից և մէկ բոլշեւիկից։ 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին բոլշեւիկները պահանջեցին, որ իրենց առանձին տեղ յատկացւի, քանի որ նրանք կազմակերպօրէն վերջնականապէս բաժանւել են մենշեւիկներից։ Խորհուրդը չկարողացաւ րաւարարել նրանց պահանջը, որովհետեւ իր ներքին կանոնագրութեան մէջ այդ նախատեսնւած չէր։ Այդ մերժումից յետոյ բոլշեւիկ պատգամաւոր Ա. Մելիքեանը դուրս եկաւ խորհրդի կազմից, եւ նրա տեղը գրաւեց մէկ ուրիշ մենշեւիկ: թեան, զգում են իրենց՝ մեծ պատասխանատւութեան հանդէպ։ Նըրանք ոչ միայն չեն ուզում խուսափել պատասխանատւութիւնից, ոչ միայն արգելքներ չեն յարուցանում կառավարութեան առջեւ, այլեւ աշխատում են լծւել աշխատանքի եւ դուրս բերել երկիրը այս ծա– նըր ճգնաժամից» («Հորիզոն», [Ժ․ 161):

Մենք մի ջիչ յետոյ կը տեսնենք, որ Հետադայում այդ նոյն «Հորիզոն»-ը Հայաստանի Խորհրդի հէնց այս չրջանի գործունէու*թեան ու մասնաւորապէս*՝ ձախակողմեան ֆրակցիաների դործելակերպի մասին, բառի տեղ Հակառակ բառը դնելով, սկսեց յայտնել կարծիջներ, որոնք բոլորովին տարբերւում էին վերը մէջ բերւածից։ Թողնելով այդ Հողեփոխութեան բացատրութիւնը յաջորդ էջերին, այստեղ ես անհրաժեշտ եմ համարում մատնանչել, որ դաչնակցական Թղթակցի կարծիջները՝ յայտնած թարմ տպաւորութիւնների տակ՝ միանդամայն Համապատասխանում էին ճչմարտութեան։ Այդ չըջանում դաչնակցականները Համարեա Թէ միեւնոյն ակնոցներով էին նայում Հայ իրականութեան, ինչ որ մենք։ Բոլչեւիկեան «Խորհըրդային Հայաստանը» անցեայ տարի մի քանի քաղւածներ էր հըրատարակել Երեւանում 1918-1919 թւականներում Հրատարակւող «Զանը» թերթից, որտեղ ամենաղարհուրելի գոյներով են նկարագըրւած Հայաստանում տիրող վիճակն ու կարգուկանոնը մեղ Հետաջրջրող ժամանակաչրջանում ։ Թէ որ իրենջ դաշնակցականները ղժգու են եղել այդ գրութիւնից եւ քննադատական վերարերմունը են ունեցել 8. Քաջազնունու կառավարութեան Հանդէպ, երեւում է նաեւ այն Հաչւետւու նիւնից, որ տպագրել է «Հորիդոն»-ը 1918 թ. օգոստոսի վերջերին կայացած Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Ռայոնական Ժողովի աշխատանըների մասին: Ժողովի 2. նիստում, երբ ըննթւում էր «վերաբերմունը ղէպի կառավարունիւն» Հարցը, տեղի են n-ms psp հասցէին : ունենում բուռն ըննադատութիւններ «Սօսողները գտնում են, - գրում է «Հորիզոն»ը, - որ գործերը գանղաղ են ընթանում, ժողովուրդը դրական աշխատանը չի տեսնում: Գաղթականական գործերը անուչադրութեան են մատնւած և վարիչը այս Ճղնաժամային ըոպէին արձակուրդ է ստացել։ Վատ դրութեան մ էջ է եւ ժողովուրդի պարենաւորումը»:

Քննադատական այս ճառերը, որ ոչնչով չեն տարրերւում օպոզիցիայի ելոյԹներից, վերջանում են այնպէս, ինչպէս վերջացան Խորհրդում կառավարուԹեան յայտագրի չուրջը տեղի ունեցած վիճարանուԹիւնները, այսինջն – վստահուԹեան ջւէով 8. Քաջազնունու դահյիճին:

digitised by A.R.A.R.@

Օպոզիցիան Հան. Հայաստանում

86

87

Հայ պետական կեանքում ստեղծւած վերոյիչեալ գոյավիճակը, արդիւնը էր, ինչպես ասացի, այն հանդամանքի, որ աւեալ չրջանում մեր քաղաքական կուսակցութիւնների եւ նրանց թեում մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործելակերպի վրա մշտապես ազդեց մեր ժողովրդին սպառնացող արտաքին վտանգի ու նորակազմ Հանրապետութեան առաջ բացւող մռայլ Հեռանկարների գիտակցութիւնը։ 1918 թ. Հոկտեմ բերին, արտաջին աշխարհում տեղի ունեցան առաջնակարդ կարեւորութիւն ունեցող իրադարձութիւններ, որոնք հիմնովին փոխեցին մեր քաղաքական գործիչների ինքնազգացումն ու մտայնու թիւնը ու ծնեցրին նրանց մէջ նախկինին Հակոտնեայ տեսակէտներ Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի Հանրապետութեան ապաղայի մասին։ Սակայն այս լաւատեսութիւնը միեւնոյն թափով չհամակեց մեր բոլոր կուսակցութիւններին, ինչպէս որ համակել էր յոռետեսութիւնը նախկին չրջանում ։ Հ․ Ց․ Դաչնակցութիւնը եղաւ չատ աւելի խանդավառ Հանրապետութեան առաջ բացլող Հեռանկարների նկատմամբ, ջան ընդդիմադիր կուսակցուԹիւնները եւ մանաւանդ ձախ օպողիցիան : Հոդեվիճակի ու տեսակէտների այս տարparte print the shall be shall be supply to solution of antiported Statu que to եւ նոր Հունի մէջ դրաւ Հայ քաղաքական կեանքի Հետագայ ընթաց-£1:

Հոկտեմ բերի 5-ին Երեւան եկաւ Խալիլ փաչան: Եկաւ ոչ Ե բանակի գլուխ անցած, ինչպես սպասում էինջ մենջ բոլորս գրեն ամեն օր, այլ որպես հիշր իր «հին բարեկամ Արամին»՝ Հայաստանի ներջին գործոց նախարարին: Ողջագուրանջի մեղրածոր խօսջերից, որ նա արտասանեց իր բարեկամին հանգիպելիս, չատ աշելի ջաղցրահնչիւն էին այն խոստումները, որ նա տշաւ հրաժեչտի ժամանակ: Խալիլ փաչան խոստացաւ պարպել Եուրջ զօրջերի կողմից գրաււած Լոռի-Փամբակի չրջանը: Փաստօրեն որեւէ չնորհ չկար այս խոստումի մէջ, ջանի որ Հայաստանին վերադարձւում էր մի հողամաս, որ նրան էր պատկանում նոյն իսկ Բանեումի դաչնագրով: Բայց չնայած գրան, հայ ղեկավար չրջաններն ու ժողովրդական գանգշածները չէին կարող չփնտուել «խորհուրդ մեծ եւ սջանչելի» այն բանի մէջ, որ առաջին անգամը լինելով այս վերջին մէկ տարշայ ըննացջում, Երջական յարահիւն մակըննացունեան փոխարեն կատարւում էր հակառակ պրոցես՝ տեղատուունիւն։

Անցաւ եւս մի տասնեակ օր ու ամէն ինչ պարզւեց մեզ Համար։ - Պատերազմը վերջանում էր եւ վերջանում էր Թիւրջիայի ու նրա զինակիցների պարտութեամբ։ Այդ նախեւառաջ նչանակում էր, որ վերացւում է այն դամոկլեան սուրը, որ կախւած էր Հայաստանի ՀանրապետուԹեան գլխին: Հոկտեմ ըերի վերջերին Հայ ջաղաջական միտջը, իր ղանաղան ճիւղաւորումներով, արդէն ազատագրւած էր արտաջին վտանգի ճնչումից: Բայց այդ բոլորը չէր: Արտաջին ճակատում տեղի ունեցած փոփոխուԹիւնները րարերար աղդեցուԹիւն էին անելու նաեւ մեր ներջին գործերի վրա: Պարենաւորման տագնապը մեղմելու էր եւ գրա Հետեւանջով ցամջելու էր ակն նաեւ այն աղբիւրի, որ սնունդ էր տալիս ղանաղան դժղուհուԹիւնների՝ ջաղաջական Հողի վրա:

Ստեղծւած այս նոր պայմանները, ինչպէս ասացի, Հսկայական յեղաչըջում առաջ բերին մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաչնակցութեան ինջնաղդացման ու մտայնութեան մէջ։ Նա ժամը Հասած Համարեց դործելու նոր մեթեուներով ու նոր նպատակների Համար։ Իրականութեն էր դառնում այն, ինչի մասին երաղել էին դաչնակցական դործիչներից չատերը։ Յիչում եմ մի դէպջ մօտիկ անցեալից։ Մենջ դեռ Թիֆլիդում էինջ՝ Արամեանցի տանը։ Նոր էին վերադարձել Աղդային Խորհրդի պատւիրակները Բաթեումի դաչնադրի բեռը չալկած։ Կջած այդ բեռի ծանրութեան տակ՝ մենջ փափսուկով խօսում էինջ այն մասին, թե ի՞նչ պէտջ է անենջ սրանից յետոյ։ «Բայց մի՞թե պարզ չէ, – միջամտեց Աղդ. Խորհրդի դաչնակցական անդամներից մէկը,- մենջ առայժմ պէտջ է տափ անենք, մինչեւ որ տեսնննջ, թե ինչ է լինելու։ Բայց Հենց որ Հասաւ մեր ժամը, վեր ենք կենալու ու ջչչը՞ե՛լու ենջ դրանց (Թիւրջերին) մինչեւ Դիարթէջիթ»:

Եւ այժմ ահա վերջացել էր «տափ անելու» չրջանը ու հասել էր ժամը «դէպի Դիարբէջիր խոյանայու»։ Երբ այս նոր տրամադրու-Թեամը Համակւած՝ ԴաչնակցուԹիւնը նայեց իր չուրջը, նա տեսաւ Հայ իրականութիւնը - ներկան ու մօտիկ անցեայը - բոյորվին նոր գոյնով : Եւ էն առաջինը, որ նա նկատեց զարմանքով, այդ մենք էինը՝ Հայաստանի Խորհրդում նստած ընդդիմադիրները ։ Ո՞վքեր են այս մարդիկ եւ ինչո՞ւ Համար են այստեղ բաղմել, այն էլ դաչնակցականներին Հաւասար թեով ։ Աւելի մեծ անհեթեթութիւն, քան այդ չէր կարող լինել հայ ղեկավար կուսակցութեան համար։ Պէտը էր վերջ տայ այդ անհեթեթեռենան, պէտը էր չակել այն սխայր, որ Թոյլ էր տենլ Դաչնակցու Թիւնը անցեալում՝ ձախորդ պայմանների մնչման տակ : Այժմ , երբ այդ պայմանները փոխւել են , կատարւած զիջումներն էլ դառնում են աւելորդ ու անմիտ ։ Պէտը է վերանայել անցեալում կնթած համաձայնութիւնը, պէտը է ուժերի այնպիսի մի նոր դասաւորում կատարել, որ Դաչնակցութիւնը ստանալ դերակչիո դեր հայ պետական կեանքում ։

460

digitised by A.R.A.R.@

Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

88

89

Այդ դերակչռու Թիւնը ձեռջ բերելու միջոցներից մէկն այն էր, որ Դաչնակցու Թեան համար ապահով էր բացարձակ մեծամասնու-Թիւն երկրի «միակ լիաղօր մարմնի»՝ Հայաստանի Խորհրդի մէջ։ Բայց այդ հնարաւոր էր միայն հիմնական օրէնջների փոփոխման դնով եւ կամ «պետական հարւածի» միջոցով։ Դաչնակցու Թիւնը, տեղը եկած ժամանակ կանդ չէր առնի ոչ մէկի եւ ոչ միւսի առաջ, բայց այդ վայրկեանին պայմանները դեռ նպաստաւոր չէին նման մի դործելակերպի համար։ Թիւրջերը Թէեւ Թեջել էին իրենց երեսները դէպի Դիարբէջիր, բայց դեռ նստած էին Ուլուխանլում։

Մնում էր երկրորդ ելջը։ Վերադարձնել կառավարութեան այն բոլոր իրաւունջները, որոնջ ըստ օրինի նրան էին պատկանում ու տրւել էին Հայաստանի Խորհրդին միայն որոչ նկատումներով։ Ուժեղացնելով, այսպիսով, կառավարութիւնը ու դարձնելո՛վ այն երկրի բախտը վարող միակ լիազօր մարմին, պէտջ էր այնուհետեւ փորձել վերակազմել այն այնպիսի մի ձեւով, որ ապահովւի Դաչնակցութեան դերակչռութիւնը։ Եթէ այդ չի յաջողւի, եթէ միւս կուսակցութեւնները (կամ նրանցից մէկն ու մէկը) չեն համաձայնի այս նորաձեւ «կոալիցիային», ապա մնում էր վերջին ելջը՝ կազմել զուտ դաշնակցական միատարը կառավարութիւն։

Այսպիսով ուրւաղծւեց մի նոր քաղաքականութիւն, որի էութիւնը եթե բնորոչելու լինենք բոլչեվիկեան հայերէնով, կստացւի՝ «Երեսներս դէպի կառավարութիւն», ապա ուրեմն եւ մէջքներս դէպի Հայաստանի Խորհուրդ:

Այս «լողունգին» յաջորդեց եւ «կամպանիան»։ Դաչնակցական մամուլը սկսեց մի կատարեալ արչաւանք հայ օպոզիցիայի ու Հայաստանի Խորհրդի դէմ ։ Խմբագիր եւ աշխատակից, ջանալով մէկր միւսին գերազանցել սուր արտայայտութիւնների ու անգիմն մեղաղըրանքների մէջ, սկսեցին յայտարարել ընդդիմադիրների կաղմակերպած բլօքի, միտինդային գործունէութեան եւ «կատաղի ու Հրէչաւոր գործելակերպի» մասին։ Ահաւասիկ մի ջանի նմոյչներ այդ գրու Թիւններից : «Խօսքի հերոսները, - գրում էր «Հոլիզոն»ը իր խմրադրականի մէջ, - խօսարան ղարձրին - կատալուն (°), յանցապարտ եւ նեխող-երկրի դերադոյն օրէնսդիր մարմինը եւ չարունակեցին մնայ դասալքող զինւորին յատուկ յոխորտացող քննադատողի դերում» («Հորիդոն», [. 218, 4ոկա. 25): Նոյն Թերթում տպագրւած մի թղթակցութեան մէջ, որ ուղարկւած te beteruby, ympand the «ung -qtd ., ung -jta., swy dnand. ու Թիւրջական ֆրակցիաները յուննան կազմել էին մի սրդազան ղաչնակցութիւն (ոչ աւելի եւ ոչ պակաս՝ Ա.Խ.), որի անմիջական նպատակն էր տապալել կառավարուԹիւնը եւ վերջ տալ ԴաչնակցուԹեան գերիչիանուԹեան»: «Ձուրկ պարլամենտական աչիատանք կատարելու կարողուԹիւնից,- չարունակում է այդ Թըդ-Թակիցը,-նրանք («բլօքձիներս»՝ Ա.Խ.) Հայաստանի պարլամենտը վեր էին ածել միտինդի (կարդա նախկին ԹղԹակցուԹիւնը, որտեղ ասւած է, Թէ «տրամադրուԹիւնը միտինդային չէ» Ա.Խ.), ուր ամէն նիստի խուժանավարական ճառեր էին արտասանում վերնայարկում Հաւաքւած ամբոխից ծափեր քաղելու Համար» («Հորիղոն» Թ. 231, 10 նոյեմբ.):

Այսջանը բաւական չհամարելով, «Հորիզոն»ը մի ջանի օր յետոյ, իր հարւածները ուղղում է արդէն Հայաստանի Խորհրդի դէմ, ջննադատելով այն համաձայնուԹիւնը, որ ծնունդ տւաւ այդ մարմնին։ «Հայաստանի Գերադոյն Օրէնսդիր Մարմնի ծնունդն ու կեանջը,գրում է Դաշնակց. Բիւրոյի օրդանը իր խմրադրականի մէջ,- սկսւեց եւ ընԹանում է հակօրէն, անընական եւ աղէտարեր պայմաններում : Աղճատւած ընտրական ջշէով դեռ ամիսներ առաջ Ռուսաստանի հայուԹեան Համախորհրդին ընտրւեց Ազդ. Խորհուրդ, բաւականին երկար ժամանակ «ազդի ընտեալները» «կառավարեցին» (չակերտները խմրադրինն են՝ Ա. Խ.) մեր երկիրը, իսկ վերջն էլ, տեղափոխւելով Երեւան, Խորհրդին մասնակցող կուսակցուԹիւնների «համերաչխ» որոչմամբ եռապատկւեցին եւ հռչակեցին իրենց հայ ժողովրդի եւ Հայաստան երկրի դերադոյն օրէնսդիր մարմնի անդամներ» («Հորիղոն», Թ. 4, 23 նոյեմը.):

Այս տողերի իմաստը պարզ է։ ԴաչնակցուԹիւնը իր պաչտօնա-ԹերԹի բերնով յարուցանում էր ՍահմանադրուԹեան վերաջննու-Թեան ու պետական բարձրադոյն մարմինների վերակառուցման հարց։ Այդ «ռեֆորմների» ընԹացջում պէտջ է զոհւէր այն մարմինը, որ ծնունդ էր առել «աղճատւած ընտրական ջւէով», ընտրւած Աղդ. Խորհրդից եւ որի մէջ տեղեր էին դրաւել էսէռների ու էսդեկների նման խմբակցուԹիւններ, որոնջ «մեր իրականուԹեան մէջ հող չունեն եւ եկւոր ուժեր են» («Հորիզոն» 10 նոյմը. Թ. 231): «Վեցական տեղեր դրաւեցին այն ժամանակ, դանդատւում է «Հորիզոն»ը (Թ. 4, 23 նոյեմը.), երբ իրականուԹեան մէջ հինդական համախոհունէին միայն»:

Եւ այսպես, կառավարութեան վերակաղմութերնը Դաչնակցու-Եւ այսպես, կառավարութեան վերակաղմութերնը Դաչնակցութենը դարձնում է Հերթական ու անյետաձդելի։ «Բնականոն» պայմաններում գլուխ բերելու Համար այդ գործը անհրաժեչտ էր, սամաններում գլուխ բերելու Համար այդ գործը անհրաժեչտ էր, սակայն, որ նրան նախորդէր դահլիճի տադնապ։ Պատմութեան մի դարմանալի քմայքով այդ տադնապը տեղի ունեցաւ Հէնց այն վայրկեանին, երբ Յ․ Քաջազնունին արդէն համբերութեւնից դուրս էր ե-

4.60

= Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

90

կել եւ անկարող էր անդամ մէկ առելորդ օր սպասել դրան ։ Լայն Հասարակութեան անծանօթ են 8․ Քաջազնունու առաջին դահլիճի տապալման պատճառները, եւ ես ստիպւած եմ մի փոքրիկ փակադիծ բանալ այստեղ ու մէջ բերել այդ դէպքի մանրամասնութիւնները:

Հայաստանի առաջին կառավարութիւնը տւաւ իր հրաժարականը նոյեմբերի սկզբին, որովհետեւ նախորդ ամսւայ վերջին նա մնացել էր փոջրամասնութեան մէջ Խորհրդի այն նիստում, որտեղ ջըննւել ու բեկանւել էր ներջին գործոց նախարարի արած մի կարդագրութիւնը Դհլիջանի զեմստվոյի (տեղական ինջնավարութեան) մասին:

Այդ ղեմ ստվօն կազմ ել էր դեռ Անդրկովկասեան իշխանու Թեան ժամանակ սոց .- լեղափոխական մի ջանի գործիչների ջանջերով ։ Մեր այդ ընկերները, 1918/ փետրւարի խառն օրերին կարողացել էին պաւառի այլատարը (Հայ, Թուրջ, ռուս) աղդարնակութիւնը միադրնել տեղական ինքնավարութեամբ կառավարւելու գաղափարի չուրջը Le, wjumpund umbyde, the Philombh gedundou ne upu dhongad ti այդ վիճելի Հողամասը Հետադայում միացրել էին Հայաստանի Հանրապետութեան՝ խաղաղ ճանապարհով ու բոլոր տարրերի (մէջն առնելով նաեւ Թուրջերին) միահամուռ համաձայնուԹեամբ։ 19186 աշնանը, երբ Հիմը դրւեց պետական իշխանուԹեան, Հնարաւոր չեղաւ ղեմստվօներ կազմակերպել Հայաստանի միւս դաւառներում , որտեղ, դրա փոխարէն, կարդւեցին նչանակովի դաւառապետներ ու զաւառական վարչու Թիւններ : Այսպիսով ստեղծւեց մի «անբնական» կացութիւն, որի հետեւանքով Հայաստանի դաւառներից մէկի իչխանութիւնը մնաց էսէռների ձեռքին, դժգոհութեան մատնելով այնտեղի դաչնակցականներին։ Այս վերջինները միչտ ցանկացան գրաւել ղեմստվօն, եւ վստահ լինելով, որ ընտրութիւնների դէպքում, յաղ Թու Թիւնը տանելու են իրենք, պահանջեցին զեմստվոյի չուտափոյթ ընտրութիւններ, առանց սպասելու, որ լրանայ ենի լիազօրու-*Եիւնների չրջանը* : Ներջին գործոց նախարարը, ընդառաջ գնալով Դիլիջանի դաչնակցականների ցանկութեան, Հրահանդ տւաւ կատարել այդ նոր ընտրու Թիւնները։ Նրա այդ կարգագրու Թիւնը Հակաօրինական էր, ջանի որ նախարարը կարող էր ժամանակից առաջ յուծել ընտովի մի մարմին այն դէպքում միայն, եթե այս վերջինը ապօըինի որեւէ քայլ էր կատարել։ Նման մեղադրանը չէր յարուցւում Դիլիջանի մեր ընկերների ղէմ , որոնը , ընդհակառակը , բարի յարարերու նիւնների մէջ էին ներքին գործոց նախարարու նեան հետ:

Մեր ֆրակցիան, բնական է, չէր կարող չՀակազդել այս ապօրինի կարգադրութեան։ Ստանալով մանրամասն տեղեկութիւններ կատարւած կարդադրութեան ու նրա դրդապատճառների մասին, մենջ ներկայացրինջ մի հիմնաւորւած հարցապնդում ներջին դործոց նախատրին: Այս վերջինս տւաւ իր բացատրութիւնները, որոնջ անբաւարար նկատւեցին Հայաստանի Խորհրդի մեծամասնութեան կողմ՝ց։ Կառավարութիւնը, մեր ֆրակցիայի առաջարկած բանաձեւի ջւէարկութեան ժամանակ վստահութեան հարց չդրաւ, բայց երբ այդ բանաձեւը չահեց ձայների մեծամասնութիւն, Յ․ Բաջաղնունին յայտնեց, որ կառավարութիւնը հրաժարւելու է, որովհետեւ մնացել է փոջրամասնութան մէջ։

Ամենահետաջրջրականը սկսւեց, սակայն, դրանից յետոյ։ Ընկերներիս Համաձայնութեամբ, միւս օրը ես տեսնւեցայ ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկեանի Հետ՝ նպատակ ուննալով պարզելու մեր տեսակէտը տեղի ունեցած ջւէարկութեան ու նրա Հետեւանքով ըստեղծւած նոր կացութեան մասին : Ես նրան յայտնեցի , որ մեր կարծիջով կառավարական տաղնապի մասին խօսջ լինել չէ կարող։ Նախ րանաձեւի ջւէարկութիւնից առաջ 8. Քաջազնունին վստահութեան հարց չէ դրել, որով Խորհրդի ջւէարկու Թեան նչանակու Թիւնը սահմանասիակեում է միայն նրա բացասական վերաբերմունքով չերջին գործոց նախարարի վարչական մի կարդադրութեան Հանդէպ ։ Դալիճի ընդհանուր քաղաքականու Թիւնը չչօչափող այսպիսի անկարեւոր Հարցի չուրջը ստեղծւած տարակարծու թիւնները բաւարար Հիմը չեն կարող Համարւել կառավարութեան Հրաժարականի Համար ։ Միւս կողմից, ի նկատի ունենալով այն Հանդամանջը, որ Հայաստանի Խորհուրդը, բացի օրէնսդրականից իրադործում է նաեւ վարչական ֆունկցիաներ, անխուսափելի են այս մարզի մէջ տեսակէտների րախումներ նրա եւ կառավարութեան միջեւ, որոնը, սակայն, այս վերջինի կողմից չպետը է դիտւեն, որպես անվստահութեան արտայայտու նիւններ նրա ընդՀանուր ջաղաջականու նեան Հանդէպ և Հրրաժարականների առիթ չպէտը է ծառայեն ։ Խ . Կարճիկեանը իւ բացատրու [/ իւնները լսելուց յետոյ, յայտնեց, որ ինջն էլ նոյն կարծիջին է : Ծանօթ լինելով նրա ունեցած աղղեցութեան կառավարութեան ու իր կուսակցութեան մէջ, ես բաժանւեցի նրանից այն էամողումով, որ դահ լիճի տաղնապը վերացւած է։ Որ eu'ն մեծ եղաւ մեր դարմանջը, երբ հետեւեալ օրը յայտնի դարձաւ, որ 8. Քաջաղնունին, այնուամենայնիւ, որոշել է Հրաժարական տալ, եւ արդէն րանակցութիւնների է ձեռնարկել նոր կառավարութիւն կաղմելու Համար։ Ստեղծւում էր, այսպիսով, բաւականին հետաջրջրական մի դրու Թիւն : Մենը, որ Հարցապնդում էինը ներկայացրել ու րանաձեւ անցկացրել, յայտարարում էինք, որ դահլիճի տադնապ չկայ, որ

ፈይሆ

440

92

93

կառավարութիւնը չէ տապալւած, իսկ դահլիճը ուղում էր անպատճառ իրեն տապալւած համարել ու պնդում էր իր հրաժարականի վրայ։ Այս առաջին հայեացջից տարօրինակ երեւոյթի պատճառները ես բացատրել եմ վերը։ Տադնապը պէտջ էր Դաչնակցության բարձրադոյն իչխանութեան մի նոր վերաբաշխում կատարելու համար, եւ այդ պատճառով էլ երբ առիթը ներկայացաւ, նա չուղեց բաց Թողնել այն իր ձեռջից։ Այսպէս թէ այնպէս, 8. Քաջազնունին տւաւ իր հրաժարականը եւ մեր ջաղաջական կեանջի օրակարդի մէջ անցաւ նոր կառավարութինն կազմելու հարցը։

Նոր ռահլիճի կաղմու Թիւնը յանձնւեց ռարձեալ 8. Քաջազնունուն, որ, ցանկանալով կոալիցիոն բնոյթ տալ իւ կառավարութեան, ձեռնակեց բանակցու Թիւնների միւս կուսակցու Թիւնների Հետ։ Այդ բանակցութիւնները չուտով պարգեցին, որ ընդդիմադիր կուսակցուԹիւններից երկուսը՝ Հայ սոցիալ – դեմոկրատները եւ ժողովրդականները, դժբախտաբար, չէին հասկանում նչանակութիւնը ոչ Դաշնակցութեան մտայնութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութեան եւ ոչ էլ այն նոր կաղութեան, որ ստեղծւել էր դրա Հետեւանքով Հայ քաղաքական կեանքում ։ Ինչպես վերը մատնանչւեց, դագլիճի վերակաղմութիւնը կատարւում էր միայն մէկ նպատակով՝ որպէսզի ապահովեի Դաշնակցութեան համար դերակչիռ դեր ու դիրք երկըրի բարձրագոյն իշխանութեան մէջ։ Կարելի էր նպատակայարմար չհամարել Դաչնակցութեան այդ ձգտումը, կարելի էր պնդել այն տեսակէտի վրա, որ մինչեւ նոյեմբեր գոյութիւն ունեցող վիմակը արդարացրել է իրեն եւ չպէտը է փոփոխունեան եննարկւի, այլ խօսքով ասած՝ կարելի էր առարկել նոր կառավարու նիւն կաղմելու անհրաժեչտութեան դէմ ու հրաժարւել մասնակցելու ծրագրւող կոայիցիային, բայց գնայ այգ կոալիցիային ու պահանջել արտաքին եւ ներքին գործերի նախարարունիւնները եւ կամ նախարարական պաչտօնների մեծ մասը, այդ նչանակում է զուրկ լինել իրականու Թեան գիտակցու Թիւնից ու չՀասկանալ, որ Դայնակցու-Թիւնը նրա Համար չէ ձեռնարկել բարձրագոյն իչխանութեան ու ղան լինի վերակառուցման, որպէսզի այս վերջինը դառնայ Հայաստանի խորգրդի մի մանրանկարը ու այստեղ ձայների բաչխումը ղարձեալ կատարւի «Հորիդոն»-ի դառն հեղնանքին արժանացած այն чепь вы в пра «Дедиций тед ви дригия и уй цалии цалеврийները, որոնք իրականու թեան մէջ հնդական համախոհներ ունէին միայն» : Իսկ թե որ 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին կուսակցական ուժերի փոխյարարերու Թիւնները Հայաստանում չատ էլ հեռու չէր

«Հորիզոն»-ի վերոյիչեալ պատկերաւոր ձեւակերպութիւնից, պէտը է բաջութիւն ունենանը խոստովանելու։

Հայ ընդդիմադիր կուսակցու Թիւնները (մէկը աւելի, միւսը պակաս չափով) չկարողացան շօշափելի նւաճումներ անել Հայաստանում անցած երեք ամիսների (օգոստ -նոյեմբ․) ընթացքում։ Այդ անյաջողու թեան Համար կային, ճիչտ է, առարկայական պայմաններ, որոնց մասին ես խօսել եմ նախկին յօդւածիս մէջ, բայց կային, դժբախտաբար, նաեւ ենԹակայական պատճառներ։ Հայ ժողովրդա– կանների ու սոցիալ – դեմոկրատների պարագլուխները, մի յանցապարտ խեխեւամտուխեամբ, չարունակեցին նստած մնալ Թիֆլիում ու բնաւ չմտածեցին իրենց ընդունակու**Թիւններն ի սպաս դը**նել ուժեղացնելու Համար իրենց կուսակցական կազմակերպութիւնները Հայաստանում ։ Այս տեսակէտով զարմանալի անփութութիւն յայտնաղործեցին նամանաւանը Հայ սոցիալ – դեմոկրատները, որոնը տեսնելով Հանդերձ, որ վերջնականապէս տապալւում է իրենց կուսակցական ղործը Երեւանում, ոչ մէկ քայլ չարին դրա առաջն առնելու Համար։ Ինչ վերաբերում է սոցիալիստ - յեղափոխական-Ներին, կարծում եմ, որ պատմական ճչմարտութեան դէմ մեղանչած չեմ լինի, եթե ասեմ, որ թեեւ ուեալ ժամանակին նրանը էլ մեծ կաղմակերպու նիւն չկարողացան ստեղծել, սակայն իրենց կուսակցական դործը այնպիսի մի Հիմունըների վրա դրին, որ կարողացան ապահովել նոր աստիճանական ղարդացումը։ Հետադայում, երը Հայ ջաղաջական կեանջի Հորիզոններից անհետացան էսղեկներն ու ժողովրդականները, սոցիալիստ – յեղափոխականները պա-Հեցին իրենց գիրջերն ու գարձան միակ օպոզիցիան ընտրովի պարլամենտում ։

Կոալիցիայի չուրջը տեղի ունեցող բանակցուԹիւնների ընԹացջում պարղւեց, որ ընդդիմադիր խմբակներից սոցիալ – դեմոկրատներն ու ժողովրդականները ոչ միայն զուրկ են ստեղծւած կացու-Թեան ճիչտ պատկերացումից, այլ եւ չատ Թիւր դաղափար ունեն կառավարական կոալիցիայի մասին : Նրանջ կարծում էին,որ որջան կառավարական կոալիցիայի մասին : Նրանջ կարծում էին, որ որջան չատ տեղ ունենան դահ լիճում, այնջան մեծ կը լինի իրենց աղդեցուԹիւնը երկրի իչիանուԹեան մէջ : Չէին հասկանում, որ տարբեր բան է օրէնսդրական մարմինը եւ տարբեր՝ կառավարուԹիւնը, որ այս վերջինիս մէջ աղդեցուԹեան չափը կախւած է – դոնէ Հայատտանի այն ժամանակւայ պայմաններում – միմիայն այն տեսակարար կչռից, որ տւեալ կուսակցուԹիւնը ունի երկրում : կարելի էր դրաւել ներջին ու արտաջին դործերի նախաարուԹիւնները, բայց այդ դործերի ընԹացջի վրա աւելի ջիչ ազդեցուԹիւն ունենալ, ջան

Օպոզիցիան Հանր. Հայաստանում

^{**}

<u>–</u> Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում

1.25

95

նոյնիսկ դահլիճից դուրս մնացած, բայց ղանդւածների 90 տոկոսը նռաճած կուսակցութեան կենտրոնի անդամը։

Այս կարեւոր խնդրի չուրջը ընդդիմադիր կուսակցութիւնների մէջ դոյութիւն ունէր տեսակէտների տարբերութիւն, որը եւ պատճառ ղարձաւ նրանց կոայիցիայի Հանդէպ ցոյց տւած վերաբերմունջի տարբերու [ժեան : Ս. Վրացեանը իր «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրջում (էջ 173) հետեւեայ ձեւով է ներկայացնում այդ տարրերու 6/ նր. «... 2. 8. Դաչնակցու 6եան կողմից արւած առաջարկի վրա սոց .- դեմ . եւ սոց .- յեղ . ֆրակցիաները դրին ակընյայտնի կերպով անիրադործելի պայմաններ. առաջինները պահանջեցին երկու տեղ եւ անպայման ներքին եւ արտաքին դործոց նախարարու Թիւնը. վերջինները իրենց Համար առանձին պաՀանջներ չունէին, բայց վճռականապես դեմ էին, որ արտաքին դործոց նախարարու թիւնը յանձնւի ժողովրդականներին եւ ներջինը՝ սոցիայ ղեմոկրատներին»: Այստեղ փաստր ճիշտ է արձանադրւած : Անհասկանալի է միայն թէ ինչո՞ւ Դաչնակցութեան համար անընդունելի էին նաեւ մեր պայմանները, որոնց Համաձայն վէճի առարկայ եղող ներքին եւ արտաքին գործող նախարարու թիւնների Հարդը Intorned by journen win hneuwhyne Blows : The sheep your new Se unp yunudupne Abur ne you hyper the Sound up to Bur anound the որ նախկին կարգը պէտը է չարունակլի, որ դահյիճի փոփոխու-Թեան հարց չպիտի դրւի : Բայց կանգնած լինելով կատարւած փաստի առաջ եւ ընդունելով առաջարկ մասնակցելու կոալիցիոն դահլիճի մէջ, մենք չքայւնդանը լայտնելու, որ առանձնապէս խանդա-Juneud shup as win hamilighwind be as to up wand umpgeng 46ռանկարներով : Եթե խառն դահյիճը որեւէ նչանակութիւն ունէր այղ պահին, ապա միայն որպես խորհրդանչող «աղդային միու-[Fauis : Դրա Համար պէտը էր, որ նրա մէջ մասնակցէին Խորհրդի մէջ ներկայացւած բոլոր կուսակցու թիւնները։ Երբ սոց.- ղեմոկրատների ու ժողովրդականների չափաղանցւած պահանջների պատճառով անհնարին դարձաւ ընդհանուր կոայիցիան, ընականարար Apungue under and they gain of an music and and and the ment Finis 5, np Դաչնակցու Fhis 51 առանձնապես չէր փնտոում ձախ ounghghush anpowlant theup, be aputind uting t pugumphe us there Blamme Bheup, and B. Augunfunchts deplugety deg them he րանակցու թիւնները եւ ձեռնարկեց կազմել նոր կառավարու թիւն միայն ղաչնակցականների եւ ժողովրդականների մասնակցու[ժեամբ։

Նոյեմբեր 4-ին այդ նոր դահլիճը ներկայացաւ Հայաստանի Խորհրդին, որտեղ նա ունէր արդէն կայուն մեծամասնութիւն։ Ընդդիմադիր խմբակներից մէկը դարձել էր կառավարական կուսակցուԹիւն եւ օպողիցիայի դիրջում մնում էինջ այժմ միայն մենջ եւ սոցիալ – դեմոկրատները։ Ժողովրդականների ներկայուԹիւնը նոր կառավարուԹեան մէջ մէկ կողմից ե այն բոլոր անցուդարձերը, որոնջ նախորդեցին այդ դահլիճի կաղմուԹեան միւս՝ ստիպում էին մեղ տարբեր դիրջ բռնել կառավարուԹեան հանդէպ։ Եւ մենջ լջեցինջ ձեռնպահուԹեան ջաղաջականուԹիւնը ու դէմ ջւէ տւինջ Ց. Բաջաղնունու երկրորդ դահլիճին։

իսկ ի՞նչ ստացւեց այդ խառն դահլիճից։ Մեր բոլոր յոռետեսու երենները արդարացան եւ արդարացան աւելի մեծ չափով, ջան որ երեւակայում էինը։ Աւելի արգահատելի, եթե չասենը՝ այլանդակ, պատկեր դժւար է երեւակայել, քան այն, որ պարդեց Հայաստանի առաջին կոալիցիոն դահլիճը։ Ոչ կառավարութեան ներոր եւ ոչ էլ Հայաստանի Խորհրդում չստեղծւեց ռեւէ միութիւն դաչնակղականների ու ժողովրդականների միջեւ։ Նրանը գործեցին, պա-Հելով իրենց նախկին դիրջերը ու նախկին վերաբերմունքը միմիանց Հանդեպ. մի վերաբերմունը, որ, ինչպես գիտենը, բնաւ բարեկամական չէր։ Առանձնապես մեծ Հիասթափութիւն կրեցին ժողովրդականները։ Նրանը Համողւեցին, որ սխալ է եղել իրենց այն կարծիpp, B5 apurting die Brad wooning quespland, Stap up pepto նաեւ մեծ աղղեցութիւն երկրի իշխանութեան մէջ։ Նրանը տեսան, որ այն խօսըր, Թէ «լինում են այնպիսի ըւէարկու Թիւններ երբ ձայ-Whype hours bu be no for Sund upened », Zu jun much with dud uնակւայ պայմաններում, միանդամայն Համապատասխանում էր իրականութեան։ Բայց տեսնելով այս ամէնը, չկարողացան կամ աւելի ճիչար չուղեցին հանել այն ճիչա եղրակացու Թիւնը, Թէ, նախջան դահլիճի մէջ աթուներ դրաւելը, պետը է ջաղաջականապես նւաճեն դանդւածների Համակրութիւնը, պէտը է նախեւառաջ դառնան ուժեղ կուսակցու [Բիւն : Եւ չուղենալով դալ այս եղրակացութեան, որ նրանցից պահանջում էր տեւական եւ անհաճոյ այրատանը, իրենց անյաջողութեան մեղջը փորձեցին բարդել Դայնակցունեան վրա: Ես ոչ մէկ ցանկուներւն չունեմ պաչտպանելու այս կուսակցութեան բաղաբականութիւնը յիչածս ժամանակաչրջանում, սակայն պետը է յայտարարեմ այստեղ անայլայլ, որ Դաչնակցութիւնից չատ աւելի ժողովրդականների վրա է ընկնում պատասխա-Նատուու թիւնը այն անյաջողու թեան, որ ունեցաւ 8. Քաջազնունու կոալիցիոն դահլիճը, եւ մանաւանդ այն խաղթութեան, որ զուդորդեց φuphq. ujų «ųnuifighuifi» fugiuni:

4,50

UUUUUN

ዺይሆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՍՊԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

v

ԷՆԶԵԼԻԻՑ ԹԷՀՐԱՆ

խնդելիի Հայկական դպրոցը չթեղ պարդարանջի մէջ էր։ ԸնդՀանուր արդ ու ղարդի մէջ փայլում էին Հայկական եւ պարսկական դրօչները, կողջ կողջի։ Խոնւած բազմութիւնը, անվերջ «կեցցէ»ներով ու ծափերով իր դեսպանին առաջնորդեց սրահը, ուր ջառաձայն խումբը երաժչտաղէտ Անտոն Մայիլեանի ղեկավարութեամբ երդեց 3. Մովսէսեանի յաւուր պատչաճի յօրինած ձօնը, որ ձայնադրել էր ինջը՝ չնորհալի երաժչտաղէտը։ Ապա Իչխանը յուղւած՝ հաղորդեց ներկաներին Հայաստանի Հանրապետութեան ողջոյնները։ Հայաստանի Հանրապետութի՞ւն... Սրահը թնդաց «կեցցէ»-ներից ու որոտալից ծափերից։ Ժողովրդի ողեւորութիւնը անսահման էր։ Շատերը Հեկեկում էին ուրախութիւնից։

Այնուհետեւ ղեսպանը մի ամփոփ ճառով, տեղեկուԹիւններ տըւեց Հայաստանի վիճակի, ժողովրդի աստիճանական բարոքման եւ պարսկահայերի կատարելիք ղերի ու պարտականուԹիւնների մասին: Ճառը ընհատւում էր «Կեցցէ՛ Հայաստանը» բացաղանչուԹիւններով եւ ծափերով:

Նոյն օրը երեկոյեան դեսպանը ընդունեց պաչտօնական այցելու. ներին : Եկան ողջունելու դատաւորը, քարդուգարը, ոստիկանապետը եւ մի չարք պաչտօնեաներ, որոնց յաջորդ օր Իչխանը դնաց փոխայցելութեան :

Պարսկաստանի բոլոր Հայաբնակ վայրերից ստացւեցին բազմա Թիւ Հեռագիրներ, ազգային մարմիններից եւ անՀատներից, որոնջ ցնծուԹեամբ բարի գալուստ էին մաղԹում իրենց ազատագրւած Հայրենիջի անդրանիկ դեսպանին:

Հետեւեալ երեկոյեան, Հայկական Ակումբի պերճօրէն զարդար-

ւած սրահում, տեղի ունեցաւ հացկերոյն ի պատիւ հիւրի։ Ներկայ էր խուռն րազմուներն, որի մէջ՝ հոդաբարձական կազմը, ընդունող յանձնախմբի անդամները, Հ․ Յ․ Դաչնակցունեան եւ Ս․ Դ․ Հնչակեան կուսակցունեան ներկայացուցիչները, Հայ կանանց Ընկերունեւնը, Ծնողական Խորհուրդը, Երիտասարդաց Միուներնը եւ ուրիչներ․ այլ եւ դատաւորը, ջարդուզարը, անդլիական ջաղաջական եւ զինւորական պետը, ջաղաջային բժիչկը եւ ուրիչ պաշտօնական անձեր:

Հացկերոյթը սկսւեց ջառաձայն երգեցիկ իմբի երգով՝ «Մեր Հայրենիջ» եւ պարսկական աղդային երգը, որից յետոյ Ի. Բէդիանեանը Հայ դաղութի եւ Գր. Եղիաղարեանը ընդունող յանձնաիըմբի կողմից ասեցին ողջոյնի ոգեւորւած իօսջեր։ Ապա Իշխանի առաջարկութեամբ խմշեց պարսիկ կառավարութեան կենացը, իսկ դատաւորը րաժակ բարձրացրեց ի պատիւ Հայաստանի կառավարութեան։ Յետոյ, իրար յետեւից յուղւած ճառեր իօսեցին Հ. Յ. Դաչնակցութեան կողմից՝ Ի. Բէգիանեանը, Գ. Եղիաղարեանը եւ Ս. Յովսէփեանը, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչը եւ չատ ուրիչ Հանդիսականներ։ Բոլոր ճառերի միտջը նոյնն էր. անսաՀման Հրճշանջ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծման առթիւ եւ սրտադին Համակրանը՝ նրա դեսպանին։

Հացկերոյթը տեւեց մինչեւ գիչերւայ ժամը 2-ը։ Միւս օր ժամը 1-ին ղեսպանը Հանդիսաւոր դնացքով մեկնեց Ռաչա, որտեղից Հայ համայնըը իբրեւ ներկայացուցիչ ուղարկել էր Մ. Ղաղարեանին։ Ռաչտում էլ սպասում էին անհամբեր եւ պատրաստութիւններ էին տեսել ընդունելու Թիւնը կատարեալ դարձնելու համար։ Եւ, յիրաւի, այստեղ էլ չատ չջեղ ընդունելու Թիւն ցոյց տրւեց։ Հայոց դպրոցը պճնւած էր ընտիր գորդերով, ծաղիկներով ու դալար կանաչով: Զոյդ դրօչակները ծածանւում էին ամէն կողմ ։ Ընդարձակ սրահի պատերին կախւած էին աղդային դործիչների պատկերները։ Ընդու_ նելունեան տեղ էր պատրաստւած եւ քաղաքից դուրս, Շալքու այդում, ուր ժամանակից առաջ Հաւաջւել էին կառավարու **թեան ներ**կայացուցիչները, ազգային մարմինները եւ երկսեռ խուռն բազմու_ **Թիւն ։ Հ․ Յ․ Դաչնակցու Թեան Ներկայացուցի չները դնացել էին աւե_** լի առաջ։ Նրանց կողմից Հ. 8. Դ. Գիլանի կոմիտէի անդամ Ալ. Խաչատրեանը բարի ղալուստի ուղերձ արտասանեց եւ մի Տոխ ծաղկեփունջ մատուցեց Տիկ. Սախենիկին։

Ծովածաւալ բաղմութեան ողեւորութիւնը անօրինակ էր, երբ դեսպանը իր չջախմրով կանդ առաւ Շալջու այդու առջեւ։ «Կեցցէ»ները թնդացրին օդը։ Լարաւոր նւադախումբը Հնչեցնում էր «Մեր

97

96

Հայաստանի Անդր. Դեսպանը Պարսկաստանում

.98

99

Հայրենիջ»-ը։ Ամէն կողմից ծաղկեփնջերի տեղատարափ․ Իչխանի անցած ճամբան ծածկւում էր ծաղիկների դեղեցիկ դորդով։ Բոլորի աչջերից արցունջ էր երեւում։

Փոջրիկ դադարից եւ պաչտօնական տեսակցուԹիւններից յետոյ, 41 կառջերից բաղկացած չջերԹը դիմեց դէպի ջաղաջ։ Պաչտօնական ընդունելուԹիւնը տեղի ունեցաւ դպրոցում, որի մուտջից մինչեւ սրահը չարւած էին տօնական զդեստներ հաղած աչակերտ աչակերտուհիները իրենց ուսուցչական կազմով։ Սրահը մտնելիս՝ նւադախում բը նւադեց երկու երկրների ազդային երդերը։ Ապա, սրահում, ողջոյնի խօսջ ասաց նահանդապետի ներկայացուցիչը, որին պատասխանեց Իչխանը։ Բաղաջի հայ համայնջի կողմից խօսեց րժ. Իս. Տէրտէրեանը։ Խօսջ առին եւ մի չարջ ուրիչ ներկայացուցիչներ, որոնց բոլորին պատասխանեց դեսպանը։

Հանդէսը վերջացաւ հիւրասիրուԹեամբ եւ մտերիմ դրոյցով, որից յետոյ Իչխանը իր չջախմբով առաջնորդւեց վաճառական Սարդիս Զարիֆեանի տունը, ուր այցելուԹեան եկաւ նահանդապետ Ադրին:

Հետեւեալ օրը, ղեկտ. 27-ի առաւօտեան, այցելու թեան եկան բարզուղարը, ոստիկանապետը, մէարէֆի րէիսը եւ կառավարական ուրիչ հիմնարկու թեանց ներկայացուցիչներ։ Իչխանը իր հերթին փոխայցելու թինն տւեց բոլորին։ Մէարէֆի րէիսը առաջնորդեց նըրան պետական դպրոցը, ուր ուսուցիչները եւ աչակերտները ընդունեցին մեծարան թով։ Իչխանը այցելեց եւ հայկական դպրոցը, ուր չերմ ընդունելու թեան արժանացաւ։ Աչակերտական բառածայն խում բը պ. Միջ էեանի ղեկավարու թեամ բերդեց աղդային եւ ժողովրդական երդեր։ Տեղի ունեցաւ մտերիմ դրոյց ուսուցիչների հետ:

Յաջորդ օրը, դեկտ. 28-ին, դպրոցի Հողարարձու Թիւնը և ուսուցչական կաղմը Հանդէս-երեկոյԹ ունեցաւ ի պատիւ Հայաստանի Հանրապետու Թեան ներկայացուցչի, որ տեւեց մինչեւ կէս գիչեր, որից յետոյ, մինչեւ առ. Ժամը 4-ը, տեղի ունեցաւ յատկապէս կաղմակերպւած խնջոյթ:

Մեկնումը Ռաչտից էլ եղաւ խանդավառ ու սրտաչարժ։ Յաջորդ կայանը Ղաղւինն էր, ուր նոյնպէս պատրաստւած էր փառաւոր ընդունելուԹիւն։ Աղդային մարմինները, ՀասարակուԹիւնը, վաճառականուԹիւնը, դաղԹականուԹեան ներկայացուցիչները այդ առԹիւ յատուկ խորհրդակցուԹիւն էին ունեցել, որի ժամանակ վաճառականներից մէկը խնդրեց իրեն Թողնել ընդունելուԹեան ամբողջ ծախջը հողալու պատիւը, որովհետեւ ինջը վաղուց, դեռ յեղափոխական չարժումների ժամանակ ուխտել էր հիւրընկալել Հայաստանի առաջին դեսպանին: Մի ուրիչը յայտնեց, Թէ ինջը կը Հոդայ դեսպանի եւ չջախմբի ամրողջ ծախջը որջան որ նրանջ մնալու լինեն Ղաղւինում: Եղան նաեւ ուրիչ դիմումներ եւ առաջարկներ: ԽորՀրդակցուԹիւնը աշխատեց բոլորին էլ, որջան Հնար էր, բաւարարուԹիւն տայ:

Երբ Ռաչտից Հասաշ անհամբեր սպասւող հեռադիրը, Եէ՝ «Իչիանը ամսոյս 30-ին, կես օրից յետոյ ժամը 3-ին, կը լինի Ղաղշինում», հայ համայնջին տիրեց անսահման ոդեւորու Երւն։ Մանաշանդ բարձր էր տրամադրու Երւնը նրանց, ովջեր անձամբ հանաչում էին Իչխանին, դիտէին, Եերեւս եւ մասնակցել էին նրա յեղավոխական դործուն էու Եեան Թաւրիղում, Սալմաստում, Ուրմիավորական դործուն էու Եեան Թաւրիղում, Սալմաստում, Ուրմիայում։ Հակառակ աննպաստ օդի եւ անհանդիստ ջամու, աղդային մարմիններն ու մասնաւոր անհատներ կառջերով չտապում էին ջաղաջից դուրս, Ռաչտի դուռը։ Այնտեղ խումբ-խումբ հաւաջում էր եւ երկսեռ բաղմու Երնը։ Գաղ Խական երիտասարդու Երնը դալիս էր ծիերով, դինւորական կարդապահութեամը։՝

Մինչ բաղմունքիւնը խոնւում էր որոշւած վայրում, երկու ինդնաչարժներ սլանում էին Իշխանին ընդ առաջ։ Մէկի մէջ նստած էին հիւրընկալող Աւետիս խան Տէր-Գրիդորեանը իր երկու դաւակների հետ, Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի եւ Շահստանի Կեդր. Կոմիտէների ներկայացուցիչը՝ տողերիս գրողը եւ Ղաղւինի Հ. Յ. Դ. կոմիտէի ներկայացուցիչ Ղահր. Թամրադեանը։ Միւսում կային Եղր. Թումանեանների առեւտրական տան կողմից Միրդա Ամիրջանեանը, հնչակեան Ռաֆ. Մովսէսեանը եւ Ղաղւինի հայ հասարակունքեան ներկայացուցիչ Սմր. Աստւածատրեանը։

Հանդիպումը տեղի ունեցաւ ջաղաջից մօտ 20 կիլոմետր Հեռու Աղա-Բարա կոչւած վայրում : Իշխանի ինջնաշարժը փչացել էր, այդ պատճառով ուշացել էին՝ անհանդստունքիւն պատճառելով սպասողներին : Յուղւած դրկախառնւեցինջ եւ Համբուրւեցինջ Իշխանի եւ ԻշխանուՀու Հետ : Նոյն Երշանդն էր՝ եւ նոյն Սանքենիկը՝ 95 - 96 Եշականների Տաշօն եւ օր. Ծաղիկը, միայն արդէն ծերացած : Համրուրւեցին եւ Ռ. Մովսէսեանի Հետ, իրրեւ նախկին յեղափոխական ընկերներ : Ներկայացան ու ծանօնացան եւ միւսները :

Ծատ էին ուչացել. արդէն օրը մենում էր։ Շգախմբի անդամ ները յետ էին մնացել. նրանց ինդնաչարժն էլ փչացել էր։ Սպասե ը ապարդիւն էր։ Տեղաւորւեցինը մեր ինդնաչարժերում եւ ուղեւորւեցինը դէպի Ռաչտի դուռը, ուր բաղմուեիւնը վաղուց արղէն անհամբերուենան նչաններ էր ցոյց տալիս։ Կառավարուենան ներկայացուցիչները երկար եւ ապարդիւն սպասելուց յետոյ վերա.

4,60

100

101 ____

ղարձել էին։ Ցրտի պատճառով ցրւել էր եւ հասարակութեան մի մասը։

Երեկոյեան ժամը վեցն էր, երբ դեսպանական ինչնաչարժը մօտեցաւ սպասողներին եւ վերջիններիս ուղեկցու Թեամբ դիմեց դէպի հայկական դպրոցը, ուր մուտչի առաջ եւ բակը ասեղ ձդելու տեղ չկար: Իչխանը անցաւ դրօչաղարդ փառաչուջ կամարի տակից: Դըպ– րոցի դուրսն ու ներսը ծածկւած էին դորդերով, ծաղիկներով, կանաչով, դրօչակներով եւ աղդային դործիչների պատկերներով: Բակի մէկ ծայրից միւսը տարածւած էին դրօչաղարդ ծաղկահիւս չըդ-Թաներ եւ դոյնղղոյն լապտերներ: Տեսարանը սջանչելի էր եւ տօնական տրամադրու Թիւն էր ներչնչում ամենջին:

Ուսոցչական եւ աչակերտական խումբը «Մեր Հայրենիը, աղա՛տ, անկախ»-ի դոռ Հնչիւններով ընդունեց ցանկալի Հիւրին։ Իչխանը րարձրացաւ պատչդամբը եւ մի քանի խօսքով չնորհակալուներն յայտնեց ցոյց տրւած ջերմ ընդունելունեան համար։ Ի պատասխան՝ օդը ննդաց «կեցցէ»-ներից։ Ժամանակը ուչ էր։ Ընդունելունեան հանդէսը յետաձղւեց յաջորդ օրւայ։ Հիւրերը, ներկայացուցիչների ուղեկցունեամբ, մեկնեցին Հիւրընկալ Ա. Տէր-Գրիդորեանի տունը:

Այստեղ դեսպանին ներկայացան աղգային մարմինների ներկայացուցիչները, ջահանան, վաճառականները, Հ․Յ․Դաչնակցու-Թեան եւ Ս․Դ․ Հնչակեան կուսակցուԹեանց ներկայացուցիչները, որից յետոյ տեղի ունեցաւ դրոյց Հայաստանի մասին։ Եկաւ ոստիկանապետը եւ կառավարուԹեան կողմից բարի դալուստ մաղԹելով՝ նահանդապետի ու ջարդուղարի այցելուԹեան համար ժամադրուԹիւն ինդրնց։ Օրը վերջացաւ ընԹրիջով․ մտերմական սեղանի չուրջ արտայայտւեցին չատ ջերմ ղղացումներ ու բարեմաղԹուԹիւններ։

Հետեւեալ առաւօտ ես ընկերական երկար տեսակցուԹիւն ունեցայ Իչխանի ու Սաթենիկի, մեր նախկին Երւանդի ու Ծաղիկի հետ։ Իչխանը խնդրեց ծանօթացնել իրեն տեղական պայմաններին ու գործերին. նա առանձնապէս հետաջրջըւում էր տիրող ջաղաջական ու տնտեսական գրութեամբ, գաղթականների վիճակով, մեր կուսակցութեան եւ ընկերների կեանջով ու փոխյարաբերութիւննե. րով, մասնաւորապէս Թէհրանի մեր կաղմակերպութեան չարջերում առաջ եկած անհամաձայնութեամբ եւ պառակտումով։ Հարց ու պատասխանի ձեւով ես պարդեցի նրան հետաջրջրող խնդիրները։

Երկար խօսելու ժամանակ չկար։ Շուտով սկսեց պաչտօնական այցելու Շիւնների չարջը։ Եկաւ նահանդապետը, ապա՝ ջարդուղաբը, ժանդարմների պետը, ոստիկանապետը։ Մի ժամ տեւող սիրալիը ու բարեկամական տեսակցուԹիւն։ Նրանց Հեռանալուց յետոյ, եկաւ անդլիական ջաղաջական եւ զինւորական ներկայացուցիչը «Թայմս»-ի ԹղԹակցի Հետ, որոնջ բաւական երկար տեղեկուԹիւններ առին Հայաստանի եւ Կովկասի մասին։

Նոյն օրը երեկոյեան, ժամը 4-ին, Իչխանը, ընկերակցուԹեամբ Ա. Տէր-Գրիդորեանի, Միջայէլ խան Բարխուդարեանի եւ Միրզա Ամիրջանեանի այցելեց կառավարուԹեան ներկայացուցիչներին, ապա, ինձ ձետ, դնաց Պոլիտիկըլ Օֆիսի սպային, որի ձետ գրոյց ունեցաւ դաղԹականուԹեան ապադայի մասին։ ՓոխայցելուԹիւն տեց նաեւ Մ. խան Բարխուդարեանին եւ Մ. Ամիրջանեանին։ Իսկ երեկոյեան տեղի ունեցաւ Հանդիսաւոր խնջոյջ, որի ամրողջ ծախջը ստանձնել էր Միջայէլ խանը։ Իչխանը ընդունւեց «Մեր Հայրենիջ»-ով, որ նշաղեց «Բնար» նշաղախումըը, Համբ. Գրիդորեանի դեկավարուԹեամբ։ ՆաՀանդապետը, ջարդուղարը եւ ոստիկանապետը՝ պարսկական ազդային երդով։

Այս սրտարուխ ՀայրենասիրուԹեան զգացւած խօսջերով պատասխանեց Իչխանը, որի ճառը Համակ Ջատադովանջ էր վերածնւող Հայաստանի ու Հայ Ժողովրդի ստեղծադործող Հանճարի։ Նա ծանրացաւ պարսկաՀայոց պարտականուԹեան վրա Հանդէպ Հայրենիջի, բախտադիտուԹիւն յայտնեց պարսիկ Ժողովուրդին ու կառավարուԹեան եւ կոչ ուղղեց Համերաչխ դործունէուԹեան յօդուտ եւ ի փառս ստրկուԹեան կապանջներից աղատադրւած Մայր Երկրի։ Իչխանի ճառը ընդՀատուում էր բուռն ծափերով եւ «կեցցէ»-նե-

իչխանի ճառը ընդչատուուն չի լունն է ընդենը է է է ներ լով : ինջոյքը տեւեց մինչեւ երեկոյեան ժամը 10-ը, որից յետոյ Հիւ-

103 _____ Հայաստանի Անդր · Դեսպանը Պարսկաստանում

102

րերը Հրաւիրւեցին ընթրիքի Եղբ. Թումանեանների առեւտրական տան կողմից։

Ցաջորդ օրը 1920 յունւարի 1-ն էր։ Ղաղւինի Հայ դաղութը Հոդեկան Հրճւանչով չնորՀաւորում էր իր Հայրենիջի դիւանադիտական ներկայացուցիչի նոր տարին։ Խումբ – խումբ դալիս էին այցելուները՝ բարձր եւ ղւարթ տրամադրութեան տակ։ Բայց ե՞րբ է Հայը առանց արցունջի ուրախութիւն վայելել։ ԸնդՀանուր ոդեւ րութեան մէջ մէկ էլ մի Հեռադիր եկաւ Իչխանին։ Կարդաց, մռայլ ստւեր իջաւ ճակատին։ Ներկաները անհանդիստ նայում են նրան։ Հեռադրի ընթերցումից յետոյ տիրեց մի պահ լռութիւն, ապա –

- Ներսէս Սրբազանը Թաւրիզից Հեռագրում է, Թէ Վերին եւ Ներջին Ագուլիսները Թալանւել ու կոտորւել էին Թիւրջերի կողմից, Թէ փախստականների ծայրը արդէն Հասել է Թաւրիզ...

Ծանր ու ցնցող լուր։ Ամենջը չչմել են անակնկալ աղէտից։ Բընաջնջւեց եւ կովկասի այս ամենադեղեցիկ, ամենչն Հարուստ ու փարժամ անկիւնը, Գողժան Ժաղն ու պսակը։ Մանրամասնուժիւններ չկային, բայց ուր դործում է Ժիւրջ Ճիւաղի բարբարոս ձեռջը՝ ի՞նչ մանրամասնուժիւն։

Վրդովեցուցիչ լուրի տպաւորուխեան տակ ամենջն էլ յուղում ու ղայրոյն էին արտայայտում: Ցաւ, որ Հայրենիջի անկախունի նը մնադնում է նոր աղէտով: Վախ, որ բօնարեր լուրը ստացւնց նոր տարւայ օրը: Լաւ չսկսւեց նոր տարին: Եւ ցրւեցին բեկւած սրտով: Տէր Եղնիկ ջահանան համարում էր լուրը չարադուշակ մեր հետադայ կեանջի համար:

Կէս օրից յետոյ, ղեսպանը այցելեց դաղ Թականական դպրոցը եւ դիմաւորւեց «Մեր Հայրենիջ»-ով։ Ուսուցիչ Գաղիկ Ռչտունին ողջոյնի ուղերձ կարդաց եւ տեղեկուԹիւններ տւեց դպրոցի մասին։ Իչխանը հետաջրջուեց դպրոցի վիճակով եւ դոհ սրտով հեռացաւ։ Ապա այցելեց գաղ Թականների բնակարանները, ծանօԹացաւ նրանց նիստ ու կացին։ Հանդիպեց սալմաստեցի եւ ուրմեցի իր հին ծանօԹներին, որոնց հետ ունեցաւ մտերիմ խօսակցուԹիւն։ Դիտեց րուժարանը, դրասենեակը եւ մեկնեց գոհ դաղ ԹականուԹեան վրա Թափւած ինամջից։

Նոյ օրը երեկոյեան տեղի ունեցաւ տեսակցուԹիւն Հ․ Ց․ Դ․ տեղական կոմիտէի Հետ Ղ․ Թամրադեանի բնակարանում։ Իչխանը տեղեկուԹիւններ տւեց Հայաստանի պետական ու կուսակցական կեանջի եւ խորհրդարանի ու կառավարուԹեան կատարած աշխատանջների, ինչպէս նաեւ Հ․ Ց․ Դ․ 9-րդ ընդՀ․ ժողովի եւ կաղմակերպական ընթացիկ կեանջի մասին։ Հետաջրջրւեց տեղական խնդիրներով եւ բացատրեց Պարսկաստանի կազմակերպութեան անե_ լիջները ։

Միւս օրը, յունւ. 2-ին, եկաւ Արսէն իսան Միջայէլեանը՝ ԹէՀրանի Հայ ՀասարակուԹեան կողմից Հայաստանի դեսպանին բարի դալուստ մաղԹելու Համար եւ տեղեկանալով Իչխանի մեկնելու ժամանակի մասին՝ վերադարձաւ։ Երեկոյեան դպրոցի Հոդարարձու Թիւնը տւեց երաժչտական երեկոյԹ ի պատիւ Իչխանի։ Ներկայ էր երկսեռ խուռն բաղմուԹիւն, ինչպէս եւ նաՀանդապետը, ջարդուղարը եւ կառավարական այլ պաշտօնեաներ։ Իսկ երեկոյԹից յետոյ, մինչեւ ուչ դիչեր, տեղի ունեցաւ Հանդիսաւոր ընԹրիջ Ա․ Տէր-Գըրիդորեանի տանը։

Այստեղ յիչենք, որ ճիչտ այդ օրերին Թաւրիդից Ղաղւին էին Հասել Անդրանիկի խմբի նախկին դինւորներից 40 Հոդի, որ գնում էին Բակուրա իրենց ընտանիջները գտնելու։ Մարդիկ բացարձակապէս դուրկ էին նիւթական միջոցներից։ Անդլիացիներին ուղղւած դիմումները Հանդիպեց չոր մերժումի։ Խնդիրը ներկայացւեց Իչխանին։ Որջա՞ն եղաւ բոլորի ուրախուԹիւնը երբ նա յայտնեց, թէ Հայաստանի խնամատարութեան նախարարութիւնը Ատրպատականի գաղթականներին յատկացրել է մէկ միլիոն ռուրլի, որից 300 Թուման կարող է տրամադրել յիչեալ 40 Հոդուն, իսկ մնացեալը պիտի ուդարկէ Ներսէս Արջեպ. Մելիջ-Թանդեանին։ Այդ գումարով 40 Հոդին ճանապարհւեց Համադան։ Վերջը պետջ եղաւ 150 Թուման եւս Հասցնել, որ Համին Բակուրա:

Հայաստանի դեսպանի այս առաջին դրամական օդնու Թիւնը խոր տպաւորու Թիւն դործեց մասնաւորապես դաղ Թականների վրա, որոնջ առանձին հպարտու Թեամբ ասում էին, Թէ՝ այլեւս անտեր չեն։ Կայ հոդատար աղդային մի կառավարու Թիւն, որ կը մտածէ նրանց մա– սին։ Այսպես է աչխարհը. «Տէրովին Տէրն է պահել, անտէրին դէլն է տարել»:

Յունւար 3-ի կէս օրին, Իչխանը, Եղբ. Թումանեանների առեւտըրական տան տրամադրած երկու ինջնաչարժով մեկնեց ԹեՀրան։ Բաժանումը չատ սրտառուչ էր։ ԱՀագին բազմուԹիւն էր Հաւաջւել ԹեՀրանի դուռը, Ղաղւինից երեջ վերստ Հեռու, անօրինակ խանդավառուԹեամբ ճանապարՀ դրեց իր սիրելի Հայրենիջի անդրանիկ դեսպանին:

Թաւրիզ.

(Շարունակելի)

ዺይሆ

Բաթումի Խորհրդաժողովը

104

105

ՊՐՈՖ․ Զ․ ԱՒԱԼՈՎ

460

ԲԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

ዓኒበኮክ ጉ.

ՆՈՐ ՈՒՂኮ

10․ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Տաճիկների պահանջների հետեւանքով առաջ եկած յուղումները հասել էին ծայրայեղ յարումի, երբ մեր պատւիրակութիւնը ստա_ ցաւ զօրավար Ֆ. Լոսովից բարի միջնորդութեան պաչաօնական ա_ ռաջարկ իբրեւ Հետեւանը բանակցութիւնների անյաջողութեան Օսմանեան եւ Անդրկովկասեան ներկայացուցիչների միջեւ (15 մայիս)։ Մեծամասնութերնը պնդում էր, թէ անհրաժելո է պինդ բռնել այդ առաջարկութիւնից։ Սակայն մահմեդականները, ինչպէս պարզւեց պատերրակութեան խորհրդակցութեան ընթացքին, երկիւղ էին կըրում գերմանական միջնորդութիւնն ընդունելով՝ վիրաւորել տա_ ճիկներին. լաւ կը լինի նախ նրանց Հարցնել, եւայլն։ Հաջինսկու կարծիքով, առհասարակ պէտք չէ ձգձգել բանակցութիւնները :«Այսպես կամ այնպես, ասում էր նա, պետք է վերջ տալ։ Անդրկովկասի արեւելեան մասի համար տարակարծութիւնները էական չեն»: Բայց այդ տարակարծութիւնները խիստ էական են Վրաստանի եւ Հայաստանի Համար։ Մենը կանդնած էինը Խաչճամբին. ոմանց Համար տաճիկների ճանապարհը ընդունելի էը, ուրիչների համար՝ ոչ։

Ֆոն Լոսովին պատասխանւեց, թե իր առաջարկն ընդունելի է:

Լուծումը մօտենում էր: Ցաղթական Տանկաստանը, որպէս ուժեղ ներդործող աղդակ առաջ էր բերում թոյլ, չկարդաւորւած, պատերազմից եւ յեղափոխութիւնից ցնցւած այլատարը Անդրկովկասի կազմալուծումը: Նրանից բնական կերպով պոկւում էր Ազրբէջանը, որ դրաււում էր Տանկաստանի կողմը, վերջինիս մազնիսական ձգողութեամբ: Ցեղի ձայնն աւելի զօրաւոր դուրս եկաւ, քան թէ չիաների դարաւոր նախապաչարումը սիւնիների դէմ, մանաւանդ այն կրթեւած խաւերում, ուր չիայի ջերմեռանղութիւնը թա. ւական պաղել էր ռուս-եւրոպական մշակոյնի ազդեցունեան տակ։ Միակ այս փաստով արդէն Անդրկովկասը զրկւած էր արտաքին միացեալ քաղաքականունեան կիրառումից։ Նրա իւրաքանչիւր մասը պէտք է մտածէր իր մասին։

Որ Վրաստանը իր Համեմատական կազմակերպւածութեամբ դրան պատրաստ էր, ա՛յդ Համողումով եկանը մենը Բաթում։ Որ նա պէտը է դործէ առանձին, վերջնականապէս պարզւեց, երբ տաձիկները դրաւեցին Վրաստանի ամբողջ մաՀմեդական մասը՝ Բաթումից սկսած մինչեւ Բորժոմի կիրձը եւ երբ երեւաց նրանց անդուսպ ձդտումը դէպի Կասպից ծովի ափերը։

«Իսլամի բանակի» Համար լինել փոխանցման կայան, Թէկուղ եւ ժամանակաւոր կերպով, մեղ չէր Հրապուրում։ Տաճիկներին ուժով դուրս քչել՝ մենք չէինք կարող։ Միակ ելքը՝ դերմանական «երախակալի» քաղաքականուԹիւնն էր։ Բայց դրա Համար անՀրաժեչտ էր, որ Հանդէս դար անկախ Վրաստանը. ՀամաձայնուԹիւն Գերմանիայի Հետ եւ դերմանական որոչ աջակցուԹիւն:

Օրւայ գործնական վիճակը հարցը ստիպում էր դնել Հէնց այդպես, րայց կային աւելի խոր պատճառներ, որոնք մղում էին դեպի այդ ուղին : Ինչպէ°ս կարելի էր այդ եղակի վայրկեանին չյսել պատմական տարերջի եռուղեռը. ինչպէ՞ս կարելի էր չլսել ձայնը նրանց, որոնը վաղո'ւց արդեն չկային . ինչպե'ս կարելի էր չմտածել ե'ւ դալիջների մասին : Քանի" սերունդներ ստեղծել են վրաց աղդը եւ ի ղուր որոնել նրա Համար աղատ ղարգացման պայմաններ, արեւի տակ : ԱՀա անկախութիւնը բախեց դուռը - ինչպէ՛ս ընդ առաջ չվաղել։ Եթե այս վայրկեանը փախցնենը, յետոյ ի՞նչ պատասխան պիտի տանջ մեղանից յետոյ եկողներին։ Թէ° այս ժողովուրդը ծնւած է միայն ստրկունեան եննարկւելու Համար, եւ նա վերջնականա_ պես պիտի վերածւի «ազդադրական նիւթի», որից, պարադաների Համեմատ, կաղապարւում են պարսիկներ կամ տաձիկներ կամ un' when : N' &, he jhant t, he hudbbard & channed the Baster te նորից իր ին քնու Թիւնը դանել: Նա չի կամենո°ւմ : Նա ախ կը քաչէ իր բանտի համա[°]ը, ինչպես Բայրոնի «Շիլիոնի կալանաւորը». Թո'դ այժմ երեւան գայ այղ : Շրջւում է պատմունեան մէկ էջը :

Սակայն նման խորհրդածու Շիւնների պէտը չկար․ ոմանց, ըչերին նրանը վաղուց ծանօՇ էին։ Ուրիչներ համակւեցին աւելի չուտ դործնական նկատումներով։ Շատերի համար նոյն իսկ նման հարց էլ չէր ծաղում․ կամըը, ընազդը, ենՇադիտակցու Շիւնը նրանց այդ կողմն էր դառնում։ Իսկ «չախմատի» խաղը այնքան էլ բարդ չէր։ Ամենից առաջ, յենւելով Գերմանիայի վրա, պաչտպանւել տաճիկ-

digitised by A.R.A.R.@

4.60

= 106

107

ներից եւ կազմակերպւել: Կազմակերպւած, իրրեւ ազգ, սպասել համաչխարհային պատերազմի վախճանին – մեր վիճակը այն ժա_ մանակ էլ կորոչւի եւ մենջ ինջներս էլ կը լինենջ նրան որոչող զոր– ծօնը - Թէկուզ եւ համեստ։ Եւ փոխյարաբերուԹիւնն էլ Ռուսաստանի հետ կը պարզւի նոյն եղանակով:

Գերմանական պատւիրակութեան անդամների Հետ ունեցած սրտբաց խօսակցու թիւնների ժամանակ պատրաստւեց Վրաստանի արդէն պարգեող դիրքը – ի նախատեսութիւն Անդրկովկասեան միութեան անխուսափելի ջայջայման։ Միայն մի ջանի մարդ իրացեկ էր այս դաղանիքին : Թիֆլիսից եկած Ն. Ժորդանիան, իբրեւ վըլաց Աղգային Խորհրդի նախագահը եւ սոցիալ - դեմոկրատական կուսակցութեան ղեկավարը՝ Անդրկովկասեան Սէյմում եւ Վրաստանում այն անձն էր, որին վիճակւեց Թիֆլիցում Հիմնական ակտերի (Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւն եւ Ան_ գրրկ. Սէյմի ինընալուծում) իրականացման գժւարին խնդիրը։ Նա, ըստ երեւոյթեն, ունէր որոչ՝ բոլորովին հանկանայի եւ օրինաւոր տատանումներ. Վրաստանի անկախութիւնը չատ ջիչ էր կապւում նրա նախկին աշխատանքի, բովանդակ դաւանանքի, ինչպէս եւ Ռուսաստանի սոցիալ – դեմոկրատական կուսակցութեան պատկանելու փաստի հետ : Բայց մի անդամ որ «հաւատաց», նոր ծրադիրը ճարալիկ ձեռքով սկսեց իրագործել կեանքում ։

Մայիս 22-ին նա յետ դնաց Թիֆլիս։ «Գերման-վրացական» աչխատանջը բուռն Թափով ընԹանում էր «անդրկովկաս–տանկական» աչխատանջին ղուդահեռ։

Մայիս 24-ին զօրավար Ֆոն Լոսովը մեղ Հաղորդեց, որ իր միջնորդութեան փորձերը անյաջողութեան են մատնւել։ 25-ին ԱՆդըրկովկասեան պատւիրակութեան նախագահը զօրավարից ստացաւ մի ծանուցում, թէ՝ ի նկատի ունենալով, ըստ իր տեղեկութեան, Անդրկովկասի Հանրապետութեան սպասող կազմալուծումը եւ, այդ կապակցութեամբ, ողջ կացութեան փոփոխութիւնը, իրեն համար անհըրաժեչտ է իր կառավարութեան հետ անձնական յարաբերութեան մէջ մտնել, այդ պատճառով նա որոչել է նոյն երեկոյեան իսկ թողնել Բաթումը «Միննա Հորն» չողենաւով։ Եւ, իրօք, այդ զիչեր դերման պատւիրակութիւնը մեկնեց Բաթումից։

Մայիս 26-ին Անդրկովկասեան պատւիրակութիննը ստացաւ Տաձկաստանի վերջնադիրը, որ պահանջում էր 72 ժամւայ ընթացջում ամբողջութեամբ ընդունել տաձկական առաջարկները (լրացըրած սահմանային նոր փոփոխութինններով՝ յօդուտ Տաձկաստանի)։ Վերջնադիրը ստանալու վայրկեանին Անդրկովկասեան հանրապեԲաթումի խորհրդաժողովը

տուԹիւնը այլեւս դոյուԹիւն չունէր․ ճիչտ 4 ժամ առաջ, Թիֆլիսում, տեղի էր ունեցել Վրաստանի անկախուԹեան Հռչակումը։ Ա-Հաւասիկ մի ջանի Հատւածներ, որոնջ աւելի լաւ կարտայայտեն դէպջերի փոփոխուԹիւնը։

11. 4. 3. 0. 40. 0. 0. 6.

Fuldned, 21 Umphu, 1918 F.

Առաւօտեան Ն. Ժորդանիայի եւ Նիկոլաձէի Հետ ջարտէզի վըրա նայում ենջ մեղ անՀրաժեչտ Համարւած սահմանները։ Ծայրայեղ դէպջում պատրաստ ենջ «ղիջելու» Զաջանժալայի չրջանը։ Ուրիչ որեւէ սահմանային ուղղում Ադրբէջանի Հետ չենջ ընդունում։ Տաձիկները բառացի կերպով դանակը դրել են մեր կոկորդին, բայց Աիալցիան, Խերտվիսին պէտջ է մնան Վրաստանին։

Ցերեկը խորհրդակցուԹիւն վրացիների եւ Թիւրջերի միջեւ սահ մանների մասին : Մեր կողմից Նիկոլաձէ , Ժորդանիա , Սուրդուլաձէ եւ ես . միւս կողմից՝ Խան Խոյսկի , Խասմամէդով , Սաֆիկիւրդակիյ , Պեպինով , Ուսուպրէկով , Ջաֆարով : Հայերը հրաժարւեցին Գանձակի նահանդի որոշ մասերից (Ղարարաղ) եւ մահմեդականները համաձայն են , որ Անդրկովկասում կազմւի առանձին հայկական կանտոն (օրինակ դէմստւոյական երազների շրջանի «Ալեջսանդրապոլի նահանդի» ծաւալով) : Մեղանից էլ տրամադիր են պոկելու Սըդնախի , Թիֆլիսի եւ Բորչալուի դաւառների որոշ մասերը՝ (ականջը հայնի մեր Թաղաւորների՝ ՄցխեԹի դերեղմաններում) , սակայն այստեղ համաձայնուԹիւնը հնարաւոր է . նրանջ կը դիջեն ։ Ախալցխայի հարցի նկատմամը , Պեպինովն առաջ է մղում ինջնորոշման սկղրունջը (հասկանալով կցում Տանկաստանին) ։

ԸնդՀանուր առմամբ, մեր բարեկամ_մահմեդականները Հաւատացնում են, որ «երրեակ միութիւն» Անդրկովկասը պիտի պաչապանեն ամէն դնով, բայց, ասում են նրանջ, ինչ անել, եթէ տա Հիկներն իրենց պահանջներից չհրաժարւեն եւ ծրադրւող «կանտոններից» մէկը բացակայէ։ Այդ դէպջում նրանջ կը փափաջէին պահպանել Անդրկովկասը դէթ «երկեակ միութեան» ձեւով...

Մենջ պատասխանեցինջ, Թէ եԹէ Անդրկովկասին իրօջ այդպիսի Հարւած Հասցւի ԲաԹումում, մեղ կը Համարենջ աղատ եւ իւրաջանչիւր կողմ պէտջ է իր գործը տեսնէ։ Հ՛ը, վաղաժամ չէ՞ր սկսել Անդրկովկասի սահմանադրուԹեան մշակումը Թիֆլիսում։

ւրվուլվասը Քիչ ուչ՝ զրօսանը «Անդրկովկասեան» ինընաչարժով. իմ ուղե-

Բաթումի խորհրդաժողովը

108

109

կիցները՝ Չխենկելին, Ժորդանիան արդէն մի տարուց աւելի է որ ընտելացել են յեղափոխական իշխանու Թեան այդ դնահատելի ա ռանձնաշնորհումներին: Ճորոխի կիրճով դէպի վեր, մինչեւ Աջարիս – Ցխալիի դետարերանը: Ինչջա՞ն սջանչելի է այդ դաշտանկարը, այդ հղօր ծառերը աւելի հաճելի են, ջան ծովեդրեայ «ենԹարեւա– դարձային» բոյսերը:

Բեռնակիր ջորիների խմբերը իրենց Հակերով եւ իրենց առաջնորդները Հագիւ Թէ տարբեր էին մեր երանելի Գրիդոր ԽանդաԹցու օրերին, երբ նա այստեղ, մօտերում, Կլարջետիայում, ուրիչ արեղաների Հետ աղօթում էր մեր մեղջերի Համար - աւելի ջան Հաղար տարի առաջ:

Այդ փախստականներ են , ցրւած ռուս – տաճկական ընդգարումների պատճառով , որ վերադառնում են տուն ։

– Ուչ գիչերին օգնում եմ գօրավարներ Օգիչելիձէի եւ Կորգանովին՝ տաճկական երկու սպաների հետ միասին, ըննելու յատուկ ռազմական համաձայնագրի ընագիրը։ Ափսո՛ս գօրավարներին։

22 Մայիս

Վճռական խորհրդակցութիւն, Անդրկովկասին սպառնացող փյու_ ղումի առիթով, Վրաստանի անկախութեան Հռչակման անհրաժեչ_ տունեան մասին։ Ծրագիրն այն է, որի մասին վաղուց արդէն ես, որպես «խորհրդական», պնդում եմ ալստեղ եւ որին Չխենկելին եւ միւսները Համաձայն են։ Վրաստանի անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը ապահովւում են Գերմանիայի կողմից։ Արեւեյեան Անդրկովկասը պահում է դործելու ազատութիւն եւ կարդաւորւում է տաճիկների օգնութեամը։ Հայերը նոյնպես ստիպւած պիտի յինեն Հռչակել իրենց անկախութիւնը․ ներկալ վայրկեանիս նրանց ղլխաւոր մտահոգութիւնը այդաբնակութեան կեանքի ապահովումն է տանկական գործելակերպից։ Նրանը աշխատում են ստանալ Գեր_ մանիայի պաշտպանութիւնն ու օգնութիւնը եւ, Հաւանօրէն, կը ըստանան : Հետագային նրանք, եւ մենք էլ նայնպես կարող ենք յուսալ աւելի արդար սահմանագծում Տաճկաստանի հետ։ Բայց այդ, ինչպես Անդրկովկասեան մեր փոխյարաբերու Թիւնների կարդաւորու_ Sp hemili mymymil Smpg 5:

Գրեցի Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան նախագծի մէկ օրինակը - ժամանակն է ճշտորոչելու, գործելու։ Չխենկելին, Նիկոլաձէն, Ժորդանիան, Սուրդուլաձէն Հաւանութիւն տւին։ Ժորդանիան այդ նախագիծը Հետը առաւ Թիֆլիս։Մենջ մի տարբեր ձևով էինջ սեղմում նրա ձեռջը Հրաժեշտի ժամանակ։ Նա շատ լուրջ թատերախաղ պէտը է բեմադրէ։ Ինչպէ՞ս չմտածել այդ անԹիւ կաղմակերպուԹիւնների, խորհուրդների, առաւել եւս Թանձրացած նախապաչարումների մասին։ Սակայն նա, երեւի, արդէն պատրաստել Լ վերջին դործողուԹիւնը․ մնում է միայն ջաչել վարադոյրը։

23 Sujhu

Ամպամած, տարապայմանօրէն ցուրտ եղանակից յետոյ՝ պայ– ծառ արեւ։

Որոչեցինը, որ ժամանակաւոր համաձայնութիւնը Գերմանիայի հետ, որի վրա փուխով աշխատում ենը (աւելի ճիչտ՝ համաձայնու– Եիւններ – մի ջանի վաւերագիր կը լինի), համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի մողայի, պէտը է շարադուի երկու լեղուներով՝ դերմաներէն եւ վրացերէն։ Այսօր, ի միջի այլոց, կարդում ենը համաձայնադրի նախադիծը, որով վրացական ժամանակաւոր կառավարու-Եիւնը տրամադրում է Գերմանիային՝ օդտադործելու Վրաստանի նաւահանդստներում դանւած բոլոր նաւերը։

Եթե պայմանադիր կողմին հաճելի է, ինչո՞ւ չդիջել նրան, ինչ որ դոյութիւն էլ չունի բնութեան մէջ։ Ինչպէ՛ս։ Համաձայնութիւն վրաց նաշերի մասի՛ն։ Գերմանիայի հե՛տ։

24 Umjhu

Լարւած աչխատանը։ Վեղենդոնկի 4ետ կարդում եմ վերջնական նախաղծերը։ Շատերը սկսում են գլխի ընկնել, որ բեմի ետեւը խուլ աչխատանը է կատարւում, որ բեմաղարդերը փոխւում են։ Երեկո. յեան ուչ կաղմում եմ 4ետեւեալ 4եռադիրը, որ ուղարկւում է մայիսի լոյս 25-ի գիչերը, Չխենկելիի ստորադրուխեամը։

«Թիֆլիս, զօրավար կվինիտաձէին,

«Հաղորդեցէք Վրաստանի Ազգային Խորհրդի նախագահութեան հետեւեալը. Անկախութեան հռչակման աւելի ուշացնելը կունենայ անուղղելի հետեւանքներ։ Գերմանական միջնորդութեան փորձը չյա– ջողւեց։ Մնում է մէկ բան. տաճկական արշաւանքին հակադրել ան. կախ Վրաստանը՝ Գերմանիայի աջակցութեամբ։ Նրա ներկայացու– ցիչը՝ վրացական կառավարութեան մօտ՝ կը լինի կոմս Շուլենրուր– զը, որին անհրաժեշտ է ճանաչել անյապաղ՝ հռչակումից յետոյ... Արդէն պատրաստւած են ստորագրելու,մի շարք ժամանակաւոր համաձայնագրեր Գերմանիայի հետ... Սպասում եմ շուտափոյթ հաղոր.

Զօրավար ի. Զ. Օդիչելիձէն սեփական ձեռքերով ծածկադրեց

4.60

Բաթումի Խորհրդաժողովը

110

111 =

այս Հեռադիրը: Նա Գէորդեան ասպետ է (դեռ Հապոնական պատե– րաղմից), Սամարդանդի չրջանի նախկին դինւորական նաՀանդապետ, արեւմտեան Հակատի բանակներից մէկի սպայակոյտի պետ եւայլն: Ի՞նչ օրերի էջ Հասել, գօրավա՛ր: Իսկ նա ոչինչ, ուրախ է:

25 Umjhu

Արագ Թափով վերջացնում ենջ անդրկուլիսային աչխատանջը։ Գերմանացիջ երեկոյեան Թողնում են ԲաԹումը և մեկնում «Մին– նա Հօրն»-ով։ Վերջին վայրկեանին բնագիրները ստանալու Համար եկաւ Ֆոն Լոսովի ՀամՀարդը։ Տւինջ նրան ինչ որ կար պատրաստ։

Սուլոց. «Միննա Հօրն» ճանապարհ ընկաւ – ո°ւր, ոչ ոք դիտէ։ Բայց մենք դիտենք։ Միայն Թէ անկախուԹեան հռչակումը չուչանար։

Ուչ դիչերին Չիսենկելու եւ Նիկոլաձէի Հետ զրուցում ենջ մեր յաջողուԹիւնների մասին : Թիֆլիսից Հեռադիր . անկախուԹիւնը պիտի Հռչակւի վաղը, մայիս 26-ին : Հարցն անցած է բոլոր ՀաստատուԹիւններից : Միայն ԹաԹարները խնդրում են մի ջիչ սպասել:

26 Umjhu

Թիֆլիսի Համար մի ջանի կարեւոր ԹղԹերի նախաղծեր եմ գրում, այլ եւ գօրավար Ֆոն Լոսովի անունով մի նամակ, որ ՓոԹի պիտի տանէ Արտուր Լէյստը։ ՊատւիրակուԹիւնը սկսում է ջայջայւել - մեր անդրկուլիսային, դաղտնի աշխատանջը անցաւ աննըկատ։ Թւում է Թէ, ոչ ոջ չի Հասկանում, Թէ ինչ է լինելու այսօր եւ վաղը։

Ճաչասեղանի չուրջը՝ սովորական չաղակրատութիւն։ Հարեւանըս, Վրաստանի հետ կապւած դերմանացի – դրադէտը խօսում է Հռովմի մասին։ Հիանալի նիւթ, երբ չուրջը ամէն ոք տրտնջում է՝ մէկը Ախալցխայի համար, միւսը՝ Ալեքսանդրապոլի։

Աւելի ուչ դամում եմ մի ջանի վայրկեան, որպէսդի նստեմ ծովի ափին : ԱՀա ուղղակի ջրի մօտ, ախոռներն իրար մօտեցրած, մտերմաբար եւ լուրջ ինչ որ բան են ջննում Խալիլը եւ ՎեՀիր փաչան :

Ծովը կապոյտ է ինչպէս երբեջ։ Լեռնային անտառների կանաչը հազիւ նշմարւում է. նա ծածկւած է կիսաԹափանցիկ կապոյտ մառախուղով։ Դելփինի դունջը անվերջ դուրս է Թռչում ջրից – ինչ կոշտ ու Թաց է նա։ Լողում է ջրադռաւը՝ սուղւելով եւ երկար մնալով ջրի տակ։ Աւաղափին խումբ – խումբ զրօսնում են պոլսեցի պաշտօնեաներ – երիտասարդներ, պատրաստ հաղուստեղէնի խանու խների մանըկէնների տեսքով, տաճկական սպաներ եւ դերմանացիներ՝ տաճկական Համաղդեստով, Հին ռեժիմի պաչտօնեաներ՝ ինչ որ օտարոտի տեսքով, նրանց քաջամարմին տիկինները, մեր սպաները, որ բնաւ դերիների տեսք չունեն։

Մօտերը նւաղում է երաժչտուԹիւնը՝ ինչ որ միամիտ – դռե. Հիկ՝ բան. վերը աղմկեց սաւառնակը, առաղաստը պարղած մի նա– ւակ արադօրէն անցաւ եղերջից...

Եւ այսպես սեպը սեպով հանիր, բայց մենջ Թիւրջերից պաչտպանւում ենջ դերմանացիներով: «ՊաչտպանուԹիւնը» աւելի խորհըրդանիչ է, որովհետեւ նրանջ այստեղ զօրջ չունին․ բայց Նոտաներիում արդեն կաղմակերպւել է դերմանական մի պահակախումը (ռաղմադերիներից): Հարց է, Թէ տաձիկներին ջաղաջների մօտիկուԹիւնը եւ աւարի յոյսը չի՞ դրաւի:

Ուրիչ ճանապարհ չկայ. մենջ կը կաղմակերպենջ անկախուԹիւնը։ Գերմանիան կը բռնէ տաճիկների փէչից․ դրա փոխարէնը մի բան կը ստանայ մեզանից։ Աղրբէջանն առայժմ կը լինի Տաճկաստանի ազդեցուԹեան տակ։ Հայաստանը՝ տաճիկների ճնչման տակ՝ մեղմացած դերմանացիների ներկայուԹեամբ։

Երեկոյեան ժամը 9-ին ինձ եւ Նիկոլաձէին կանչում են պատւիրակութեան նախագահի մօտ։ Գրութերն կայ Խալիլ-րէյից։ Վերջնադիր-պահանջ՝ 72 ժամշայ ընթացքին ընդունել ամբողջութեամբ մայիս 11-ին մեր ստացած տաձկական պայմանները։

Տաճիկներն այժմ արդէն գրաշել են եւ Նախիջեւանի գաւառը (Երեւանի նահանդ) այսինջն՝ Կարս – Ալեջսանդրապոլ – Ջուլֆա երկաԹուղադիծը ամբողջուԹեամբ։

Այս վերջնադրի էու Թեան մասին մեր մահմեդականները դիտէին դեռ ցերեկը։ Նրա հիմնաւորումը դիւրացւած էր Թրջական յայտնի չրջաններից բխող դանդատներով. եԹէ այժմ Խալիլ բէյին լսէջ, մահմեդականներին ամէն տեղ Թալանում ու մորԹում են, եւ տա հիկները չեն կարող տալ նրանց՝ ուտելու աւաղակ յեղափոխականներին եւայլն:

Տանկաստանը նորից գրաւում է Ախալցիայի գաւառը, Հին Մեսիսետիան և եւ Ռիոնի Հովիտը Հարաւից եղերող լեռնաչղեան, որ այնալէս լաւ տեսնւում է Մարտւիլի վանջի մետրոպոլիտի տան պատրչպամրից, նորից դառնում է սաՀման Իսլամի եւ Վրաստանի միջեւ...։ Վերջնագի'ը – իսկ մեր Համաձայնագրերը Գերմանիայի Հետ

վերջնադի՛ր – իսկ մեր Համաձայութը լլ է է են դեռ ստորադրւած չեն...

... Թիֆլիսից Հեռագիրներ են բերում ։ Գնդապետ Կ.՝ Նոտանեբիի Հրամանատարը, չնորՀաւորում է... Բայց ահաւասիկ Ն. Ժոր-

ፈይሆ

112

113

դանիայի եւ Ն․ Ռամիչւիլու Հեռադիրը․ «Այսօր կէս օրից յետոյ ժամը 5-ին Ազգային Խորհուրդը Վրաստանը յայտարարեց անկախ հանրապետութիւն։ Կառավարութեան նախագահն է Ռամիչւիլին, արտաքին գործոց նախարարը՝ Չխենկելին։ Անդրկովկասի Սէյմը ճանաչեց իրեն լուծւած, եւ անդրկովկասի միութիւնը վերջ գտաւ»։

Այսպիսով, տաձկական վերջնադիրը ստանալուց չորս ժամ ասաջ, Անդրկովկասեան գանրապետուԹիւնը՝ այդ անողնայար վիԹխարի մարմինը դադարեց դոյուԹիւն ունենալուց։

Անմիջապես կազմում եմ Խալիլ բէյի անունով մի նամակ՝ յայտնելով, որ Անդրկովկասեան հանրապետութեան կառավարութեան անունով հասցէադրւած վերջնադիրը կարելի չեղաւ յանձնել ըստ պատկանելւոյն, նա կազմալուծւած է եւ տեղի է ունեցել Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը:

Այդ միջոցին Չիենկելու սենեակն են դալիս Խատիսեանը, Քաջաղնունին եւ զօրավար Օդիչելիձէն ։ Այս անդամ «ի՞նչ նորու թիւն» Հարցը չի մնում առանց պատասխանի ։ Խատիսեանը տարակուսանջի մէջ է․ ապա ի՞նչ է լինելու Թիֆլիսի Դիտարանի , Անդրկովկասեան մանկաբարձական ձեմարանի եւ այլ Համաերկրային Հիմնարկու թիւնների վիճակը ։ ԸնդՀանրապես, Թիֆլիսում վրացիները փոքրամասնութիւն են կաղմում եւայլն ։

Ինչ մանկարարձական ճեմարան Անդրկովկասի երեջ ժողովուրդները Դաչնակցութին յայտարարեցին նախ ջան այդ դումարելիներից իւրաջանչիւրի կաղմակերպւելը։ Ճիշտ է, մի չարջ Հանդամանջներ ստիպեցին չենջը կառուցանել կտուրից եւ ոչ Հիմջից։ Այժմ նոր պայմանները վերադարձնում են մեղ անՀրաժեշտ սկզբնաւորութեան, այսինջն՝ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբէջանի իրրեւ ինջնուրոյն պետական միաւորների կաղմակերպութեան, որոնց դաչնակցային միացումը պէտջ է իրադործւի առաջին իսկ Հնարաւորութեան դէպջում, այսինջն՝ Հենց որ Տաճկաստանը այստեղ դադարի ջայջայիչ դործօնի դեր կատարելուց։

Քանի որ Հարցը այսպես է դրւում – այսինջն նա արդեն այսպես լուծւած է այսօր - Թիֆլիսը կը լինի, ինչպես միչտ՝ Վրաստանի մայրաքաղաքը, Հայերը ունին Երեւան, իսկ Թուրքերը կը տեղաւորւին Գանձակում, մինչեւ որ աղատեն Բաղուն։

(ፈ ԵՐՋ)

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Վէմ»-ի ներկայ համարից սկսում ենք հրատարակել Հայաստանի Խորհրդի արձանագրութիւնները։ Հետագային կը տանք եւ Հայաստանի Պարլամենտի արձանագրութիւնները։ Դժբախտաբար, մեր ձեռքի տակ չկան ոչ Խորհրդի եւ ոչ էլ Պարլամենտի՝ պաշտօ. նական արձանագրութիւնները։ Մենք չգիտենք նոյն իսկ, թէ նրանք, առ հասարակ, գոյութիւն ունի՞ն, թէ ոչնչացւած են բոլշեւիկների ձեռքով, խորհրդային տիրապետութեան առաջին տարիներին։ Մեզ յայտնի է, օրինակ, որ 1920–21 թւի ձմեռը Երեւանի կառավարական եւ քաղաքային հիմնարկութիւնների մէջ դիւանական թղթերով վառարան էին վառում։ Յայտնի է նոյնպէս, որ 1921 թ․ ամառը Երեւանից վագոններով Հայաստանի դիւաններից թղթեր էին արտահանում Թաւրիզ՝ ծախելու համար իբրեւ ապրանք փաթթելու թուղթ։ Անհաւանական չէ, որ Հայաստանի գերագոյն օրէնադրական մարմնի դիւաններն էլ ենթարկւած լինեն նման ճակատագրի։

Ինչ որ մեր ձեռքը կայ այսօր, Երեւանի ու Թիփլիսի թերթերում հրատարակւած արձանագրութիւններն ու թղթակցութիւններն են եւ պատահաբար մնացած վաւերագրեր։ Մեծ դժւարութեամբ մեզ յաջողւել է հաւաքել այդ նիւթերը եւ դրանց հիման վրա վե. րականգնել խորհրդի եւ Պարլամենտի արձանագրութիւնները։ Դըժրախտաբար, այս նիւթերն էլ լրիւ չեն․ մի շարք նիստերի արձանագրութիւններ առհասարակ հրատարակւած չեն․ մի քանի հրատա. րակւած արձանագրութիւններ մեզ չյաջողւեց գտնել․ մի շարք արձանագրութիւններ էլ հրատարակւած են շատ կրճատ ձեւով։ Որով, ուրեմն, մեր տւած նիւթը կատարեալ չէ ոչ քանակով, ոչ էլ որակի տեսակէտից։ Այնուամենայնիւ, ինչ որ մեր տարագրային պայմաններում կարելի է եղել հաւաքել՝ իրապէս անգին գանձ է Հայաս. տանի անկախութեան շրջանը պատկերացնելու համար։

Հրատարակւած արձանագրութիւնների մեծագոյն մասը առնւած է Երեւանի «Յառաջ» ու «Հայաստանի Աշխատաւոր» եւ Թիֆլիսի «Հորիզոն», «Աշխատաւոր» եւ ռուսերէն «Կավկազսկոյէ Սլովօ» թերթերից։ Այս թերթերում տպւած արձանագրութիւնները կազմըւել են Խորհրդի եւ Պարլամենտի պաշտօնական արձանագրողների

ፈይሀ'

114

115

ձեռքով։ Թիֆլիսի թերթերում տպւած մի մասը հաղորդւած է Հայաստանի Հեռագրական Գործակալութեան կողմից։ Երեւանի «Ցառաջ» թերթում տպւած արձանագրութիւնները ժամանակին անցել են թերթի խմբագրի (այժմւայ «Վէմ»-ի խմբագրի) ձեռքով։ Որոշ լրացումներ եւ մասնակի ուղղումներ արել ենք նաեւ Երեւանում հըրատարակւող «Ժողովուրդ» (Հայ Ժող․ կուս․), «Հայաստանի Ձայն» (Ռամկ․) եւ «Սոցիալիստ Յեղափոխական» (Սոց․- յեղ․) թերթերի պատահական համարներից։

իւրաքանչիւր արձանագրութեան տակ նշանակւած է աղբիւրը, որով ցանկացողը կարող է ստուգում կատարել։ ԽՄԲ․

**

ՆԻՍՏ Ա․

1 Օգոստոս, Հինգշաբթի, ժամը 11.30

1918 թ. օգոստոս մէկին (նոր տոմարով), Հինդչաբթեի օր, Երեւանում, բացւեց Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ դերադոյն օրէնսդրական ժողովի՝ Հայաստանի Խորհրդի առաջին նըստաչրջանը:

Քաղաջն ունէր սովորական տեսջ։ Ո՛չ մի ղարդարանջ փողոցներում։ Բացի մի ջանի պաշտօնական չէնջերից՝ ո՛չ մի դրօչակ։ Խանութները բաց էին։ Կառավարութիւնը որեւէ միջոց ձեռջ չէր առել եւ թողել էր, որ աղդաբնակութիւնն ինջը որոշէ իր վերաբերումը, եւ ամէն ոջ ըստ սովորութեան՝ իր դործի յետեւից էր։ Միայն Խորհլամէն ոջ ըստ սովորութեան՝ իր դործի յետեւից էր։ Միայն Խորհլադի առաջ եւ չուրջը տիրում էր արտակարդ եռ ու դեռ։ Ժողովուրդը խոնւել էր այդում եւ մայթերի վրա։ Ձօրջը, հետեւակ, այրուձի, թնդանօթաձիդ ու դնդացիր, երաժշտութեամբ ու դրօշակներով հաւաջւում եւ բոնում է ջաղաջային այդին չրջապատող փողոցները։ Խորհրդի համար յատկացւած էր ջաղաջի կենտրոնական այդու դիմաց դանւող, թեմական դպրոցին պատկանող չէնջը, ուր տեղաւորւած էր ջաղաջային ակումբը։ Ակումբի թատերասրահը վերածւած էր Խորհրդի ընդհանուր ժողովասրահի, իսկ կողջի սենեակները՝ նախադահութեան, ֆրակցիաների, դիւանատան եւայլն։

Բեմի վրայ չինւած էր նախադահութեան օթեակը՝ աջ կողմը ունենալով մի սեղան թարդմանների համար, ճախ կողմը՝ ճառախօսների համար ամբիոն:

Դահ լիճի առաջին մասում, բեմին կից, չինւած էին երկուական օթեակներ։ Ձախ թեւի առաջին օթեակը յատկացւած էր կառավարութեան, երկրորդը՝ զօրահրամանատարութեան։ Աջ կողմի առաջին օնեակը կանեուղիկոսի համար էր, իսկ երկրորդը՝ օտար պետունեանց ներկայացուցիչների:

Դահլիճի միջին մասը վերապահւած էր Խորհրդի անդամներին։ Յետեւի մասը եւ վերնայարկը՝ հասարակուԹեան։

Խորհրդի մուտքի երկու կողմը կախւած էին երկու դրօչներ՝ աղդային դոյներով՝ կարմիր, կապոյտ եւ նարնջադոյն:

Նչանակւած ժամանակին արդէն բոլոր տեղերը դրաււած էին։ Դահլիճի մէջտեղը չարւած էին Խորհրդի անդամները՝ հետեւեալ կարդով՝ հաչւելով աջից ձախ։ Աջ կողմը Հայ ժողովրդական կուսակցութեան ֆրակցիա – Ստ. Մալխասեան, Արչալոյս Մխիթարեան, Գր. Տէր-Խաչատրեան, Յովհ. Մելիջեան, Գարեղ. Ենդիրարեան, Սիր. Տէր-Մարտիրոսեան:

Անկուսակցական - Սա. Մամիկոնեան , Պետ. Չաջարեան։

Մահմեդական պատգամաւորներ – Սէիդ-Ռիղա Միր-Բարայեւ, Միրդա Ջաբար Մամեդով, Աջբէր աղա Իսմայիլով, Միր-Բաղիր Միր -Բարայեւ, Մամէղ-րէդ Մամմէդբէդով, Ասադ բէդ Աղարաբէդով։

Ռուս պատգամաւոր - Իվան Իվանովիչ Զորին։

Եզիդի պատգամաւոր - Իւսուֆ բէդ Թէյմուրով։

Կենտրոն Հ․ Յ․ Դաշնակցութ հան Ֆրակցիա – Ա․ Սահակեան, Սիր․ Տիդրանեան, Սմր․ Խաչատրեան, Սահ․ Թորոսեան, բժ․ Արտ․ Բարալեան, Եփր․ Սարդսեան, Ռ․ Տէր–Մինասեան, բժ․ Յովհ․ Տէր -Միջայէլեան, բժ․ Արչ․ Ղազարեան, Դրօ, Յով․ Բուդադեան, Տիդ․ Ռաչմաճեան, Թաղ․ Թօչեան, Յակ․Տէր–Յակորեան, Հ․Սարդսեան, Արտ․ Վանդեան, Արչալոյս Աստւածատրեան։

Չախ կողմը. Սոցիալիստ - յեղափոխական - բժ. Գր. Տէր-Յակոբեան, Դաւ.Չուբեան, Արչամ Խոնդկարեան, Գ.Տէր-ՕՀանեան, Տիղ. Մուչեղեան, Արմ. Աւետիջեան։

Սոցիալ – Դեմոկրատ - Արչաւիր Մելիջեան (բոլչեւիկ), Հայկ Աղատեան, Թաղ. Աւտալրէկեան, Մ. Ղարաբէդեան, Ա. Մելիջ-Աղա-Հանեան, ՅովՀ. Զաջարեան:*)

*) Հայաստանի խորհրդի անդամների ցանկը կազմւել էր Թիփլիսի եւ Երեւանի Ազգային խորհուրդների միացեալ նիստում։ Որոշւել էր եռապատկել Հայոց Ազգային խորհրդի անդամների թիւը, ըստ կուսակցութիւնների եւ հրաւիրել ներկայացուցիչներ այլազգիներից։ կուսակցութիւնները իրաւունք ունէին փոխել իրենց պատգամաւորներին՝ հրաժարեցնել մէկին, նշանակել ուրիշին։

Պատգամաւորների այս ցանկը հետագային ենթարկւեց զգալի փոփոխութիւնների։ Հայաստանից մեկնած, խորհրդի կազմից հրաժարւած կամ յետ կանչւած պատգամաւորների տեղ նշանակւում էին նորերը։ Մանաւանդ մեծ փոփոխութիւնների ենթարկւեցին դաշնակցական եւ ժողովրդական հատւածները։

digitised by A.R.A.R.@

ዺይሆ

116

Կառավարական օժեակում նստած էին վարչապետ 3․ Քաջազնունին իր դահլիճի միւս անդամների հետ միասին – ներջին դործոց նախարար Արամ Մանուկեան, դինւորական նախարար զօր․ Յովհ․ Հախվերդեան, ելեւմտական նախարար խաչատուր կարճիկեան, արդարադատուժեան նախարար Գրիգոր Պետրոսեան։ Դիւանադիտական օժեակում նստած էին դերման, աւստրիական եւ օսմանեան ներկայացուցիչները, պարսից հիւպատոսը, ռուս, Թուրջ եւ ուկրայնական աղդային խորհուրդների ներկայացուցիչները։ Չինւորական օժեակում կային Հայաստանի Հանրապետուժեան առաջին սպարապետ զօր․ Թովմաս Նազարբէգեանը, զօր․ Սիլիկեանը, Դրօն եւ ուրիչ դինւորականներ։ Պարապ էր միայն կածուղիկոսի օժեակը։

ፈይሆ

Մամուլի ներկայացուցիչներին յատկացւած էր առանձին տեղ։ Հասարակութեան Համար վերապահւած տեղերը՝ դահլիճի յե– տեւի մասը եւ վերնայարկը գրաււած էին հիւրերով եւ ունկնդիր

Հասարակութեամբ։ Պարապ տեղ չկար։ Ամբողջ սրահը կրում էր խորհրդաւոր բնոյթեւ պատդամաւոր– ներն ու հասարակութիւնը ամենջն լուռ էին ու մտահոդ։

Ժամը 11 եւ կէսին ամբիոն բարձրացաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահ Աւետիք Սահակեանը եւ յանուն Ազգային Խորհըրդի բաց արաւ Հայաստանի Խորհրդի անդրանիկ նիստը հետեւեալ հառով.-

«Քաղաքացիներ, պատղամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի։

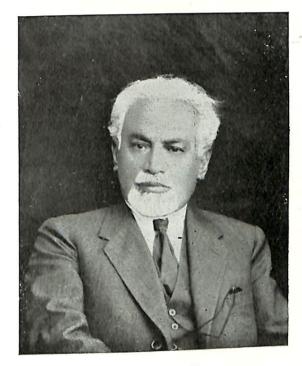
Գերագոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունիմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի եւ յայտարարել, որ այսուհետեւ սա է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իչխանութիւնը։

Այս օրը կը դառնայ մեղ Համար պատմական եւ կը բանայ մի Նոր լուսաւոր դարաչըջան, մեր երիտասարդ պետութեան կեանջում, ինջնուրոյն ջաղաջական եւ տնտեսական ղարդացման։

Այս օրը կը մնայ միչտ յիչատակելի եւ ա՛յն պատճառով, որ առաջին անդամ իրականացած ենջ տեսնում մեր նեղ Հորիդոնի սաՀմաններում դեղեցիկ երաղներն ու նւիրական տենչը ինջնորոչման, Եկեւ անՀնարին դժւարին պայմաններում ։

Են թաղրելով, որ մեր երկրի անկախութեան հարցին չատերը ձեղանից լաւատեղեակ չեն՝ ես յոյժ կարեւոր եմ դանում այս բարձըր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցով անցել է սկզրից մինչեւ իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների դաղափարր Անդրկովկասում ։

Մեր հանրապետու Թիւնը, ինչպէս եւ միւսները հանդէս եկաւ

ԱՒ․ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

իբրեւ անկախ պետուԹիւն ա՛յն օրից, երբ Անդրկովկասեան Սէյմը մայիս 26–ին իրեն յայտարարեց կաղմալուծւած․ վրաց սոցիալ – դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնուԹեամբ եւ առաջարկուԹեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ։

117 =

Անդրկովկասի ամբողջուԹեան փլւելուց յետոյ մեր երկիրը Թողնըւած էր իր բախտին, ուստի Հայոց Ազգային Խորհուրդը չտապեց իր վրայ վերցնել կառավարուԹեան բոլոր ֆունկցիաները։

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ ստացւեց օսմանեան կառավարու-[Ժեան րոլորին յայտնի վերջնադիրը նոր հողային դրառումների մասին եւ պահանջում էր պատասխան 48 ժամւայ ընԹացջում ։ Գերադոյն Խորհրդի կողմից անմիջապես առանձին պատւիրակուԹիւն ուղարկւեց ԲաԹում յանձինս 3․ Քաջազնունու, Մ․ Պապաջանեանի եւ Ա․ Խատիսեանի՝ տալով նրանց արտակարդ լիազօրուԹիւններ բանակցուԹիւններ վարելու տաճիկ պատւիրակուԹեան հետ ։

Մեր պատերրակութիւնը յաջողեցրեց որոչ ուղղումներ մտցնել սահմանների մէջ, բայց եւ այնպէս ստիպւած էր ընդունել վերջնադիրը եւ խաղաղութեան դաչինը կնջել Վէհիբ փաչայի եւ Խալիլ բէյի հետ : Այստեղ առաջին անդամ Հայոց Աղդային Խորհրդի պատդամաւորները պաչտօնապէս հանաչշեցին իրբեւ ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի եւ ստորադրեցին յունիս 4-ի դաչինքը :

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տամկաստանի դաչնակից պետութիւններին՝ Գերմանիային, Աւստրիային եւ Բուլդարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատւիրակութիւնը, որի մէջ մանում են Ա. ԱՀարոնեանը, Ա. Խատիսեանը եւ Մ. Պապաջանհանը, որոնջ ուղեւորւել են այնտեղ Օսմանեան Կառավարութեան Հրաւէրով, րանակցութիւններ վարելու Տաձկաստանի եւ նրա դաչնակից պետութիւնների Հետ:

Այսպիսով, բաղմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը եւ ա'յն հանդամանքները, որոնց մէջ դանւում է հայ ժողովուրդը, եւ միւս կողմից՝ քաղաքական եւ անտեսական ստեղծւած դրուԹիւնը, Հայոց Ազդային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք դիտակցուԹեամբ որոչեց վերջնականապես ընդունել վերջնադիրը եւ ճանաչել Հայաստանի անկախուԹիւնը՝ իրեն յանձնելով պատմու-Թեան անաչառ դատաստանին:

Այո', մեր ՀանրապետուԹիւնը փոքր է եւ նեղ իր սահմաններով. նա զրկւել է իր ամենադնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամրողջ ազգարնակուԹիւնը եւ, կարծես Թէ, պայմաններ չունի անկախ դոյուԹեան Համար։ Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես Հաւա-

118

119

տում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակւեն կեանքի երկա-Եկ ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաչտպանուԵեամր դրաււած հողերի վերաբերմամբ եւ նոր բարեկամական դաչինքով Տաճկաստանի եւ նրա դաչնակից պետուԵիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնուԵեան եւ խաղաղուԵեան ուղին, եւ ուղում եմ յուսալ, որ չենք սխալւում:

Մինչ այդ, մենջ կը կատարենջ սրթուԹեամբ եւ անչեղ կերպով մեր այն պարտականուԹիւնները, որոնջ բխում են խաղաղուԹեան դաչինջից։ Թողնե՛նջ ապադայ Հեռանկարները՝ յամենայն դէպս, այսօր այստեղ առանց տատանումների եւ լիակատար վճռականու-Թեամբ մենջ դցում ենջ խարիսխը մեր պետական նաւի եւ դնում ենջ Հիմջը պետական չէնջի՝ ճղտելով միչտ կատարելադործել նրան ի բարօրուԹեան Հայաստանի ՀանրապետուԹեան բոլոր աղդուԹիւնների, իբրեւ դաւակներ մէկ Հարադատ մայր Հայրենիջի. (րուռն ծափաՀարուԹիւններ):

Յայտարարում եմ Հայաստանի Խորհրդի նիստը բացւած»։

Աւ. Սահակեանի բացման ճառից յետոյ, ժամը 12-ին, ժողովըրդական «կեցցէ»ների եւ «Մեր Հայրենիջ»ի նւադով, Խորհրդի չէնջի դլիին բարձրացւեց հայկական եռադոյն դրօչը։

Աւ. Սահակեանի ճառը Թարդմանւեց Թուրջերէն եւ ռուսերէն լեդուներով :

Ապա Աւ. Սահակեանը կարդաց Հայաստանի Խորհրդի անդամների ցանկը, որից յետոյ առաջարկեց ընտրել Խորհրդի նախադահ։ Հ. 8. Դաչնակցու[ժեան ֆրակցիայի կողմից Սմբատ Խաչատրեանը առաջարկեց նախադահ ընտրել Աւ. Սահակեանին։ Միւս ֆրակցիաները Թեկնածու չներկայացրին։ Բաց ջւէարկու[ժեամբ Հայաստանի Խորհրդի նախադահ ընտրւեց Աւետիք Սահակեանը. ձեռնպահ մնացին 6 սոցիալ – դեմոկրատ պատղամաւորները։

Շնորհակալու Թիւն յայտնելով Խորհրդին՝ նախագահը առաջարկեց ընտրել երկու փոխ – նախագահներ։

Արշալոյս Մխիթարեան Հայ Ժողովրդական ԿուսակցուԹեան կողմից դրեց իրենց ֆրակցիայի անդամ Գրիդոր Տէր-Խաչատրեանի Թեկ-

նածութիւնը։ Սոցիալիստ – յեղափոխական ֆրակցիան առաջարկեց ընտրել Դաւիթ Զուրեանին։ Բաց ջւէարկութեամբ ընտրւեցին՝ Գր․ Տէր–Խաչատրեանը 4 սոցիալ – ղեմոկրատների ձեռնպահութեամբ եւ Գ․ Զուրեանը՝ միաձայնութեամբ։

Հ․ Յ․ Դաչնակցութեան ֆրակցիայի կողմից առաջարկւեց ընտրել անկուսակցական Պետրոս Զաքարեանին աւաղ ջարտուղար․ ընտրրւեց միաձայնութեամբ։ Դիւանի կաղմու խենից յետոյ, նախագահ Աւ Սահակեանը գիմեց Խորհրդին՝ որոշելու, Թէ օրակարդը պէտք է սպառւա՞ծ համարել, Թէ չարունակել աշխատանջները։ Սմբ Խաչատրեանը Հ.8. Դաչնակցու Թեան Փրակցիայի կողմից առաջարկեց սահմանափակւել արդեն եղածով եւ մնացած խնդիրները յետաձղել յաջորդ նիստին։ Սոցիալ – դեմոկրատների կողմից առաջարկւեց երկրորդ նիստը նըչանակել հետեւեալ օրը դաչնակցականները պնդեցին նշանակել չարաԹ օր։ Ժողովրդականների կողմից Գ Տէր-Խաչատրեանն առաջարկեց յաջորդ նիստում լսել կառավարու Թեան ղեկուցումը։ Վարչապետ Ջաջազնունին յայտնեց, Թէ կառավարու Թեան դրումը չի ենթադրում վաղը յայտարարու Թիւն անել։ Ք հարկու Թեան դրուելով երկու առաջարկը՝ ձայների մեծամանու Թեամբ որոչւեց յաջորդ նիստը դումարել չարաԹ օր, օդոստ 3-ին, ժամը 11-ին։

Նիստը յայտարարւեց փակւած ։

Հայաստանի Խորհրդի անդրանիկ նիստի փակումից յետոյ, Խորհրրդի չէնքի առջեւ տեղի ունեցաւ զօրահանդէս, որ ընդունեց վարչապետ Քաջազնունին։ Հանդէսը վարում էր երրորդ բրիդադի պետ գնդապետ Դանիէլ բէկ Փիրումեանը։ Վարչապետը, Խորհրդի նաիաղահի հետ միասին, շրջապատւած Խորհրդի անդամներով, նախարարներով, գերման, աւստրիական եւ օտմանեան դինւորական ներկայացուցիչներով, հայ բանակի զինւորական պետերով ու հիւրերով աջից ձախ անցաւ զօրաձակատը՝ առանձին առանձին ողջունելով զօրամասերը ապա տեղի ունեցաւ զօրքի հանդիսաւոր տողանցք։ Հանդեսից յետոյ, գօրքը երաժչտունեամբ ու երդերով անցաւ քաղաքի դիտուոր փողոցներից:

«2np/ignu», 9 og · 1918.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

3 օգոստոս, շաբաթ, ժամը 11.15 ՆախադաՀ՝ Աւ. Սահակեան

Ներկայ են բոլոր պատդամաւորներն ու նախարարները։

Դիւանագիտական օխեակում նստած են աւստրիական եւ գերմա-Նական ներկայացուցիչները։

0րակարդի Հարցերն են․ ա) կառավարուԹեան յայտադիրը․ 0րակարդի Հարցերն են․ ա) կառավարուԹեան յայտադիրը․ բ) պետական վերաՀսկողուԹեան (կոնտրոլ) խնդիրը․ գ) մանդատային յանձնաժողովի ընտրուԹիւն․ գ) ԽորՀրդի ներջին կանոնադիրը (ռեդլամենտ) կազմող յանձնաժողովի ընտրուԹիւն։

(ռեղլամեստ) վաղու է յ Խօսք է տրւում կառավարուԹեան նախագահին յայտարարուԹեան Համար:

digitised by A.R.A.R.@

4,60

120

121 -

Վարչապետ 3. Քաջազնունի – «Բացառիկ ծանր պայմանների մէջ դործի է անցել իմ կաղմած կառավարութիւնը։ Նա կոչւած է իրականացնելու դործադիր իչխանութիւն մի պետութեան մէջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել եւ տակաւին դուրս չէ եկել իր կաղմակերպ– ման առաջին չրջանից։ Կառավարութիւնը չունի ոչ մի յենարան անցեալում . նա չի յաջորդում նախկին կառավարութեան՝ չարունակելու արդէն ընթացջի դրած պետական աշխատանջը. նա նոյն իսկ չի ժառանդում կենտրոնական իչխանութեան կարիջներին յարմարեցրած պատրաստի ապարատներ։ Նա Հարկադրւած է սկսելու ամէն բան սկղբից. անձեւ ջաօսից եւ աւերակների կոյտից նա պէտջ է ստեղծի կենսունակ եւ աշխատունակ մի մարմին ։

Միւս կողմից, կառավարութիւնը դանում է երկիրը այնպիսի վի– մակի մէջ, որի բնորոչման համար մի բառ կայ միայն – կատաստրօ– ֆային:

Չորս տարի տեւող պատերազմը, մեծ լեղափոխութիւնը, ռուսական զօրքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրութեան տարրայուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտու-Թիւնը, տերիտորեաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետութիւնների – այս խորին ցնցումները չէին կարող չթեողնել իրենց յետեւից ահռելի հետջեր։ Տնտեսական կեանջի ու ֆինանսական դրութեան կատարեալ ջայջայում , դադարում ապրանջների արդիւնարերութեան եւ փոխանակութեան, կենսամթերջների ծայր աստիճան պակասութիւն, ամենաանհրաժեչտ առարկաների բացակայու– Թիւն կամ սոսկայի ԹանդուԹիւն, ներմուծման բացարձակ ընդՀաաում, երկաթուղային Հաղորդակղութեան դադարում, երթեւեկու-Թեան ուրիչ միջոցների պակասութիւն, ապա Հարիւր Հաղարներով Հայուղ անտուն եւ անսնունդ գաղթականութիւն, անապահով կաութիւն սահմանների վրա եւ որպէս անխուսափելի հետեւանը այս րոլորի - անիչիանութիւն : ԱՀա թէ ինչպիսի ծանր պայմանների մէջ կանչել է աշխատանքի իմ կառավարութիւնը։

Այս բացառիկ դրու Թիւնը նախորոչում է արդէն կառավարու-Թեան բնոյթը: Նա չի կարող ձդտել բաղմակողմանի եւ լրիւ դործունէու Թեան, չի կարող ունենալ լայն ծրադիր եւ սահմանափակւելու է ամենաանհրաժեչտ ու միանդամայն անյետաձդելի խնդիրներով:

Կասեցնել ջայջայման պրոցեսը, Հանել երկիրը անիչխանական վիճակից ու ստեղծել պետական չինարարութեան Համար անՀրաժեչտ պայմաններ – աՀա թէ ինչպէս է ըմբռնում իր կոչումը ներկայ կառավարութերնը: Համաձայն սրան, կառավարուԹիւնը դնելու է լուծման Հետեւեալ խնդիրները․

Ա. Ներքին գործերի սահմաններում

1) Հաստատել երկրում տարրական իրաւակարդ կեանջի եւ դոյ– _Քի ապահովութիւն։

2) Բանալ Հաղորդակցութեան ճանապարհները անարդել երթեւեկութեան Համար։

3) Վերականդնել պոստ – Հեռադրական նօրմալ Հաղորդակցու– Թիւն Թէ երկրի մէջ եւ Թէ Հարեւան պետուԹիւնների Հետ։

4) Եռանդուն միջոցների դիմել կարելոյն չափ մեղմացնելու պա– րենաւորման տաղնապը։

5) Տնօրինել դաղ Թականների եւ փախստականների վիճակը՝ մասամբ վերադարձնելով իրենց նախկին տեղերը, մասամբ տեղաւորելով նոր վայրերում :

եւ 6) Նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր Ժողովի Հաւաքում , կարելոյն չափ չուտ ։

Բ․ Ֆինանսների սահմաններում

Հող պատրաստել սեփական դրամական սիստեմի հիմջը դնելու համար: Ձեռնարկել անհրաժեչտ մ !ջոցներ, որպէսզի երկիրը ապահովւի դրամական նչաններով, վերականդնի արդիւնաբերական կեանջը եւ ապրանջների փոխանակութիւնը, ինչպէս նաեւ մչակւի հարկերի առողջ սիստեմ:

Գ․ Արդարադատութեան սահմաններում

Յարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրառագամկոցման եւ իրառական սովորոյԹների պայմաններին, միաժամանակ մասնակից անելով քրէական դատավարուԹեանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ․ Զինւորական գործերի սահմաններում

Վերակազմել երկրի զինւորական ուժերը, նպատակ ունենալով ստեղծել Թւով ոչ մեծ, բայց ողով ու կարդապահութեամբ ուժեղ բանակ:

Ե․ Արտաքին գործերի սահմաններում

1) Ամրացնել Օսմանեան Կայսրութեան հետ հաչտութիւնը եւ բարի դրացիական յարարերութիւններ հաստատել նրա հետ։ Խստիւ կատարել այն բոլոր պարտականութիւնները, որ մենջ յանձն ենջ ա-

= 122

ռել Օսմանեան կայսրութեան գանդէպ եւ գետեւել, որ Օսմանեան կառավարութիւնը իր կողմից անի նոյնը մեր վերաբերմամբ։

Մասնաւորապէս լուծել Օսմանեան զօրքերի մեր երկրից դուրս թերելու Հարցը եւ դաղթականների վերադարձը։

2) Ատրպատականի եւ Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնութեան դալով՝ լուծել Հայաստանի եւ այդ պետութիւնների սահմանների հարցը, հիմջ ունենալով էտնիկական սկզրունջը, իբրեւ միակը որ համապատասխանում է ռամկավար պետութիւնների ողուն եւ նպատակներին:

3) Լիկշիդացիայի ենթարկել՝ Համաձայնութեան դալով Աաըրպատականի եւ Վրաստանի Հետ՝ ընդՀանուր Հիմնարկութիւնները եւ դոյքը, որ մնացել են Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնից։

Այս է կառավարութեան ծրագիրը։ Սա կարող է անւանւել պետութեան գոյութիչնը ապահովեղնող ամենաանհրաժեչտ գրաւականների ծրագիր։ Պարդ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի րաղմազան կարիջները իրենց ամբողջութեամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի չարը չատ կարեւոր եւ արդէն Հասունացած խնդիրներ։ Բայց կառավարութիւնը չի դնում Հերթի այդ խնդիրները, որովՀետեւ նրանց լուծումը այսօրւայ պայմանների մէջ Համարում է անկարելի։ Կառավարութիւնը չի ուղում սխալանըների մէջ գցել երկիրը կայն Հեռանկարներով եւ անիրագործեյի խոստումներով, չի ուղում վերցընել իր վրա պարտականուԹիւններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից : կառավարութիւնը Համոգւած է, որ առաջադրած ծրագիըր maximumu է այսօրւայ Հնարաւորութեան : Կառավարութիւնը werten & he warng net ne hupngne finn wig maximum ha swa նելու եւ յոյս ունի յաջողութեամբ յուծելու դրւած խնդիրների գոնէ մի մասը, եթե իր կողմն ունենայ Խորհրդի անվերապահ վստահու-Fhip be gapoon wywygar Fhip» :-

Կառավարական յայտադիրը լսելուց յետոյ, ԽորՀուրդը միաձայ– նութեամբ որոչում է նրա քննութիւնը յետաձդել յաջորդ նիստին։

Ապա Խորհուրդը ընտրում է մի յանձնաժողով նախարարութեան կազմակերպութեան օրինադիծ մչակելու համար։

Նախաղահութեան տրամադրութեան տակ դրւում է 20,000 ռ. առհայիւ մի դումար:

Հարցապնդում է արւում մչտական զինւորական միուԹիւն կաղ– մակերպելու առիթով․ Հարցի ըննութիւնը որոչւում է անել դռնփակ նիստում ։

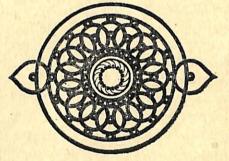
Հարցապնդում է արւում Չարբախ, Սարւանլար, Արբադ, Ալիղզլար Գէոյքում գիւղերի բերքը մասնաւոր անհատների կապալով տալու մասին։ Այդ առնիւ մահմեդական պատդամաւորներից մէկը աւելացնում է, նե անհրաժեչտ է նաեւ պարզել նե այդ չորս դիւղերի չրջանում դտնւած մղկինապատկան հողերի վերաբերմամբ ի՞նչ կարդադրունիւն է եղած Հայոց Ազդային Խորհրդի կողմից։

Հարցումներ են արւում դաղԹականուԹեան կացուԹեան եւ պարենաւորման դործի վիճակի եւ կառավարուԹեան ծրադրած դործունէուԹեան մասին։ Այս առԹիւ բացատրուԹիւններ է տալիս ներջին դործերի նախարար Արամը։

»Zaphqau», 15 oq., 1918 F.

123

(Շարունակելի)

ዺ፟፟፟፟ይሆ

Սու Թուղթեւ

<u>ՆՈՐ ԹՈՒՂԹԵՐ</u>

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒԽՏԸ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ -- «Հին Թուղթեր» բաժնում «Վէմ»-ը տալիս է մեր անցեալ կեանքին վերաբերւող նիւթեր։ Այսօրւանից բացւող «Նոր Թուղթեր» բաժնում պիտի տրւին ընթացիկ կեանքի պատմական նշանակութիւն ունեցող վաւերագրեր։ Այս բաժնի նըպատակն է մի կողմից նիւթ հաւաքել ապագայ պատմագրութեան համար, միւս կողմից, կարեւոր վաւերագրերի մէկտեղումով, դիւրացնել գործնական քաղաքականութեամբ զբաղւողների աշխատանքը։ Մեր հրատարակած առաջին վաւերագիրը «Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտ»-ն է, որ կնքւած է յուլիս 14-ին Կովկասի

երեք ժողովուրդների քաղաքական գործիչների կողմից։ «Կովկասեան Համադաշ․ Ուխտ»–ը կնքւած է այն հոսանքների մի-

ջեւ, որոնք խմբւած են, այսպէս կոչւած, կովկասեան Անկախու. թեան կոմիտէի շուրջ։ Սա այն կոմիտէն է, որ կազմւեց ութը տարի առաջ Պոլսում թիւրքական եւ լեհական կառավարութիւնների բարոյական եւ նիւթական ձեռնտւութեամբ։ Նրա բերանն է **'Prométhée'** ամսագիրը։ Նրա մէջ մտնում են Վրաստանի Ազգային կենտրոնի անդամ բոլոր կուսակցութիւնները, Ազրբէջանի Մուսաւաթ կուսակցութեան Ռասուլ Զադէի թեւը եւ կովկասի Լեռնականների մէկ մա. սը. Հայդար բէկ Բամատը եւ Չերմոեւը դուրս են այդ միութիւնից։ Հայերից էլ ներկայացուցիչ չկայ կոմիտէում։ Ուրեմն, կովկասեան Անկախութեան կոմիտէն չի ներկայացնում ամբողջ կովկասը։

Կովկասեան Անկախութեան Կոմիտէն հէնց սկզրից նպատակ էր դրել Անդրկովկասի Համադաշնակցային Միութեան ստեղծումը, բայց քաղաքական պայմանները արգելք հանդիսացան։Արգելք եղան ե՛ւ ներքին սուր անհամաձայնութիւնները, որոնց հետեւանքով Լեռնականների հատւածը բողոքելով դուրս եկաւ Կոմիտէից․ (տե՛ս «Վէմ», Դ․ էջ 109)։ Կարելի չեղաւ ապահովել եւ հայերի մասնակ. ցութիւնը։ Հայկական ոչ մի հոսանք չյարեց Կոմիտէին։

Այսուհանդերձ, կովկ. Անկ. կոմիտէի ներսը, որոշ աշխատանք

կատարւում էր Համադաշնակցութեան պատրաստութեան համար։ Ներկայ «Ուխտ»–ը համարւում է այդ աշխատանքի արդիւնք։

Հարց է առաջ գալիս. ինչո°ւ այսօր է ստորագրւում «Ուխտ»-ը։ Որքան կարողենք դատել, ներքին ո'չ մի դրդիչ չկայ. ոչ կովկասեան պայմանների մէջ հիմնական փոփոխութիւն է տեղի ունեցել, ոչ էլ կովկ. Անկախութեան կոմիտէի մէջ առանձին-առանձին, կամ կոմիտէում հաւաքաբար։ Պէտք է ենթադրել, որ «Ուխտ»-ի կնքումը աւելի արտաքին ներշնչման արդիւնք է եւ պայմանաւորւած է զուտ օրւայ հաշիւներով։ Նման դրդիչներով կատարւած գործը, բնականաբար, այլ արդիւնք չի ունենար, ինչ որ ունեցաւ կովկասի Անկախութեան կոմիտէն իր «Պրոմենեչ»-ով:

«በՒԽՏ»–Ի ԲՆԱԳԻՐԸ

«Աղրբէջանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Վրաստանի Աղղային Կենտրոնները,

— Նկատելով, որ աղդերի լիակատար զարդացումը Հնարաւոր է միայն կատարեալ անկախութեան պայմաններում,

— Հաւատացած, որ այս նպատակին հասնել կարելի է միայն Կովկասի բոլոր ուժերի միացումով մէկ ընդհանուր սահմանի մէջ,

— Համողւած, որ կովկասեան աղդերի կենսական չահերի ապահովութիւնը պահանջում է հաստատել նրանց արտաջին ջաղաջականութեան եւ աղդային պաչտպանութեան ընդհանուր ղեկավարութիւն,

— Վստահ, որ նման միութեան միջոցով կովկասի իւրաջանչիւր աղդ կը դանէ իրական երաչխիջ իր վեհապետութեան, որ հարկաւոր է մտաւոր եւ նիւթական ուժերի լիակատար դարդացման համար,

— Հաստատ Համողւած, որ Կովկասեան Հանրապետութիւնների Միութեան Հիմջերն ընդունելով՝ իրենջ վայելում են իրենց բոլոր Հայրենակիցների Հաւանութիւնը,

— Միաձայնու Թեամբ Հաստատելով, որ Համադաչնակցու Թիւնը, իբրեւ կովկասեան պետու Թիւնների քաղաքական մի ձեւ, նախորոչւած է երկրի աշխարհագրական եւ տնտեսական միու Թեամբ,

Յայտարարում են Կովկասեան Համադաշնակցու խետն հետևւեալ Հիմջերը.

1. Կովկասեան ՀամադաչնակցուԹիւնը, ամբողջապես երաչիաւորելով ՀանրապետուԹիւններից ամէն մէկի աղդային բնոյԹն ու վեհապետուԹիւնը, արտաջին աչխարհում դործելու է յանուն բոլոր ՀանրապետուԹիւնների, իբրեւ բարձրադոյն կարդի միջազդային մի

125

124

կեանք եւ Մշակոյթ

միութիւն : Համաղաշնակցութիւնը կունենայ քաղաքական եւ մաքսային մէկ ընդՀանուր սահման :

2. Համադաչնակից Հանրապետու Թիւնների արտաջին ջաղաջա։ կանու Թիւնը ղեկավարւելու է Համադաչնակցու Թեան ձեռնհաս մարմինների կողմից:

3 Համադաչնակցութեան սահմանների պաչտպանութիննը պիտի վստահնի Համադաչնակցութեան բանակին, որ բովանդակելու է Համադաչնակից Հանրապետութինների բանակները՝ մէկ հրամանա. տարութեան ներջոյ, ենթակայ Համադաչնակցութեան ղեկավար մարմիններին:

4 Համադաչնակից ՀանրապետուԹիւնների միջեւ ծաղելիջ ամէն տարակարծուԹիւն, եԹէ ուղղակի միջոցներով չկարդադրւի, պէտջ է ենԹարկւի պարտադիր իրաւարարուԹեան եւ կամ Համադաչնակ– ցուԹեան Բարձրադոյն Դատարանին: Համադաչնակից Հանրապետու– Թիւնները պարտաւորւում են առանց առարկուԹեան ընդունել եւ դործադրել նրանց բոլոր որոչումները:

5. Մասնաղէտների մի յանձնախումը ամենակարձ ժամանակում պիտի ձեռնարկէ Կովկասի ՀամադաչնակցուԹեան Սահմանադրու-Թեան նախաղծի մչակման՝ հաչշի առնելով վերեւ ձեւակերպւած սկղբունջները. այս նախադիծը հիմջ պիտի ծառայէ իւրաջանչիւր ՀանրապետուԹեան առաջին Սահմանադիր Ժողովի աչխատանջների։

6. Այս ուխտի մէջ մի տեղ վերապահւած է Հայաստանի Հանրապետութեան:

> կնքուած Բրիւսէլում, 14 Յուլիս, 1934՝ Ի դիմաց Ազրբէջանի

Մ․ Է․ Ռասուլ.Չադէ Աղբբէջունի Աղգային ԽորՀրդի Նախկին ՆահապաՀ եւ Աղբբէջանի Աղգային Կենտրոնի ՆախագաՀ

Ալի Մարդան Բ․ Թոփչիբաշի Աղրբէջանի Հանրապետութեան Պատւիրակութեան նախագահ եւ Խորհրդարանի նախկին նախադահ

ի դիմաց Հիւսիսային Կովկասի

Գիրէյ Սունշ, Իբրահիմ Չուլիք, Թաուսուլթան Շաքման Ի դիմաց Վրաստանի

Նոյ Ժորդանիա Վրաց Հանրապետութեան նախկին նախադահ եւ Վրաստանի Աղդային Կենտրոնի նախադահ Ա․ Չխենկելի Վրաստանի նախկին դեսպան Ֆրանսայում

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ

127

ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆԸ (Զրոյց Ց․ Օշականի հետ)

1. Հայ Թատրոնը- իբրեւ արեւելքցի, մեր անտարբերութիւնը հանդէպ թատրոնին՝ առհասակած է գուցէ։ Փաստ է, բաւական զօրաւոր, որ Արեւելքի բոլոր գրականութիւնները, երբեմըն այնքան գերազանց՝ Արեւմուտքի մէջ փորձւած զանազան սեռերու տեսակով (քնարերգութիւն, դիւցազներգութիւն), շատ տարրական, չըսելու համար նախնական գործողութիւն մը հազիւ կրցած են ոտքի կեցնել բեմի վրա։

Արեւելքի երեք մեծ գրականութիւնները (հնդկական, չինական, պարսկական) թատրոն չունին։ Շատ պատճառներ կարելի է գտնել այս վրիպանքին։ Մեր ժողովուրդը՝ արեւելեան կրթութեամբ՝ մանաւանդ ճակատագրին բացառիկ մէկ կարզադրութեամբ (դարաւոր գերութիւն), *աղատներու* պայքարը խորհրդանշող արւեստի այդ ձեւին անհաղորդ մնաց, նոյնիսկ երբ խորտակւեզաւ աւանդութեան շղթան:

կէս դար առաջ, թատերական հարցերու շուրջ ոգեւորութիւն մը պայմանաւոր էր հանդէսներու, ցոյցերու, բառի եւ թարբառի հանդէպ մեր բնական տըկարութեամբ։ Օտար էր այդ ոգեւորութիւնը, քանի որ գործերը չեկան մեզի։ Այսօր՝ մեր տարտղնումը, զանգւածէ աղքատացումը եւ ընթացիկ կարգ մը ճնշումներ (գլխաւորաբար սինեման) գրեթէ անկարելի կը դարձնեն մեր մէջ ազգային թատերական դիմագծի մը գոյութիւնը։ Թատրոն մը, կը սնանի զանգւածով ու անո'ր է, որ կուղղւի։ Պատերազմէն ետք, Պոլսոյ մէջ վաղանցուկ գործունէութիւն մը անկարող եղաւ թատերական գրականութիւն մը ստեղծելու։ Եւ, աւելի paradoxal վերջին տասնամեակին մեզի եկան բազմաթիւ թատերական գործեր, երբ մեր թատրոնը լռած էր արդէն։ Այնպէս որ այդ գործերուն անդարմանելի տկարութիւնը հասկնալի կը դառնայ, երբ ուշադրութեան կանչենք սա' կարեւոր պարագան որ սեղանի ընթերցումի համար պատրաստւած այդ ձեռագիրները նկատի չեն ունեցած թատրոն մը ու զայն լեցնող ժողովուրդ մը։ Հասարակաց է ասիկա բոլոր խաղերուն համար ալ։

2. The Fumbrughphlapp, - Lana Շանթ.- Շանթի թատերական գրականութիւնը ինքնաբերաբար կը բաժնւի երկու շրջանի. առաջին շրջանի լաւագոյն եւ արժէքով գործը կը նկատեմ «կայսր»ը, ձգելով «Հին Աստւածներ»ու անարժան համբաւր անգիտաց վայելումին։ Պատերազմէն ասդին՝ Շանթր տըւաւ գործեր, յաւակնութեանց ընդարձակ շրջագիծով մը, որոնք չարդարացան։ իր «Շղթայւածը», ընկերային Junpfnd, symbolique bymuuhind. jum doտէն կը յիշեցնէ Հաուբթմանի «Ջրասոյզ Զանգը» և անոր թէջնիջը։ «Ինկած Բերդի իշխանուհին» տխուր է հաստատել, որ կուգայ Այ. Տիւմայէն։ Այս անժամանակ ոօմանթիսմը տհաճութիւն միայն կարթնցնէ մեր մէջ. այնպէս որ արդի թատրոնին ամենէն մեծ վաստակաւորին այս վրիպանքը դատաստան մրն է ինքնին եւ մեր մէջ կը խորտակէ ամէն յաւատես տրամադրութիւն մեր թատրոնի ապագայէն։ Մեր աշխատանքին շրջանակը չարտօնէր, որպէսզի վերլուծւին

460

ፈይሆ

պատճառները այս անյաջողութեան։

3.«կայսը».«կայսր»ը իսկական թատերախաղ է, հակառակ հեղինակի մնայուն ճիգին, որով կը յամառի բեմին վրա *սէմպօլներ* արձակել։ Խաղը կազատի *սէմպօլի*ն ճնշումէն եւ վտանգէն, կեդրոնական մէկ երկու անձերուն իսկապէս տռամաթիք նկարագրովը։ Չեմ գիտեր ինչո°ւ կը տարւիմ խորհելու, թէ h'as quipquipmaful mpybof [bina Շանթ յղացած է Հաննայի տիպը, որ դժրախտաբար չէր կրնար փրկւիլ, հակառակ հեղինակին առաջնորդութեան, այն պարզ պատճառով որ *սէմ պօլը* մարդ չէ։ Բայց այս եղանակը կը յատկանշէ իր ամբողջ թատերական ստեղծագորdniphilin, nip wasan wasan amuփարներ, քանի մը խանձարուրի մէջ առնւելէ յետոյ, թխմւած են մարդոց կաշիին մէջ։ Այս հղանակը արդէն մեռած մասն է իր գործին։ Բարեբախտութիւն է որ «կայսր»ր այնքան քիչ ունենայ անկէ (Օհան Գուրգէնի մէկ քանի պահերը եւ ստւեր Հաննան): Փոխարէն՝ կենդանի կին մը, դրւած՝ թատերական շատ շեշտ իրադարձութեանց անւաշարքին մէջ։ Անով Շանթ փաստը կուտայ յուզում մը ստեղծելու, զայն ղեկավարելու, գագաթելու իսկապէս տռամաստեղծ իր կարողութեան։ Խաղին մնացեալ մասերը, բոլորն այ, իրական գետնի վրա փոքր իրենց միջոցներուն փոքր նպաստովը կը փրկւին ծուխ ու ստւեր ըլլալէ։ Մնաց որ փոքր տիպարներու հետ այս յաջողութիւնը ընդհանուր յատկանիշներէն մէկն է մեր թատրոնին, որ ողբալիօրէն անկար է protagoniste nufh ubgübini:

4. Շիրվանդադէ եւ Լեւոն Շանթ.-Շանթ ո'եւէ կապ չունի արեւելահայ թատրոնի վարդապետութեան եւ որդեզբրած սկզբունքներուն հետ։ Անիկա հիմնովին կուրացւի արդէն արեւելահայ քննադատներէն, եթէ նկատի չառնենք «Հին Աստւածներ»ու ստեղծած Թայֆայական արտայայտութիւնները։ : 128

129

Քանի մը զօրաւոր գաղափարներ, որոնց գեղեցկութեանը ու արժէքին բաւական ուժեղ հաւատք մը կընկերանայ միշտ-ահա՛ գլխաւոր զսպանակը, որ Շանթը մղած է բեմին։ Իրեն համար բեմը գետին մըն է այդ գաղափարները դնելու, վիճաբանութեան ենթարկելու եւ *մաս*սային մէջ անոնց թափանցումը կարելի ընծայելու։ Այս ճարտարանքին համար՝ անիկա անյարմար գտաւ Ituh dialogue bi pbuh raccourci niph? upibuulbրէ փոխ առնւած ազդու միջոցներու նըպաստովը զայն կենսաւորելու ձգտումով մարդեր դիմակաւորեց․ մինչդեռ Շիրվանզադէ գրեց, կեանքը եղածին պէս տալու յաւակնութեամբ, ուրանալով գաղափարներու կշիռը։ Շանթի մէջ մտածման սարւած, Շիրվանզադէի մէջ՝ իրականութեան բնազդ․ անոնք պէտք չէ մօտեցւին իրարու, քանի որ այդ մերձեցումը տեսակ մը բախում պիտի ըլլայ, հաւասարապես խորտակիչ երկուfhն huufup ug:

5. Եղիա Գասպարհան.- Շանթի ազդեցութիւնը մէկ կողմէ, արեւմտեան թատրոնին մէջ ներկայացւելէ աւելի nuh bi décor umuhnquipbuip munund wurmuh un obhumhe nhrn hunde: մեզի բերին Եղիա Գասպարեանը։ Անիկա կը գերապատկէ dialogue 2նորհը եւ զայն մինակը փոխարինող կր կարծէ բեմական մարդու միւս տուրքերուն։ Տխուր է խոստովանիլ, թէ Ե. Գասպարհան հիմնովին անգիտակ է թատհրական մշակումի պայմաններուն։ Չեմ կրնար հոս առանձին առանձին քննութեան ենթարկել իր թատերախաղերը, որոնք մեղաւոր են ամէն բանով, բացի dialogue th: Uhus hp dupubne dialoguei wnwe ni muht wibih umuhnqimd է գաղափարներու հարցով, ինք բաւ կր համարէ կարծես, որ մարդիկ խօսին միայն ու խօսին բանաստեղծօրէն, ցած ձայնով, ինչպէս պիտի ընէին արտասանողները արձակ քերթւած մր կար_ դալու ատեն։ Ցատկանշական է, որ

tragique ու պատմական անձնաւորութիւններ անհանգիստ կըլլան իրմով։ Գրագիտութեան դասագիրքէ մը միտք պահւած այդ բելադրանքը, որ արդի կեանքը անյարմար կը նկատէ ողբերգութեան եւ արւեստագէտը կը ղրկէ անցեալին, պարզ մարզանքէ մը անդին չէ անցած․ բայց, մինչ արւեստագէտր կազմւելէ յետոյ այդ փորձերը կրակի կուտայ, Գասպարեան զանոնք կը յանձնէ մեր ամենընկալ մամուլին։ Չեմ տեսներ տարբերութիւնը Պէշիկթաշլեանի «Վահան Մամիկոնեան»ին եւ Գասպարեանի «Տրդատ»ին։ Կր համակրիմ իր յաւակնութիւններուն, բայց այդչավոր չի բաւեր որպէսզի պատմութենէն րռնի հանւած ու բեմ նետւած մարդեր իրենք զիրենք հարկադրեն մեզի: Արդիական բիէս մը կը բաւարարւի իր մարդերուն vérité -ով. պատմական րիէս մը հաւատարիմ պիտի ըլլայ իր ժամանակին, ինչպէս ամբողջ մարդկութեան։ Դրէք իր մարդերը իրենց շրջանակին մէջ եւ մտիկ ըրէք անոնց լեզուն․ յուսահատական է տպաւորութիւնը։ Ե․ Գասպարեան տարիներու ճիգով մը միայն պիտի ազատի իր սկզբնական մեղքէն․ կըսեմ ասիկա, վասն զի կը huuuuuu hp dialogueha: Lbquh uja 2nնորհէն յետոյ, արւեստի միւս պայման_ ները նւաճելի կրնան ըլլալ, բայց ոչ՝ թերթերու էջերը լեցնելու անապարանfnd un:

6. Ղեւոնդ Մելոյեան.- Հինէն կարդացած եմ «Դաւոյի Դաւաճանութիւնը», բայց չունիմ ո'եւէ տպաւորութիւն։ Ժամանակի փոշին չէ, որ սրբած է հետքերը իմ ընթերցումիս, վասն զի անկէ շատ աւելի վար շրջանէ գիրքեր ունիմ մտքիս մէջ, ամբողջական գծագրութեամբ։ Չեմ տեսած իր Arménouche ը որուն համար քննադատները գովեստ չգտան շռայլելու։ Այնպէս որ իրմով զրաղելու հնարաւորութիւնը կը պակսի ինծի։ Տխուր է, որ մէկու մը մասին նոյնիսկ թերութիւններ չկարենամ ըսել։

կեանք եւ Մշակոյթ

7. 4. Վալադեան իրը Թատերագիր.վալադեան շփացած զաւակն է մեր հըրապարակին. մեծածաւալ իր վէպերէն ու պատմւածքներէն ետք, անկարելի բան չէր զինքը տեսնել նաեւ բեմական մարզէն ներս։ Եթէ նկատի ունենաք իր վէպերը, որոնք երկարաշունչ խօսւըռտուքներ են, առանց կնիքի եւ բովանդակութեան ու արժէքով ո'եւէ տարրի, չէք զարմանար իր խաղերուն ալ հասա_ րակութեան, թատերական յօրինումէ փարսախներով հեռաւորութեան: խղճմըտութեան այսքան պակաս, արւեստի հանդէպ այսքան անփութութիւն հազիւ թէ կը հանդիպինք մեր նորագոյն գրական պատմութեան մէջ։ Վարժապետներու եւ նման անպատասխանատու մարդոց երեւումը մեր գրական հանդէսներու մէջ ո՛չ միայն ճաշակի աղճատման փաստ է, այլ եւ մեր գրականութեան խոր անկումին. Եւ ասիկա անանկ ա_ տեն մը, երբ մեր հանդէսները իրենք զիրենք կապրեցնեն, առանց մեկենասի մը նպաստին։ Երեսուն տարի առաջ, գաւառական դպրոցի տնօրէն մը տարեկան հանդէսի համար իր տղոցը երբոր dialogue unimun (up jhebu emutրուն մէջէն Թլկատենցին), աւելի համեստ էր ու խղճամիտ։ Երեսուն տարի ետք, մեծազանգ վէպերու տէր եւ հեղինակ վայադեան կը մեղանչէ այդ համեստութեան ու խղճմտութեան դէմ, իր անու_ նը զետեղելով այն էջերուն տակ, որոնք իբը թատեր․ գրականութիւն կը հրամցրնեն մեր հասարակութեան։

8. **Յակոր Մնձուրիի փորձը.** – Սիրելի պիտի ըլլար ինծի Մնձուրիի անունը կարդալ պատկերներու եւ պատմւածքներու տակ, որոնք՝ հակառակ իրենց ձըգձըգւած նկարագրին՝ իրենց մէջ կը մթերեն որոշ քանակ մը բարքի ու դիտողութեան, տրւած բաւական փորձ արւեստի մը ընդմէջէն:

իր թատերախաղը նկարագիրներ ունի, տեղական գոյն, սրամտութիւն, տեղ տեղ՝ իսկական բանաստեղծութիւն։ Ցա-

կեանք եւ Մշակոյթ

131 =

pep mulipal' sumbph She Suder Umjbuld

Undush knykpp um undupti & Susti

Sudwawh her ganh mhomyne «9.6enip-

խաբար գընաց բլբուլի մօդ. «վարթըն

Ճըխկընիրըն բացրացրիլ է, վըրէթ շուր

Առաւուտան զանգակի պէս քաղցր ձէն

Բլբույն ասաւ. «Չիմ կարա գայ, պուճ-

վարթըն ասաւ. «Իմ բլբուլին այ պուն-

Քանի վաղ է, ղարիբ բլբուլ, դուն քու

Հազար գուզէ ղայրաթ անէ, Սիպտա

էլի վիրջումը մէյդանըն Ռոստոմի Զա-

Եա'ր, քո կարօտդ քաշում իմ անմահա-

fu'hu mpm, nning hu thh, ogubh ni

Սէրդ սիրտս կէս է արիլ ջահվարդարի

<u>էշխիդ ալաւը ինձ վառից</u> բաբելական

քու գայուն մրնում է.

գայուն մրնում է.

տայուն մրնում է»:

պուճէն լալուն մընում է»:

պունէն ո՞նց կու խափէ.

բաղի ճամփէն չափէ։

Դիւը կուրըն կապէ.

լուն մրնում է»:

կան ջրի նման,

փիրի նման

թրի նման,

հրի նման:

ply», npp yhusp shubnep woby be luma hmazels:

Ա. ԽԱԲԱՐ ԳՆԱՑ ԲԼԲՈՒԼԻ ՄՕԴ

վարթըն ասաւ. «Խային բլբուլ, նալար գայ քու էհթիբարին. Անցկացաւ ապրիլ, մայիսըն, մէկ օր չը hարցրրիր հարին»: Չեթուղ մուրազին հասիլ էր, տիս՝ ինչ արաւ քաւթար ղ'արին. Փահրադը իրան սըպանից, Շիրին խանջայուն մրնում է:

Հազրեմէն մէկը չին ասի, թէգուզ աշխարքը դիփ գովին. Գարունքին ծաղկնիրով հուտ կուտաս udupiuj hndhu. Հենչանք ըլի դուն սաղ ըլիս, ջուրըն տանէ Սայհաթ Նովին. Շահաբազի լալի նըման Շահըն վրէթ գայուն մրնում է։

₿· Եሀ/₽, ՔՈ ԿԱPOSԴ

bj fuch" qghu umptump, nm'hu mpm, u'j ptunipup, վուչ աչկումս լուսի մնացի եւ վուչ գեառդանումս թաղաթ, Թէ պատժում իս էդ էլ բան է, տանstghp hlid pudud, pupup, hpumd haqhu hadgebblar paloha anu ախպըրի նման։

U. Lucintuh U. hum. to 37 mulud

է. «Ցամենայն դէպս, նշանաւոր բանաս-

տեղծ Հաֆըզի օրերից արդէն սովորա-

Unlig np hupon of nibumuing hurn f էկիլ Սայհաթ Նովէն, Անց է կացի ամեն չարկապ, ամեն արկիլ Սայհաթ Նովէն. Թէ որ կուրցնիս, էլ չիս գտնի նորից մէկ իլ Սայհաթ Նովէն, Նա մէ՛կ հատ էր աշխար էկաւ, քանց մի ղարիբ հուրի նման:

ሆի ዋቢՆի ፈሪያበՒሆՆԵՐ

(8.Զաւրեանի «Սայեաթ Նովայ»ի առթիւ)

Համակրելի «վէմ» հանդեսի մեջ լոյս նել մի քանի թռուցիկ դիտողութիւններ: տեսաւ պ. Յովհաննէս Զաւրեանի շնորհայի յօդւածը Սայեաթ Նովայի մասին, որի ինչ-ինչ կէտերի առթիւ կուզէի ա-

130

նկարագիրը – գործողութիւն եւ շարdnit - he muhuh munug:

Այս ամենէն ետքը, թատրոնի մօտաւոր ապագայովը զրաղիլ միամտութիւն պիտի ըլլար իմ կողմէ. ամենէն դժւարըն է ան գրելու սեռերէն, եւ մեր ժողովուրդը բոլորովին անտրամադիր՝ ա_ տանկ ինքնին դատապարտւած սեռ մր կորուստէ փրկելու։ Մարգարէութիւնը անիմաստ է, բայց լաւատեսութիւնն ալ ծիծաղելի, երբ 8-10 փորձերու փաստր մէջտեղն է։ Մեր դերասանները (պէտք է վերջապես յիշել ատոնք, քանի որ մեծագոյն բաժինը իրենցն է թատրոնի այս սպառումին մէջ) կարելին րրին, որպէս զի մեր բանիմաց, արւեստր ճաշակելու ընդունակ դասակարգը պաղի ընդմիշտ հայեցի բեմէն, չկրնալով հանnnindbi ubn nouwüphuun, nn uhuhbծան կիշխէ Ամերիկայէն մինչեւ Եգիպտոս։ Թո'ղ բարով վայելեն իրենց «Քին»երը, «Ուրիէլ Ակոստա»ները, յիշելու համար միայն քանի մը համրաւաւոր օրինակներ։ Տասը տարի ետք, իրենց կեղծ ծամերն իսկ փոխադրող մարդու պիտի չհանդիպինք այլեւս բեմի վրա։ Գուցէ կը սխալիմ, մոռնալով բարեկենդանի հանդիսանքները, վարդանանց նւիրւած հտպիտութիւնները..:

9-msppt. Դրի առաւ՝ Բ. ԹԱՇԵԱՆ

ՍԱՑԵԱԹ ՆՈՎԱՑԻ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ

«Գրական Թերթ»-/ 30 Inch/m, No 17ned Spummpuljens the Umjtuff Undmit hplan whimpy mughpe: Uthe' «hukmb dugand bikurih gons, mbmgmdhil 5 9. Rummerp, Sheup' «bu'p, fn կարօտդ»՝ Գ. Թարվերդեանը։

Unasphip Swaph Quannent mund 5, By myg mugh sh hadahumuye huge, wabbiad Uwibul Undwich apph Oswah Pur Buppy, Spumupully 5 1903 F. «U.qq. Zwantu»-h 10pq qpened, pwjg

«ներկայ վարիանար բոլորովին նոր է եւ yum & mupplepened unmghuhg»: Suge յայանաղործւած է Գէորդ Ախվերդեանի ByBepned, apply quitened by Lugunштир Атартрания ве дремо 5 Дриghpfu muntiprid:

Bellenber mmale d. b. multhatmin 16ut nr app & wate 1908 A. Superpose Ասել է հաւլարարցի 85 տարեկան Անհա Մուրադեանը, «որ գիտէր բաղմաթիւ вравр, Авевшавьр, шашувыр вешув:

460

unih t, np it domhrmd. nubi hnight

պատկերի եւ պատմւածքի իր վարժու-

թիւններէն չէ հրաժարած եւ թատերա-

կան դիպախաղը լարելու համար ինկած

է քմայքի եւ բռնազրօս յարդարանքի

մէջ։ Մէկ Երկու նման փորձեր, եւ ա-

նիկա պիտի կրնայ ազատել իր յօրինու-

մը այս թերիներէն։ կը հաւատամ, թէ

մէկ կամ երկու արարնոց պատկերներ

յարմարագոյն գետինն են՝ տռամաթիք

qqujupuaft qniph, pujg unip hbquni-

թեամբ թրթռուն իր զգայնութիւնը

յայտնաբերելու։ Ըրած է ատիկա Թլկա-

տենցին յաջողութեամբ։ Յակոր Մնձու-

րին կուգայ արւեստի աւելի ընդարձակ

հանգանակներէ ետքը։ Անգամ մը որ

չէզոքացւին իր թերութիւնները, իր ա-

ռաւելութիւնները պիտի կրնան լիովին

9. Acphy Funtpuntputplep. - Uunligut

nnipu, duphg ni «Հայրենիք»ի մէջ

դարձեայ քանի մր խաղերու ճանաչու-

մրն եմ րրած։ Կ. Մեհեանի եւ Լիպ.

Նազարհանցի խաղերը հոգեբանական

dzuynich hnpåbp bû, npnûg dte pu-

նաստեղծութիւնը քիչ մը շատ կը մի-

ջամտէ, խեղդելու աստիճան անձերու

դիմագծերը իր մշուշին մէջ։ Կը կար-

դացւին իրենց երաժշտական արձակին

շնորհիւ։ Թատրոն չեն անշուշտ, քանի

որ թատրոնը պայմանագրող հիմնական

արդարացնել իրենք զիրենք։

digitised by A.R.A.R.@

կեանք եւ Մշակոյթ

= 132

կան է, որ բանաստեղծներն իրենց քնարական ոտանաւորները վերջացնում էին իրենց անւան, ընդհանրապէս, ծածուկ անւան յիշատակութեամբ։ Պարսիկ բանաստեղծներից այս սովորութիւնն անցաւ եւ աշուղներին» եւայլն։

1) Այդ սովորութիւնը սկսւում է ոչ թէ Հաֆէզից, որ ապրում էր 1300-1389 թ.թ., այլ պարսից գրականութեան հէնց սկզրի շրջանից. այսպէս, մի օրինակ բերենք նոյնիսկ ոչ աւագ բա_ նաստեղծներից, այլ Դաղիղիից, Ֆէրդովսիի մեծանուն նախորդից, որ ապրում էր հաւանարար Սամանիդ Նուհ էրն Մանսուրի ժամանակ (976-997): Նա իր հռչակաւոր ղազալի մէջ, որտեղ ի միջի այլոց ԵրԵւան է գալիս նրա զըրադաշտականութիւնը, դնում է իր բանաստեղծական անունը (Դաղիղի),*) ինչպէս ընթերցողը կը տեսնի այդ ղազայի ստորեւ բերւած մեր թարգմանութիւնից։

ՂԱԶԱԼ ԴԱՂԻՂԻԻ

Սի՛րտիմ, ահա գցեց ամպը գարնային Մայիսի խալաթը երկրի ուսերին. Աշխարհն այնպէս է մեղմացել, որ դաշտում

վագրը խաղ է բռնել հետը սարայծին։ Գետինն արիւնոտած դիպակ է կարծես, Օդը մուշկ է դարձել՝ բեհեզը հագին. Ասես անապատում գինով ու մուշկով Պատւէր ես թելադրում սիրածդ էակին։ Կուռքը՝**) դէմքը զմայլիչ յակինթ է կտրել

ՄԵհԵանի հանդերձի գոյն ունի գինին․ Աշխարհը պճնել է ինչպէս սիրամարգ, Մի կողմը խորդուբորդ, ողորկ է միւս– դին։

Վարդից վարդաջրի բուրմունք է ծորում,

*) Նրա իսկական անունը ենթադրւում է Արու Մանսուր Մոհամմադ իբնէ Մոհամմաղ իբնէ Ահմադ։ **) Սիրուհին: Ասես վարդի բոյրը խառնած է վարդին։ Դաղիղին ընտրել է լոկ չորս յատկու– թիւն

Լաւ ու վատից, որ կայ երկրի երեսին․ Յակինթ շրթունք, ապաչանգի**) հեծեծանք

Զարդոշտի***) կրօնն ու կաս կարմիր գինին։

2) Յիշեալ ոտանաւորները ոչ թէ «քնարական ոտանաւորներ» էին առհասարակ, այլ նրանց մի տեսակը՝ այսպէս կոչւած ղազալներ, որոնց մի նմոյշը բնագրի տաղաչափութեամբ բերւած է վերեւ։ Այդ ղազալները, ինչպես կարելի է տեսնել վերոյիշեալ նմոյշից, որոշ ձեւ ունին եւ նւիրւած են սիրային ապրումների, կամ միստիքական բովանդակութիւն ունին։ Ղազալ արաբերէն րառ է, որ մեր գրականութեան մէջ anno & morned «amaki» april uniսական աղաւաղւած արտասանութեամբ։ Այս ոտանաւորների առաջին եւ երկրորդ տաղերը յանգաւորւած են, երրորդն ազատ է, չորրորդը նոյնայանգ ա.-ի եւ բ․-ի հետ․ նոյնայանգ են եւ 6-րդ, 8-րդ եւ 10-րդը եւայլն մինչեւ վերջ. իսկ 5-րդը, 7-րդը, 9-րդը եւայլն ազատ են։ 3) Ղասիդէ կոչւած այս ղազայները վերջանում էին ոչ թէ «իրենց անւան, ընդհանրապէս ծածուկ անւան» այլ գրրական կեղծանունի յիշատակութեամբ։ Այդ կեղծ անունը կոչւում էր թախալjnu:

Բ․ Սայեախ Նովայի անունը.- ինչպէս նիշտ բացատրւած է յօդւածում, Սայեաթ Նովա կազմւած է երկու բառից, այդ բառերի առաջինն է արաբերէն «սեյյեդ», յոգնակին սադաթ, որ նշանակում է տէր, իշխան, հրամանատար։ Այդ անունն իրենց վրայ են առել Մո-

) Վաղեմի երաժչտական դործիջ. ջնարի մի տեսակն էր՝ ծուռ դլկսով: *) Չարդոշտ – Զրադաչտ, ԶարատուչԹրա: համմէդի սերունդները, որոնք մեզնում թուրքական արտասանութեամբ յորջորջլում են սէյիդներ։ Այստեղից եւ Սալեաթ Նովայի ժառանգների ազգանունը՝ Սէյիդով։ Ինչ վերաբերում է Նովային, այդպիսի բառ չկայ ոչ պարսկերէն եւ ոչ արաբերէն լեզուներում։ կայ պարսկերէն երկու բառ նով «նոր, երիտասարդ» – նշանակութեամբ եւ նավա, որ նշանակում է ձայն, հնչիւն, երգ։ Այս բառերից առաջինը չի կարող վերջն ա ընդունել. ուրեմն «Նովա» չի կարող դառնալ, իսկ երկրորդը ռուսական novij բառի ազդեցութեան տակ ռուսահայկական կամ ռուսավրացական հողի վրա Նովա-ի է փոխւել (պարսկերէնում Նովա անհասկանայի է։ Այսպիսով Սայեաթ Նովայի ճիշտ ձեւն է Սեյյեդ Նավա կամ աւելի ճիշտ՝ պարսկական էզաֆէով, այսինքն ածականը գոյականին շաղկապող է մասնիկով (որ ընկել է հայերէնում)' Seyyed-Nava, որ նշանակում է իշխան երգերի կամ տաղասացութեան վարպետ, ինչպէս ինտուիցիայով ճիշտ կռահել են Յովհ. Թումանեան եւ Վալ. Բրիւսով։

133 =

9. Umjtuf Undmil Son hagande -«Մահտեսի» բառը այսպէս կոչւած ժողովրդական ստուգարանութեամբ առա_ ջացել է արաբ եւ պարսկական մողադ_ դասի բառից' moqaddasi որտեղ g.li յետքմային խուլ հնչիւն է, ինչպէս վըրացերէն ծղայի (ջուր) բառի մէջ (նոյup bi daqiqi . punnif): Moqaddas արաբերէն նշանակում է սրբազան. իսկ ptjm of dogunguu beit ol mogaddas այսինքն սրբազան տուն, կամ սրբազան տաճար կոչւում է Երուսաղէմը։ Իսկ ինչպէս յայտնի է, պարսիկները / (i) մասնիկ աւելացնելով սրբավայրերի ա_ նունների վրա՝ նշանակում են բացի այդ վայրերի բնակիչներից նաեւ այն մարդկանց, որոնք ուխտ են գնացել այդ

վայրերը. այսպէս Մահադ (Մեշեդ) քաղաքի անունով մաշհադի (մեշեդի) անւանում են ոչ միայն մեշեդի բնակիչնե_ րին, այլ եւ այն բոլորին, որոնք այ_ ցելել են ութերորդ էմամ Ալի բէն Մուսա առ Ռէզայի դամբարանին Մաշհաnnul. wjumtu bu fmppmjmjh (karbalayi), hud hayuhu dbqanud unuunւած թուրքերէն յորջորջումով արտասանում են՝ ք'այբյայի, կոչումին այն ուխտաւորներին, որոնք այցելել են էմամ Հոսեյնի անիւնին Քարբալայում։ Նոյնիսկ հաջջ բառին (hajj որ նշանակում է ուխտաւոր), պարսիկները հա_ ջի ձեւն են տւել, նշանակել ցանկանալով մուսուլմանական մեծ սրբավայրե_ րի՝ Մեկկայի եւ Մեդինայի ուխտաւորներին:

Այս ձեւով կազմւել է եւ մողադդասի բառը արաբական անունից եւ պարսկա– կան ածանցից, որ նշանակում է Երու– սաղէմի ուխտաւոր. այդ նշանակութիւ– նը պահել է եւ մեր աղաւաղւած մահ– տեսի բառը։ Այդ պատւանունը սակայն նախնական ձեւով շնորհւել է եւ եկե– ղեցիներում (որպէս Երուսաղէմի նմա– նող վայրերում) ծառայութիւններ ա– նող մղդսիներին, որոնց տիպը անմահա– ցրել է Խ.Արովեանը իր «Վէրք Հայաս– տանի»–ում:

Մնում է լուծել այն խնդիրը, թէ Սայեաթ Նովայի հայրը մահտեսի էր իսկական մտքով, թէ⁶ մղդսի, այսինքն եկեղեցու ստորին պաշտօնեայ։ Ոչ մի հարկադրանք չկայ վերջինը ենթադրե– լու, եթէ ի նկատի ունենանք, որ նա Հալէպցի էր, ասել է ամենայն հեշտու– թեամբ Երուսաղէմ այցելած մի անձ– նաւորութիւն եւ ուրեմն իսկական մահ– տեսի, մանաւանդ որ որդին հօրը այդ իսկ պատւանունն է շնորհում:

Ռ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

134

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Յունիս ամսից սկսած «Հայրենիք» ամսագիրը տա– ՀԱՅՐԵՆԻՔ լիս է մի յաւելւած «Դի– ւան Հ․Յ․Դաշնակցութ-եան»

անունով, որ պիտի լոյս տեսնէ նաեւ առանձին հատորով։ Այդ յաւելւածում հրատարակւելու են կենտրոնական եւ կենտրոնական կոմիտէների դիւանների մէջ եղած նիւթերը։ Խմբագըրութիւնը հետեւեալ ձեւով է բնորոշում իր նոր ձեռնարկի նպատակը.

«Դիւան Հ.Ց.Դաշնակցութեան» ձեռնարկի նպատակն է, առարկայական հընարաւոր անկողմնակալութեամբ, հում նիւթ մատակարարել հայ պատմագրութեան համոզւած, որ Հ.Ց.Դաշնակցութեան կատարած պատմական դերը երեւան հանելու լաւագոյն միջոցը փաստերու եւ թիւերու հրատարակութիւնն է։ Պատմարան – ուսումնասիրողներուն կը մնայ տրւած նիւթերու հիման վրա պատկերացնել դարաշրջանի դէպքերն ու ոգին, այսինքն՝ նշմարիտ պատմութիւնը»:

Ամսագրի առաջին հրհք համարնհրում լոյս հն տհսել Շհրամ Ղազարհանի յուշերը «Կարնոյ Առաջին Դէպքի» մասին, Ստեփան Ստեփանհանի (Բալազան) յուշերն «Կուկունհան խմբի Արշաւանքի» մասին եւ Կուկունհան խմբի ամբաստանագրի մէկ մասը – հրհքն էլ թանգարժէք վաւերագիր հայ յեղափոխական շարժման առաջին շրջանը պատկերացընելու համար:

«Հայրենիք»-ի այս ձեռնարկը օգտակար եւ վաղուց արդէն անհրաժեշտ դարձած գործ է։ Մաղթենք, որ լինի տեւական: Նոր լոյս տեսաւ 5րդ տարւայ յունւար – յունիս՝ 5-6րդ ԱՆԱՀԻՏ միացեալ թիւը։ Ուրեմն, երկամսեան ի վերջոյ յանգել է

վեցամսեայի: Ընթերցողներին ուղղւած ազդի մէջ խմբագիրը գանգատւում է, թէ՝ «բաժանորդներու կէսէն աւելին, նոյն իսկ այժմ, երբ 5-6 թիւը լոյս կը տեսնէ, դեռ չեն վնարած իրենց հինգերորդ տարւան բաժնեգինը, եւ կան բաւական թւով, որ նոյն իսկ չորրորդ տարւան բաժնեգինը չեն վճարած տակաւին»:Այս պայմաններում, իհարկէ, դժւար է հանդէսի կանոնաւոր հրատարակումը:

«Անահիտ»-ի ներկայ տետրակը բաղկացած է 120 էջից, որի ուղիղ կէսը գըրաւել է ինքը խմրագիրը, մնացած կէսը զիջել է ուրիշ 19 անձերի։ Խմբագիր Ա. Չօպանեանի գրածներից արժէքաւոր է «Յովհաննէս Սագըզհանի» կենսագրականը։ Հեղինակը գտել է հետաքրքրական նիւթեր պատկերացնելու համար այդ ինքնատիպ եւ աչքառու անձնաւո_ րութեան դէմքը։ Ցօդւածը զարդարւած է մէկէ աւելի նոյնպէս հետաքրքրական նկարներով եւ նամակների վերարտադըրութիւններով։ Ցատկապէս յիշենք Պետրոս Ադամեանի գեղեցիկ լուսանկարը՝ դերասանի ձեռագիր մակագրութեամբ։ Ա. 20պանեանի միւս գրութիւնները՝ «Քրոնիկ», «Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ խորհրդ. Հայաստանէն» (շար.) ջրալի եւ անհամ բաներ են։ 20yulibulh omup «parphumh» ugfad դիտւած Հայաստանը շատ հեռու է Հայաստանի իրական պատկերից։ Յօդւածում պատահող աչք ծակող փաստական սխալներն էլ հաստատում են, որ Ա. Չօպանեանը սաւառնակի պատուհանից է դիտել Հայաստանը։

135 =

Միւս նիւթերի մէջ առանձնապէս աչքի նըկնող բան չկայ. գրական բաժինը կազմւած է սովորական, ոչ շատ տաք, ոչ շատ պաղ ոտանաւորներից եւ ար-Ուսումնասիրութիւնների ձակներից: րաժնում նոյնպէս նկատելի բան չկայ։ Գրական մասից արձանագրենք Ֆիրդուսիի «Երգիծական ընդդէմ Սուլթան Մահմուդի»-ի թարգմանութիւնը պարսկերէն ընագրից, որ կատարել է Մ․Ց․ Թիրհաքհանը։ Պ. Թիրհաքհանը, որ համով-հոտով ուսումնասիրութիւններ է անում պարսից հին մշակոյթի բնագաւառից, խոստանում է տալ նաեւ Ֆիրդուսիի կեանքն ու գործը եւ թարգմանել «Շահնամը»-ի որոշ էջերը:

Շատ հարուստ չէ Ա.Չօպանեանի «մըտածման եւ արւեստի» հանդէսի այս տետրակը, որ կոչւած է գլխաւորապէս խմբագիր – գրագէտի անձին ծառայե– լու:

«ՍԻՈՆ»-ի վերջին, նրդ համարում հրատարակւած է մի ընդար-ՍԻՈՆ ձակ թղթակցութիւն Էջմիածնից, որ աւելի շուտ պաշտօնական վա-

ւերագրի տպաւորութիւն է թողնում եւ որ էջմիածնի եւ լուսաւորչական եկեղեցու ճակատագրով հետաքըքրրւողի համար ծայր աստիճանի ուշագրաւ տեղեկութիւններ է պարունակում: Անսահման մռայլ գոյներով է ներկայացւած էջմիածնի եւ խորհրդ. Միութեան սահմաններում գտնւող թեմերի վիճակը: 17-18րդ դարերում, խանական իշխանութեան տակ անգամ այդպիսի վիճակ գոյութիւն չի ունեցել։ Անցեալները մի ամերիկահայ թերթ գըրում էր, թէ` երբեք հայոց եկեղեցին այնքա'ն լաւ պայմաններում չի գտնւել, որքան այժմ՝ խորհրդային իշխանութեան ներքոյ : Գերագոյն խորհրդի արձանագրութիւնների հիման վրա կազ_ մուած էջմիածնական այս թղթակցու-

թիւնը հաստատում է, որ երրեք հայոց եկեղեցին այնքան վատ պայմաններում չի գտնւել, որքան այժմ՝ խորհրդային իշխանութեան ներքոյ։ Էջմիածնի ամրողջ ունեցւածքը գրաււած է, մշակութային ո'չ մի հիմնարկութիւն չունի. հասոյթի աղբիւրից զուրկ է եւ ապրում է միայն արտասահմանից ստացւած ողորմութեամբ։ Աւելի խեղն է թեմերի դրութիւնը։ Պետութեան մէջ եկեղեցին միայն հանդուրժւում է:

Էջմիածնի վիճակը պատկերացնելու համար քաղենք այդ ուշագրաւ թղթակցութիւնից մի քանի կտորներ։ Էջմիածling annut bli. «Uh ubd hnqu duanuցած է վեհ. Հայրապետի եւ Գերագոյն խորհրդի անդամների վերա, որ դարաւոր տաճարի շէնքի պահպանութեան եւ եւ բարեզարդութեան խնդիրն է․ տարարախտարար, արդէն քանի տարի է կաթում են մեր երկու արեւելեան խորանները եւ խոնաւութիւնն հետզհետէ անցնում է պատերին. բացի ներքին բարեզարդութիւնից՝ կտուրն ամբողջապէս կարօտ է նորոգութեան։ Տեղական եւ undnpudul uhengubpnd ny uh haupuւորութիւն չունինք այդ գործը կատարելու, առանց արտասահմանի հայուphuli junnih oglinipbuli»:

Էջմիածինը յետին աղքատութեան մէջ է։

«Որո°նք են եկամտի աղբիւրները: Տաճարը իր մոմավաճառութեամբ եւ պատահական փոքրիկ նւէրներով հազիւ կարողանում է ծածկել իր ծախսերը՝ մոմի, մաքրութեան, սպասաւորների եւ երգիչների համար. իսկ Միութեան թեմերից շատ քիչ, գրեթէ ոչինչ օգնութիւն է գալիս, որովհետեւ թեմական եկեղեցիներն ու համայնքները իրենք դժւարութեամբ կառավարւելու վիճակի մէջ են. դեռ առաջնորդներից ոմանց նպաստ է ուղարկւում Մայր Աթոռից: Մեր դրամական եկամուտը ջրաղացների աղունավարձն էր, որ այս անցած տարին շատ պակասել է, մինչեւ իսկ ոչ

460

.

136

4,50

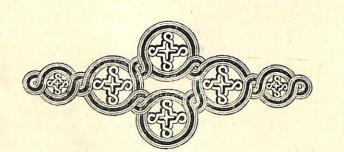
բաւաարա միաբանութեան հացը հոգալու, եւ ապա վանքի բակում եղած փոքրիկ բանջարանոցը, որտեղից հոգացւում են սեղանատան պէտքերը։ Վանքի ես Աթոռի ապահովութեան գլխաւոր միջոցները մնում են մեր արտասահմանեան հայութեան կամաւոր նւէրները, որ, իհարկէ, դարձեալ շատ համեստ են կարիքների համեմատութեամբ»:

վանքը ունի ընդհանուր սեղանատուն, որտեղից կաթուղիկոսը եւ միարանները ստանում են իրենց ճաշը։ «Միաբանութիւնը բացի ճաշից ստանում է ամսական դրամական փոքրիկ ռոճիկ, որ բաշխւում է ըստ այսմ․ Խորհրդի անդամները, ինչպէս եւ Տ. Մեսրոպ Բագրատ եւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսները, վեհ. Հայրապետի հաճութեամբ ստաunit bu 120 p., www.wou nibgny buhuկոպոսները 90, անպաշտօնները 80, պաշտօն ունեցող վարդապետները 70, իսկ անպաշտօնները 60 ր.։ Վերջինների չափով էլ ստանում են որպէս նպաստ Նիկողայոս վարդ. Հին Նախիջեւանի գործակալը եւ Հախպատի վանահայր Զաքարիա վարդապետը։ Ըստ հանգամանաց եւ հարկի ճանապարհածախս եւ նպաստ է տրւել եւ թեմական առաջ-

「「「

նորդներից նրանց, որոնք տեղական եկամուտներով հնարաւորութիւն չեն ունեցել հոգալու իրենց անհրաժեշտ պարէնը, ամսական 100, 200 եւ 300 րուբլու սահմանների մէջ։ Միաբաններին 1933-34 թ. տրւել է մէկական փութ, բացառաբար եւ 2 փութ ցորեն կամ ալիւր սննդեան եւ այլ կարիքների լըրացման համար, որ հնարաւոր չէր միայն ստացւած ամսականով հոգալ։ Բաշխւել է երբեմն - երբեմն եւ թէյ, շաքար, սապոն, սպիտակեղէնի կտորներ եւ մի – մի ձմեռւայ վերարկուացու, որ նւէր էր ուղարկւած Լոնդոնի համայնքի կողմից. միաբաններից միերկուսը դեռ չեն ստացել։ Հիւանդ միա_ բանների համար բժիշկ է հրաւիրւած, դեղեր հոգացւած եւ դուրսը բժշկւելու գնացողներին համեստ նպաստ նշանակ_ ւած։ Մի անգամ էլ Վեհ. Հայրապետի օծման տարեդարձի առթիւ բաշխւած է իւրաքանչիւրին 5–10 դոլլար աստիճանի եւ դիրքի համեմատ»:

Եթէ այս է Էջմիածնի փայլուն վի– ճակը, որով այնպէս ոգեւորւած են արտասահմանի հայ ազգայիններից ո– մանք, հապա ո°չ – փայվունը ինչպէս է լինում:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

137 =

Dictionnaire Diplomatique «Դիւանագիտական Բառարան»,հրատ. «Միջազգային Դիւանագիտական Ճեմա– րան»–ի, Փարիզ, 1934:

Մի քանի տարի է Փարիզում գոյու_ թիւն ունի Միջազգային Դիւանագիտա_ կան Ճեմարան անունով մի հիմնարկու_ թիւն, որի կազմի մէջ մտնում են 72 երկրների պետական մարդիկ, նախկին վարչապետներ, արտաքին գործոց նա_ խարարներ, դեսպաններ, պատւիրակութեանց պետեր եւն։ Ճեմարանը պաշտօնական բնոյթ չունի, մասնաւոր կազմա_ կերպութիւն է,նպատակն է համախմբել և գործակցութիւն առաջ բերել միջազգային քաղաքական ուժերի միջեւ։ Իր աշխատանքներն արտայայտւում են պարբերական հաւաքոյթներով եւ զեկուցումներով, որոնք հրատարակւում են Ճեմարանի տեղեկագրի մէջ։ Հայերից այդ հիմնարկութեան անդամակզում են Գ. Նորատունկեանը եւ Ա. Ա. հարոնեանը, իրրեւ հայկական երկու պատւիրակութեանց նախկին նախագահ_ fibp:

Միջ. Գիւան. Հեմարանի վերջին հըրատարակութիւնն է «Գիւանագիտական Բառարանը», մի հսկայ գործ, որին աշխատակցել են 72 երկրների պատկանող 584 պետական ականաւոր գործիչներ – 27 վարչապետներ, 47 արտաքին գործոց նախարարներ եւ 512 դեսպաններ, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ, զանազան առաքելութեանց եւ պատւիրակութեանց պետեր,հիւպատոսներ եւ այլն:

Բառարանի մէջ տեղ է տրւած բոլոր երկրներին։ Կան պատմական ու քաղաքական տեսութիւններ պետական զանազան հարցերի մասին: Առաջ է բերւած վիճակագրական հարուստ նիւթ, ինչ– պէս եւ բազմաթիւ քաղւածքներ կարե– ւոր վաւերագրերից։ Ամէն մի յօդւածին կցւած է աղբիւրների ցանկը․ ցոյց է տրւած գոյութիւն ունեցող գրականու– թիւնը հարցի մասին։ Վերջապէս, իբ– րեւ յաւելւած, դրւած են մի շարք մի– ջազգային դաշնագրեր ու համաձայնա– գըրեր։ Բառարանը- հրատարակւած է շատ շքեղ եւ արժէ 600 ֆրանկ։

Բառարանում տեղ է տրւած եւ կովկասեան նորակազմ պետութիւններին: Ազրբէջանի մասին գրել է այդ երկրի պատւիրակութեան նախագահ Ալի Մարդան բէկ Թոփչիբաշին, Վրաստանի մասին՝ Ե․ Պ․ Գեգենկորին, Հիւսիսային կովկասի Լեռնականների Հանրապետութեան մասին՝ Հայդար բէկ Բամմատը։ Հայաստանի մասին գրել է Ա․ Ահարոնեանը՝ «Ներկայ Հայաստանի Միջազգային Դրութիւնը», որից առաջ Բառարանի խմրագրութիւնը դրել է մի նախարան, ուր հակիրճ կերպով խօսւում է հայկական հարցի մասին մինչեւ Հաշտութեան վեհաժողովը:

Ա. Ահարոնհանի գրւածքում նշանակւած հն Հայաստանի ազատագրութհան 4 փուլերը. m). Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը 1918 թ. մայիս 28-ին. p). Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը. q). Սեւրի դաշնագըրի ստորագրումը եւ q). Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ապա յիշւած են դէպքերը 1917 թ. վերջերից սկսած մինչեւ Լոզանի դաշնագիրը, առանձնապէս ծանրանալով Հ. Հ. Պատւիրակութեան կատարած դիւանագիտական քայլերի վրա:ի վերջոյ, աւելացւած են մի քանի

Գրախօսական

1.38

Ĩ

139

կարճ տեղեկութիւններ խորհրդային Միութեան եւ Հայաստանի վարչական– քաղաքական վիճակի մասին։

Այս գրւածը, դժբախտարար, ունի մի հիմնական թերութիւն. նա պարունակում է բազմաթիւ աչք ծակող փաստական սխալներ։ Մէկը, որ կարդացել է Ա. Մանդէլշտամի գիրքը, անշուշտ, կը նկատէ այդ սխալները, որոնք, ի հարկէ, չեն կարող չձգել ամրողջ գործի արժէքը:

Առաջ բերենք մի քանի նմոյշներ.

Հենց սկզբում ասւած է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել 1920 թ. *Նայեմը*. 29-ին, այն ինչ Հայաստանը խորհրդային յայտարարւեց 1920 թ. *ղեկտ*. 2-ին։ Հայ բոլչեւիկներն են, որ աշխատում են ցոյց տալ, թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը արդիւնք է նոյեմբ. 29-ի բանւորա-գիւղացիական յեղափոխութեան: Մենք չենք կարող ընդունել այդ շինծու պատմութիւնը. Հայաստանի խորհըրդայնացման օրը դեկտ. 2 է, երբ ստորագրւեց համաձայնութիւն Հայաստանի կառավարութեան եւ Մոսկւայի ներկայացուցչի միջեւ:

Ասւած է, թէ՝ երդ 1918 թ. նոյեմդ. 11-ին ստորագրւեց զինադադարը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունէր 27, 000 *թառ. ջիլոմետը* տարածութիւն։ Ճիշտ չէ. այդ ժամանակ Հայաստանը ունէր հազիւ 11-12,000 *թառ. ջիլոմետը* հող։ Ճիշտ չէ, թէ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Սուրմալուն անցաւ թիւրքերին. անցան միայն Բաթում-Արտահան-Կարսի շրջանները:

Ասւած է, թէ Բաթումի դաշնագիրը ստորագրւեց 1918 թ. յունիս 5-ին, այն ինչ ստորագրւել է յունիս 4-ին:

Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական ճանաչումը ներկայացւած է 1920 թ. *մայիս* 10-ին, երբ հաշտութեան պայմանները հաղորդւեցին թիւրքերին. քիչ յետոյ, Հայաստանի անկախութեան վերջնական ճանաչման վայրկեան համարւում է Սեւրի դաշնագրի ստորագըրութիւնը, 1920 թ․ օգոստ․ 10-ին։ Ակներեւ հակասութիւն։

Ներկայ Հայաստանը, խորհրդային իշխանութեան տակ, ներկայացւում է *Բրեստ-Լիտովսկի դաշնադրի սահման*ներում։ Ճիշտ չէ. ըստ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին, ինչպէս տեսանք, Սուրմալուն մնում էր Հայաստանին. այնտեղ խօսք չկար եւ Շարուր-Նախիջեւանի մասին, մինչդեռ ներկայ Հայաստանի հարաւային սահմանները որոշւած են կարսի դաշնադրով:

Լուրջ սխալներ են սպրդել նաեւ Խորհրդ. Միութեան եւ ներկայ Հայաստանի վարչական կազմի մասին խօսելիս։ Խորհրդային Միութիւնը կառավարւում է ոչ թէ *Խորհրդային Ռու*տաստանի 1922թ. - փետր. 12 սահմանադրութեամբ, այլ *Խորհրդ. Միութեան* սահմանադրութեամբ, որ մշակւած է 1923 թ. յուլիս 6-ին եւ վերջնականապես հաստատւած 1924 թ. յուն. 31-ին։ Խորհրդային համագումարբ այժմ ոչ թէ տարին մէկ նստաշըրջան է ունենում, այլ՝ երկու տա**թես**:

Այսքանով սխայները չեն սպառում, բայց նրանք բաւական են ցոյց տայու համար, որ «Դիւանագիտական Բառարանի»-ի պատկառելի էջերում Հայաստանը ներկայացւած է բոլորովին ան_ րաւարար։ Նման գործերը յանախ չեն հրատարակլում. անհրաժեշտ էր օգտրւել ստեղծւած առիթից Հայաստանը եւ հայկական հարցը քաղաքական բարapp qupqugned, shpf be uqabgarphil ունեցող հասարակութեան աւելի կատարեալ ձեւով ներկայացնելու համար։ Բառարան տրւած սխալ նիւթը յետոյ ուղղելը շատ դժւար կը լինի. ապացոյց՝ Լառուսի փոքր բառարանը, որ քանի տասնեակ տարի է հայը ներկայացւած է մի շալւարաւոր դէրէրէյի նկարով:

1. 4.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այս համարով լրանում է «վէմ»ի առաջին տարեշրջանը։ Այդ առթիւ անհրաժեշտ ենք նկատում կատարել մի փոքրիկ համարատւութիւն․ ի՞նչ յոյսերով ճանապարհ ընկանք եւ ի՞նչ արդիւնքի հասանք։

Այս գործին ձեռնարկելիս, մեր առաջին խմբագրական յօդւածում, ասում էինք, թէ՝ «Վէմ»-ը ծնունդ է կեանքի իրական պահանջի»։ Արդ՝ որքա՞ն ճիշտ դուրս եկաւ մեր ենթադրութիւնը․ իրօ՞ք «Վէմ»-ը ծնունդ էր կեանքի իրական պահանջի։

Այս հարցին աւելի լաւ է պատասխանենք թւերով. առ 1 սեպտ. 1934 թ. «Վէմ»-ի բաժանորդների քանակն էր.- Ֆրանսա՝ 165, Սիւրիա՝ 98, Պարսկաստան՝ 82, Հիւս. Ամերիկա՝ 62, Ռումանիա՝ 50, Հար. Ամերիկա՝ 31, Բուլգարիա՝ 26, Եգիպտոս՝ 26, Իրաք՝ 20, Կիպրոս՝ 18, Յունաստան՝ 18, Պաղեստին՝ 10, Սուդան՝ 6, Հարէշստան՝ 6, Հնդկաստան՝ 2, Կուբա՝ 2, Զւիցերիա՝ 1, Լեհաստան՝ 1, Սնգլիա՝ 1, Գերմանիա՝ 1, Անդրյորդանան՝ 1, Կոնգօ՝ 1, – ընդամենր՝ 631 բաժանորդ:

Այս 631-ի վրա պէտք է աւելացնել նաեւ 90 հատավաճառ։ Ասել է՝ առ 1 սեպտեմբեր «Վէմ»-ի ընդհանուր սպառումն էր՝ 721, մէջը, բնականաբար, չհաշւելով մամուլին եւ աշխատակիցներին ուղարկւած համարները։ Ի՞նչ է ցոյց տալիս այս թիւը․ իրակա՞ն պահանջի հետեւանք էր «Վէմ»-ի ծնունդը, թէ ոչ - թող ընթերցողը ինքը դատէ։

Նոյն բանը բնորոշում են եւ հետեւեալ տւեալները --

«Վէմ»-ի վեց համարներին աշխատակցել են՝ Ա.Արեղեան, Ռ. Աբրահամեան, պրոֆ. Ն.Ադոնց, Աջեան, Ն.Բադալեան, Հ.Բալուեան, Ռ.Բերրերեան, Ա.Գիւլխանդանեան, Դրօ, Գ.Եղիկեան, Յ.Չաւրեան, Բ.Թաշեան, Յ.Թադէոսեան, Յ.Իրազեկ, Ա.Խոնդկարեան, Զօր. Գ. Ղորղանեան, Վ.Մինախորեան, Ց.Միրզայեան, Լ.Նաիրցի, Շ.Նարդունի, Մ.Պարսամեան, Հ.Պէրպէրեան, Ա.Չամալեան, Սամսոն, Յ. Ճ.Սիրունի, Վ.Փափազեան, Յ.Քիւրտեան եւ ուրիշներ։ Այս անձերից զատ, ուրիշ շատեր եւս խոստացել են աշխատակցել եւ, յոյս ունենք, հետզիետէ նիւթ կունենան «Վէմ»-ի հետագայ համարներում։

Բացի այդ, խմբագրութեան տրամադրութեան տակ կան բազմա-

460

4,50

թիւ նամակներ, որոնք անվերապահ համակրանք են յայտնում «Վէմ»-ին։

Վերջապէս, հրապարակի վրա են մամուլի արտայայտութիւնները: Հակառակ մի կարգ թերթերի դիտումնաւոր լռութեան, արտասահմանի հայ մամուլը, ընդհանրապէս, ջերմ համակրանքով ողջունեց «Վէմ»-ի երեւումը եւ հետագային էլ քաջալերական խօսքերով խրախուսեց նրան:

Այն էլ ասենք փակագծի մէջ, որ հայ մամուլը առհասարակ քիչ է զբաղւում հայերէն հրատարակութիւններով: Ոչ մի թերթ չկայ, որ ունենար հայ գրականութեան նւիրւած մնայուն բաժին, ուր քննադատւէին կամ գոնէ արձանագրւէին հայ մտքի եւ արւեստի արդիւնքները: Հայ մամուլը, ինչպէս եւ հայ մտաւորականութիւնը, դժբախտաբար, քիչ է հետաքրքրւում հայերէն հրատարակութիւն– ներով: Սա հին, բայց միշտ նոր ցաւ է, որ արձանագրենք եւ անց– նենք:

Գալով բովանդակութեան՝ նրա գնահատութիւնն, ի հարկէ, մեզ չի պատկանում։ Մենք ջանացինք «Վէմ»–ը դարձնել համեմա– տարար լայն շրջանների սեփականութիւն՝ մնալով միշտ գիտութեան սահմաններում։ Ապագայում էլ մտադիր ենք գնալու նոյն ուղիով։

«Վէմ»ի յաջորդ տարւան համար, բացի արդէն խոստացւած եւ շարունակելի աշխատութիւններից, պատրաստ կան հետեւեալ նիւ– թերը.–

Հայ – Հայկական բանակցութիւնները – Հ․Հ․Կառավարութեան եւ Ազգ․ Պատւիրակութեան 1919 թ․ բանակցութեանց արձանագրու– թիւնները:

«Վանի վերջին օրերը» - Հմ․ Մանուկեանի յուշատետրը 1917 թ․ դէպքերի մասին:

«Ատրպատականի Յեղափոխական Դէպջերը»- Արսէն խան Միքայէլեանի օրագրութիւնը։

«Աղ թամարի Կոիւը» .- Վահ . Փափազեան :

Միս Թոռլաջեանի յուչերը Տրապիզոնի յեղափոխական շարժումների մասին։

Դոկտ . 4. Փաչայեանի ինջնակենսագրու Թիւնը ։

Մելջոն Խան եւ Պարսկաստանի աղատագրական չարժումը.- 3․ Զաւրեան։

«Դօրպատը որպէս Հայ մշակոյ[ժի Հնոց.- Ա.Արեղեան:

«Հայ եւ Թիւրջ Աչուղական ԳրականուԹիւնը».- Շ.Նարդունի։ «Լէօն իբրեւ պատմագիր».- Դոկտ. Ա.Գասպարեան։

«Լ.. Անարէգեանը իբրեւ բանաստեղծ» -- Ստ. Քոչարեան:

«Արամը» -- Ա.Աստւածատրեան:

141

«Անդրանիկը Զանդեղուրում».- 3.Ստեփանեան։

Բացի այդ, «վէմ»-ի համար պատրաստւում են.-

«Մեծ մանապարհի վրա», Սամսոն – Սալմաստի շրջանի յեղափոխական գործերն ու գործիչները:

«Դէպըերը Տարոն – Տուրուրերանում 1914–15/ն» - Վահան Փափազհան:

«Յուչեր Բավժումի խորհրդաժողովի մասին» - զօր․ Գ.Ղորղանեան:

«Արարատեան Դաչտը Անկախութեան Նախօրեակին» – Ա․ Աստ– ւածատրեան։

«Մահւան եւ կեանքի միջեւ» – Վ. Մինախորեանի յուշերը 1915 թ. տարագրութեան մասին։

«Հնղկահայոց Անցեալից» – Յ․ իրազեկ։

«Զօր. Հարբորդի առաջելու թիւնը դէպի Հայաստան»:

«Հայկական Հարցը Ամերիկեան Ծերակոյտի առջեւ»:

«Գ. Սունդուկեանց» - Յ. Զաւրեան։

«Հանդիպումներ Վահ. Տէրեանի հետ» – Ա. Խոնդկարեան։

«Մատներս Զարիֆեան»,- Հր. Բալուեան։

«Հայ Քաղաքական կուսակցու Թիւններ :

Անցնելով նիւթական կողմին՝ անհրաժեշտ ենք համարում յիշե– ցընել մեր առաջին համարի խմբագրականի վերջին խօսքերը.- «Մենք չենք քաշւում ասելու, որ «Վէմ»-ի նիւթական ապահովութիւնը ամ– բողջապէս կախւած է ընթերցող հասարակութեան ցոյց տալիք հե– տաքրքրութեան, համակրանքի եւ աջակցութեան աստիճանից։ «Վէմ»-ը զուտ գաղափարական ձեռնարկ է․ նրա թիկունքում անհատ կամ կազմակերպւած յենարաններ չկան»:

Նոյնը չենք քաշւում կրկնելու եւ այսօր։ «Վէմ»-ը մի տարի ապրեց բացառապէս բաժանորդագրութիւնից ստացւած դրամով, առանց դիմելու որեւէ մէկի օգնութեան։ Նոյն ձեւով պէտք է լինի եւ այսուհետեւ։ Հետեւարար, եթէ ընթերցողները ուզում են, որ «Վէմ»-ը ոչ միայն ապրի, այլեւ զարգանայ, ճիգ ու ջանք չպէտք է խնայեն նրա տարածման համար։

Առաջին տարին մեզ համար եղաւ մի տեսակ փորձի շրջան, որ ցոյց տւեց, թէ մեր սկզբնական ծրագիրը «Վէմ»-ի համարները կազմելու 7-10 պրակից, այսինքն՝ 112-160 էջից՝ բաւարար չէ։ Նիւթերի առատութիւնը մի կողմից, ընթերցողների պահանջը միւս՝ անհրաժեշտ են դարձնում առ նւազն 10 պրակ կամ 160 էջ, ինչ որ եւ իրականացրինք անցեալ տարւայ ընթացքին։ Սակայն, բաժնեգինը որոշւած էր 7-10 եւ ոչ թէ 10 մամուլի հաշւով։ Ուրիշ խօսքով, մենք ፈይሆ

տւինք խոստացւածից աւելի։ Այսուհետեւ եւս նոյն ծաւալը պահելու եւ, ի հարկին, նաեւ աւելացնելու համար հարկաւոր է թեթեւ փոփոխութիւն մտցնել բաժանորդագրութեան պայմանների մէջ։

Մենք այդ անում ենք առանց մեծ վարանումի, վստահ՝ թէ բաժնեգնի փոքրիկ յաւելումը ոչ մի անդրադարձում չունենալով ընթերցողի նիւթական վիճակի վրա՝ զգալապէս պիտի դիւրացնէ «Վէմ»-ի հրատարակութեան գործը։ «Վէմ»-ի նոր տարւայ բաժնեգինը նշանակլում է._

Հիւս. եւ Հար. Ամերիկա, Բրիտանական կայսրութիւն, Եգիպտոս, Պաղեստին եւ Իտալիա, տարեկան՝ 70 ֆրանք Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան,

Սիւրիա եւ Պարսկաստան՝ Ֆրանսա եւ այլ երկիրներ

տարեկան՝ 50 ֆրանք 60 ֆրանք

Յաւելումը այնքա՛ն աննշան է, որ, համոզւած ենք, պատճառ չպիտի դառնայ բաժանորդների թւի պակասելուն։ Ընթերցողներից եւ բարեկամներից սպասում ենք, որ ջանք չեն խնայի «վէմ»-ի տարածման համար։ Մեր ուզածը մեծ բան չէ. վերջին հաշւով սոսկ տպարանի եւ փոստի ծախս։ Գործի մտաւոր եւ բարոյական մասը եկող տարի էլ տարւելու է խմբագրութեան եւ աշխատակիցների զոհաբերութեամբ : Ա՛յս է հայ կեանքի դաժան հրամայականը, դրժբախտաբար։ «Վէմ»-ը ոչ առաջինն է, ոչ էլ վերջինը, անտարակոյս։ ከሆዮ.

ՍՏԱՑՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մωγμων. «Զարթοնք», վէպ, հատոր Ա-Ե. հրատ. «Արարատ Հրատարակչական ընկերութեան, Պոստոն, 1934: 2pm p Aummu «bpbf bpq» (upawy fbppiud), 9tjpnip, 1934: «Հայրենիք», ամսագիր, No 10-11: «Funger und sup», No 7-8: «Հանդէս Աduophuj», No 5-6: «Upnu», No 7, 8, 9: «Uhunshun», No 5-6 (jnili.-jnilihu): «bphaches, No 3-4: «hapspymyhi Upchum», No 7, jnil .: «9. pului Ptp #>, No 18, 20: "Prométhée" Organe de défense nationale des Peuple du Caucase. de l'Ukraine et du Turkestan. Edition Spécial, No 92, juillet, 1934, Paris. "The London Mercury", Edited by

Sir John Squire. August ·- Utep muund t Shu. Abnfinihni utu yumulumofp'

"Shelved", B. Barseghian. Prof. N. Adontz, L'age et l'Origine de l'Empereur Basil I (867-886). Extrait de "Bysantion,, tom VIII. fasc. 2 (1933) et tomeIX, I (1934), Brcxelles.

"Notes Armeno Byzantines", ibid. La Portée Historique de l'Oraison Funébre" de Basile I Par son fils Leon VI le Sage".lbld.

" Les legendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance", Extrait de l'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale, t. II (1933-34) Bruxelles.

<u>ረ ቢ ፀ ቦ Ե Ն ኮ ቶ </u>	<u>ቢደጉ</u> ቤ ዓ
ፈ ይ ነ የ የ የ የ የ	<u> </u>
	Սիւրիա՝ տարեկան 550 ս
Smhndmn	Ilhunhu' dagudabay 300 u
() gamaa m	Արտասահման՝ տարեկան 7 դ
	Արտասահման՝ վեցամսեայ 4 դ
ՄԻԱՍԻՆ	Lungt'
Տարեկան 10 դոլար	"Aztag". B. P. 587 Beyrou
վեցամսեայ 5 ,,	(Liban)
2mugt'	and the second
13-15 Shawmut st.	<u>ረበቦኮደበՆ</u>
BOSTON MASS (U.S.A.)	<u> </u>
3 1 1 1 4 5 1	Ներքին՝ <i>տարեկան</i> 300
011 10 0 1 1 0 1	Ներքին՝ վեցամսեայ 15
Եգիպտոս, տարեկան, 150 եգ. դհ.	Ներքին՝ հռամսեայ 80
	Արտասահման՝ տարեկան 150
,, վեցաժոեայ, 80 ,, Արտասահման, տարեկան, 40 շիլին	Արտասահման՝ վեցամսեայ 8
(цроншиниции, <i>наридии</i> , 10 2000, ,	Zwugt'
	2, Rue Franguini. Saloni
Lungt'	(Grece)
"Houssaper", B. P. 868	U.Q.U.S bOUR
Le CAIRE (EGYPTE)	U 2 U 3 N 0 0 1 OPU&DP
ንበቦ ዐቦ	
ማባታ ማሀገር	Fulldminim marad
Յունաստան, <i>տարեկա</i> ն, 420 տր.	Fuldantin Lagaren
,, ilbymduhwj 210 ,,	Ամերիկա՝ տարեկան
Եւրոպա, տարեկան, 135 ֆր.	նսորվաներ՝ <i>տարեկան</i> 10 չասցէ՝
,, <i>¿bywdukw</i> , 80 ,,	Landoukoff So
Ամերիկա, տարեկան, 8.00 դոլար	45,Bld. Dondoukoff, Son
,, <i>i[kywdukw]</i> , 4.50	(Bulgarie)
2mugt'	ԱՐՄԵՆԻԱ
"NorOr", 20-A, Rue Vouli,	ՊՂԺԱՅԱԳԱԴԱՇ
ATHÈNES (GRÈCE)	
	Արժանթին, տարեկան,
ԱՍՊԱՐԷԶ	,, <i>ifeguidukuj</i> , 3.
Պባ Ქ <i>Պ</i> IJ <i>┩</i> IJ <i>┦</i> IJ <i>℧</i>	
Ամերիկա, տարեկան, 1.50 դոլար	"ARMENIA" Canning 1087,
Արտասահման 2·00 ,,	Buenas-Aires, (Arg
Luugh'	Ducum
"ASBAREZ" P. O. Box 865	ԱԼԻՔ
Fresno, Calif., U. S. A	֎ֈ֎֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ֎ՠ
	Տարեկան
ቢ ቦ ቢ ዴ	վեցամսեայ
ቴቡዐቦቴԱՑ ԹԵቦԹ	1.0.0 80
Տարեկան 500 լէ	j Lungt'
Lungh'	"ALIK" 22, Ala-ed-Dovleh,
"ARAZ" 14 Str. Pictar Luchian	The hand the
Bucarest (Roumanie	

offetter 7.2	-
Արտասահման՝ տարեկան	7 դոլար
Արտասահման՝ վեցաժսեայ	4 դոլար
Lungt.	
"Aztag". B. P. 587 Be	vrouth
(Liban)	
And the second	
2 በ ቦ ኮ ዴ በ Ն	
0 ቦ ቢ ው ን ቦ ው	
Ներքին՝ տարեկան	300 mp.
Ներքին՝ <i>վեցամսեայ</i>	150 տր
Ներքին՝ <i>եռամսեայ</i>	80 mp.
Արտասահման՝ տարեկան	150 Pr .
Արտասահման՝ վեցամսեայ	80 \$ r.
Zuugt'	1
2, Rue Franguini. Sa	Ionique
(Grece)	
	B
ԱԶԱՏԽ O Ս ՕՐԱԹԵՐԹ	
	550 lbr
Բուլգարիա՝ <i>տարեկան</i>	300 lbr
Բուլգարիա՝ վեցամսեայ	Contraction of the second
Ամերիկա՝ տարեկան	6 म्।
Ուրիշ Երկիրներ՝ տարեկան	150 Pr ·
2 mugt	
45,Bld. Dondoukoff,	Sofia
(Bulgarie)	
ԱՐՄԵՆԻԼ	Ա
ՅՈԺՊՄՊՄԳՄՇ	
Արտասահման, տարեկան,	3 qnlmp
Արժանթին, տարեկան,	6 hbuo
,, dbgudubuj,	3.50 ,,
Lungt'	087.
"ARMENIA" Canning 1	Argentine)
Buenas-Aires, (	AIgontine)
ԱԼԻՔ	Section Burger
6 5 1 1	
ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ	
Տարեկան	48 phul
վեցամսեայ	24 ,,
Արտասահման	80 ֆրանք
'mugh'	

550 u. n.

300 u. n.

Tehran, (Perse)

143

144

"VEM,, REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE Directeur : S. VRATZIAN

450

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ․- Փոթորիկից առաջ	
Յ․ ԻՐԱԶԵԿ Եւս մի հին թատերգութիւն	21
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՒՐԵԱՆ – Սայեաթ Նովա	38
ԶՕՐ․ Գ․ ՂՈՐՂԱՆԵԱՆ.– Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ	
Պետութիւնները	54
ԱՐՇԱՄ ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ – Օպոզիցիան Հանր․ Հայաստանում	73
ՍԱՄՍՈՆ․- Հայաստանի Անդրանիկ Դեսպանը Պարսկաստանում	f 96
ՊՐՈՖ․ Զ․ ԱՒԱԼՈՎ - Բաթումի Խորհրդաժողովը	104
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	113
ՆՈՐ ԹՈՒՂԹԵՐ – Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը	124
կԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ Հայ թատերական գրականութիւ-	
նը, <i>Բ․ Թաչեան</i> – Սայեաթ Նովայի անտիպ տաղե–	
րը Մի քանի ճշտումներ, <i>Ռ․ Աբրահամեան</i>	127
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ «Հայրենիք», «Անահիտ», «Սիոն»	134
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ - Dictionaire Diplomatique, ሀ· Վ·	137
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ․-	139
ՅԱՒԵԼՒԱԾ – Վահրամ Եպ․ Մանկունի, «Գէորգ Դ․ եւ իր	m
ժամանակը»	81-96

ՆՈՐ ՏԱՐՒԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՔԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ․ Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 70 ֆրանք Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան Սիւրիա, եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար...

S. VRATZIAN - 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17.)

անդիտակցաբար դիզեալ են ի վերայ նորա ղհող եւ ղջարինս յորոնելն դնա այլուր, եւ հաղիւ յաջողեցան դտանել ի յաջորդ աւուր՝ դրկեալ ի կենաց:*)

Եղեն եւ այլ կորուստը անձանց ոչ սակաւուց, մանաւանդ ի Պալըք.Բազարի ի թաղն յունաց, առ ստորոտով Հիսարի, ղի ի բարձրաւանդակէ անկեալ աշադին ժայռ առնոյը ընդ իւրեւ դդործարան մետաքսի, յորում աշխատէին կանայք եւ օրիորդը առաւել քան ղերեսուն ողիս ընդ դործաւոր արանց, եւ ի դեհենէ կաթսայի մետաըսաղործարանի հրկիդեալ եւ բոցավառեալ չինուածոյ՝ այրէր կենդանւոյն գյունաղղի մնացեալոն ընդ փլատակս, որոց աղաղակը եւ հողեվար կոծը հասանէին յերկինս, լային եւ աղաղակէին ի հառաչանս եւ յաղեխարչ ողըս որը տեսանէին կամ լսէին ղսոսկալի աղէտո եւ ղմահ դառն, որպէս պատմէին, ջանային հասանել յօդնութիւնս ղոհից, ոչ ոք յաջողէր, մանաւանդ թե ոչ համարձակեր ոք մերձենալ ի նոսա, տեսեալ ղայլ ապառած մեծաղոյն՝ պատառեալ ի բարձրաւանդակէ՝ սպառնայր անկանել ի վայր, մինչեւ լափեաց Հուրն ղչինտւածն եւ զզոհս եւ սպառեցան աղաղակը։ Կին ոմն աղատեցաւ ի նոցանէ, որ յաջողեալ էր ի պատուհանէ սենեկի պահարանի մե_ տաջոանելից արկանել ղանձն ի փողոց՝ մինչ այրէր չինուածն,եւ այլ կին ոմն աղատեցաւ առնքիւ իւիք կանխեալ դոլով երնքալ ի տուն իւր յառաջ քան գպատահել աղետիցդ ։

Սակաւաթիւ եղեն ղոհը Հայոց համեմատեալ ընդ Թուրջս եւ

ԾԱՆՕԹ․ վ. Ե. Մ.-Օննիկ Մահճուպեան գայր ի վարժարան ընդ Յարութիւն անուն մեծ եղրօր իւրոյ առ ի ընտանենալ, եւ նստէր մերձ փլուզեալ որմոյ ընդ եղբօրն։ Եւ զի տախտակեայ բաժանմունք էին շար ընդ շար յերկայնութեան վարժարանի, բարձրութհամբ կէս-կէս կանգնոյ, որպէսզի աշակերտք նստեալք ի գետնոջ անձնիւր «մինտէր»աւ կրթնեսցեն, դժուարացուցանէին՝ զփախուստ աշակերտաց մերձ եղելոց փլուզեալ որմոյ։ Օննիկ զառաջինն փախուցեալ էր, եւ յերկրորդում նուագի թիկնոց տախտակք վերջին շարի դժուարացուցեալ էին զփախուստն եւ անկեալ ընդ փլատակօք ի վերջին ծայրի կից զանգակատան։ Մեք մընայաք յոտին ի վերակացութիւն, եւ դարձեալ դժուարութեամբ իմն փախեալ անցեալ ընդ փլատակս եւ ընդ մեծ դուռն։ Նստարանք դպրոցականք էին ի դասարանս ԵւԵթ Եւ շինեալ ի վերջին ժամանակս։ Իսկ ի վարժարան ի դպրոցի օրիորդաց եւ ծաղկոցի ոչ էին նստարանք դպրոցականք, եւ աշակերտք եւ աշակերտուհիք նստէին ի գետնոջ եւ սակաւք ոմանք ի «դախտ»ս որ իներքս շուրջ զդպրոցօք կից որմոց՝ լայնութեամբ իրրեւ կանգուն մի։ Նորաշէն երկու սենեակք էին իրրեւ դասարան շինեալ ի վարդերես աղայէ Միսաքեան յաւուրս Առաջնորդութեան Եւ ընդ առաջարկութեան Գէորգայ։

82

83

ընդ Յոյնս, զրաղումս Հանկալ եւ աղատեալ ի ներջոյ փլատակաց իարխուլ տանց փոջունց եւ այլ չինուածոց։ Նչանաւոր Հաստատունջ կամ չէնջն են որ անկան կործանեցան իսպառ յերկրորդ ցնցման ընդ այլոց, Մղկիթն Դաւուլլու Մանասթըր (երբեմն լեալ վանջ յունական) ի Հիսարի եւ Մեծ մղկիթն ի Քայաղանի, բաց ի բաղանեաց եւ ի խանից (ջարվանսարայ):

Յետ աւուրց ինչ, Թէպէտ ոչ էր փարատեալ իսպառ ահ եւ տաղնապ ընակչաց, սկսան վերադառնալ ի ընակարանս, պարապել յանձընիւր դործս եւ ի դրաղումս ի տան, ի չուկայի եւ ի դործարանրս։ Եւ այսպէս յրացան աւուրջ ջառասուն։

Եւ ահա՝ դմիով ժամաւ առաջին պահոդիչերոյ՝ որ ունէր լուսանալ յ30ն Մարտի՝ մինչ բաղում ջ վերադարձեալ ի չուկայից եւ ի դործարանաց հանդչէին ի տունս իւրեանց յետ ընԹրեաց՝ բացառու-Թեամբ սակաւուց ոմանց, տիրեաց համայն բնակչաց ջաղաջին ի նորոյ ահ, սարսափ եւ տաղնապ մեծ : Մեղմ էր առաջին հարուած երկրաչարժի, եւ հազիւ է անց վայրկեան ինչ, կրկնեցաւ սաստկադոյնըս, դղրդեաց եւ ղողացոյց զերկիր՝ ի հարաւոյ ի հիւսիս, տեւեալ առաւել ջան դտասն երկվայրկեան : Չոյդ ընդ չարժից լսելի լինէին սաորերկրեայ դղորդմուն եւ որոտմուն ջ, դոդցես հեծէին եւ մոնչէին երկին եւ երկիր : Թուէր այնպես իմն, զի պատերաղմ ահեղ եւ ահաղնաղու թենդանօթ ավորդենն դանդունդս երկրի, հոտ դարչարոյր տարածեալ ի սկզրան ցնցմանց, որ յանախէին, Թէպէտ Թուլացեալ տակաւ առ տակաւ :

Անդ էր ի նորոյ տեսանել զդառնադոյն տեսարանս աղետալի եւ սրտաճմլիկ։

Այր իւրաջանչիւր ճողոպրհալ ղանձն փախչէր արտաջս ի տանց, յօԹեւանաց եւ ի ծածկոցաց, եւ Հաւաջէին եւ ջանային պատապարել ի բացօԹեայս, մանաւանդ ի պարտէզս։ Մեղմ անձրեւ սրսկէր յերկնից, եւ աղաղակջ, ողրջ եւ կոծջ մարդկան դղրդէին ղերկինս, այր եւ կին եւ աղդ իւրաջանչիւր կարդայր ղՏէր Աստուած իւր, յոդւոց Հանէր եւ լայր դառնապէս։ Չի՞նչ ասել եւ դմանկանց, որոց աղիողորմ Հեծեծանջ ընդ սարսափի միացեալ՝ յաւելուին պարղել դոդցես ղօրն վերջին դատաստանի։

Եւ դի տակաւին էր ղծմեռնային եղանակ, եւ կրակարանը (մանկալ եւ թռնիր, վառարան-զօպա), էին ի տունս, կործանեալ նաեւ բաղում տանց յոչ սակաւ տեղիս երեւէին հրդեհը, մանաւանդ առաւել ծանր եւ մեծատարած ի Քայաղան չուկայի, եւ ի բաղում Թեւս Ճիւղաւորեալ Հրոյ՝ կանդնեալ իրթեւ ղՀրեղէն սիւնս ի կոչմանս կողմանս՝ յաւելոյը եւ առեեր Պրուսացւոց գյուսահատուեիւն կրկնակի։

ի տեղիս տեղիս պատառեալ էր երկիր եւ բացեալ զխրամս խորս. փլատակը լցեալ էին զփողոցս եւ դժուարացուցեալ զերթեւեկութիւնըս. կամուրջն Սեթպաշւոյ իսպառ կործանեալ, եւ վերին կամար եւ խանու Թ. ը Ըրկանդը կամ ըջոյ խոնարհեալ, վասն որոյ անհնարին լինէր անցանել մանաւանդ Հայոց յայսկուսէ ձորոյն կէօք տէրէի յան_ կոյս, եւ գրղեհն մեծ ի չուկայի էր յայնկոյս ի ճախակողմն ճորոյ։ ի միոյ կողմանէ յաճախութիւն ցնցմանց եւ ստորերկրեայ որոտա_ ձայն չփմանց, եւ ի միւսմէ՝ աղաղակը եւ սարսափը բնակչաց, ողրը եւ կոծը, չառաչիւնը Հրդեհից եւ փլուղմանց պաչարեալ էին ղհամայն բնակիչս ի սարսուռ եւ ի յուսահատութիւն, ամենայն ոք յոդիս ապաստան լեալ՝ դոդցես ի սկզբան ոչ համարձակեր ոք հեռանալ ի տեղւոջէ իւրմէ, մանաւանդ կանայք եւ մանկունը ճիչ բարձեայ՝ ոչ Թողուին արանց եւ սիրելեաց իւրեանց երթալ եւ Հեռանալ այլութ, մինչ գրկիղու թիւն չուկայի սպառնայր գամօրէն ամենայն խա_ նունից բաղմաճիւղ չուկայի ընդ Համայն քաղաքին, եւ այս աղէտ առաւել մաչէր ղոդցես ղվերջին չունչ արհեստաւորաց եւ խանութպանից (թնդ որս եւ Հօր իմոլ, որոլ էր սրճարան ի Քայաղանի Հան_ ղէպ կործանեալ Համանուն մեծի մղկիթի ի կողմն արեւմտեան, որ be wintgue for un for a fisterf:)

Սակայն եռեալ վառէին սիրաջ խանուԹպանաց եւ արհեստաւորաց, եւ յետ կէս դիչերոյ դոդցես խելայեղեալ եւ ղանդիտեալ ի վըտանդից ցնցմանց եւ փլատակաց,անցեալ ընդ ձորն դիմեցին րաղում ջ ի կողմանս Հրդեհից, մանաւանդ ի չուկայ, եւ սկսան ողի ի բռին ջանալ չիջուցանել զհուրն օդնուԹեամբ եւ ջանիւջ բաղմաԹիւ պանտուիտ Հայոց բնակելոց ի խանս, եւ ի միւսմէ կողմանէ հանել եւ աղատել ի փլատակաց ղանձինս՝ որ մնային կենդանի, աղաղակէին եւ աղաչէին փրկել դինջեանս ի կիղելւոյ եւ ի մահուանէ։ Էր որ ի տեղիս տեղիս ինջնին դադարէր հուրն՝ ոչ դաեալ ղայն ինչ առ ի բոցավառել, կամ հանդիպեալ մեծամեծ որմոց ջարուկրեայ բաղանեաց եւ կիսաւեր խանից:

Ընդ արչալոյոն եւ ի ծաղել արեղական, յորժամ Հնար էր աչօջ րացօջ տեսանել զճանապարհ եւ զամենայն ինչ, յաճախեցին բազմա. Թիւ մարդիկ ի հրդեհավայրս, բազմացան օդնուԹիւնջ, Թափեցին գյուսահատ ճիդս, եւ հազիւ ուրեմն յաջողեցան չիջուցանել զհուրն բազմակուլ եւ բազմաւեր յետ տասնեւուԹն ժամեայ չարունակու. Թեանց եւ աւերածուԹեանց։ Սպառեալ էին ոդիջ, պարտասեալ եւ չարաչար խոնջեալ ներկուռ բազուկջ հաստատունջ, բայց եւ այնպէս առ ոչինչ համարել դտառապանոն, ընդ որովջ հեծէին եւ հիւծէին,

ፈይሆ

84

հետեւեցան ի նորոյ հետաղօտել ղաւերակս, հանել ղկիսաւեր անձինըս եւ յաճախ ղդիակունս այլակերպեալս՝ կամ ջախջախեալս եւ կամ կիսայրեացս, ղբանականս եւ զանբանս միանդամայն, կանդնել ղվրանս, կամ կազմել ղվրանաձեւ ծածկոցս յապահով վայրս բացօ-Թեայս եւ ի պարտէղս, ամփոփել զընտանիս ի նոսա. էին դի տունջ 4-6-8 կառավարէին ի միում վրանի յանձուկ դիրս: Սակաւ ոմանջ էին որ համարձակեցան եւ բնակեցան ի տունս իւրեանց:

Եօ թնեակս ինչ ոչ դադարեր ժաժն – չարժն, եւ ոչ ողրք աղիողորմը դադարեին ընդ կորուստ սիրելեացն:

Անկան կործանեցան յայսմ նուադի ստուար մասն մեծամեծ օթեւանաց (խան), դլուխը մինարէից, մղկիթեն եւ բաղանիը բաղումը, կամարը եւ դմբէթեը ոմանը Հռչակաւոր Մղկիթեն մեծի Ուլունամի կոչեցելոյ, տունը եւ խանութեր բաղումը՝ բաց ի Հրկիդելոց:

Բղխեցին յոմանս տեղիս աղբիւրը, ոմանը ցամաջեցան:

ի նորոյ բղխեաց եւ առաւել առատօրէն Հանջաջերմուկն Գիւ. քիւրթլիւ անուանեալ երկու բաղանեաց (արանց եւ կանանց), որ ցա մաջեալ էր յառաջին երկրաչարժի որ ի փետրվար ամսեան։

Պատառուած ը ահեղատես ը բացեալ էին ի դաչտի անդամ ։ Ոմանը ծառը մեծամեծը եւ հնաւուրցը տապալեալ էին ։

Թողցուջ պատմել ղանցս բանտի։ Եւ եխէ ոչ ի դիչերի պատա-Հէր, ժաժն, կրկնապատիկ եւ եռապատիկ լինելոց էին կորուստը անձանց։

Արդ՝ ի լուր այսոցիկ աղետիցս երկրաչարժի՝ որպէս տեղական կառավարութեւն եւ յանուանէ կուսակալ փաչայն փութեայր հողայր ղկարեւորաց, նոյնպէս Կեղրոնական կառավարութեւն Օսմանեան րստ հրամանի բարեխնամ կայսեր օդոստ. Սուլթեան Մէձիտի ոչ յապաղեաց հասնել օդնութեւն հարուածելոց և վտանդելոց իբրեւ դթառատ հայր հասարակաց։ Ընդ փոյթ առաջեաց դվրանս, զդրամս եւ դդեղօրայս ընդ այլոց պիտոյից, ետ բաշխել կարօտելոց, ամենայն աղդաց առանց խտրութեանց եւ ղանցառութեանց, եւ ջան կալաւ մխիթարել ղարուսացիս։ Յատկացոյց ղերկուս չողենաւս առ ի փոխադրել ձրիաբար ի Կ. Պօլիս՝ որջ երկնչէին եւ փութային ի փախուստ, որպէս եւ բաղումջ մեկնեցան ի չրջակայս, ի Պանտրմա, ի Կ. Պօլիս եւ այլն։

Դոկ Գէորդ Շպոն. որ չուեալ էր յանցելումն ամի եւ մնայր ի Կ. Պօլիս, լուեալ ղաղէտս դայնոսիկ՝ փուԹաց ի խորհրդակցուԹիւն ընդ Պատրիարջի եւ ընդ գլխաւոր ամիրայից, եւ յ8ն Ապրիլի ձեռնարկեաց ի մեծ չուկայի խնդրել եւ հաւաջել դնպաստս ի պէտս եւ յօդնունիւն Հայոց Պրուսայու՝ ընդ ազդեցիկ եւ բարեջան օժանդակունեամբ Ճանիկ ամիրայի Փափաղեան, որ էր կառավարիչ կամ պետ (սարաֆլար ջեահետոր) դրամատեարցն սարաֆ անուանելոց։

Եւ ի 19ն Ապրիլի առաջեաց ի Պրուսա զյիսուն հազար դահեկան (50,000) ի ձեռն Կարապետ Եպս ի Սերաստացւոյ Պատրիարջական փոխանորդի եւ Պետրոս վարդապետի Տէր–Ստեփաննոսեան ի մխի– Թարել զՀայս եւ բաշխել աղջատաց եւ որոց կամեցին ելանել ի ջաղաջէ եւ դաղ[ժել ի Կ. Պօլիս եւ այլուր:

Ապաջէն բազմօջ լջեալ Թուլացեալ էին սիրտջ եւ բաղուկջ բընակչաց Պրուսայու, եւ բաղումջ ոչ դիտէին զինչ առնել, մանաւանդ Թէ ապրելո՞ց էին։ Յորս Հայջ առաւել կալան զմխիթարութիւն Հոգեւոր ջարոզչութեամբջ եւ խրախուսանօջ Կարապետ Եպիսկոպոսի եւ Պետրոս վարդապետի, մանաւանդ Հայրական բարեխնամ Հոդածութեամբջ Գէորդ Եպս ի Առաջնորդի իւրեանց։ Արդիւնաւորեցին դրարերար ազդեցութիւնս եւ զջաջալերութիւնս։ Պատուիրակջդ ի ձեռն Հաւատարիմ եւ փորձառու անձանց բաշխեցին կարօտելոց գնըպաստ, ետուն կանդնել զՀիւղակս եւ զիցիկս ի պէտս աղջատաց ի բացօթեայ, վերանորոդել ափյափոյ զրնակս ոմանց՝ որջ կամէին բընակել ի նոսա, ետուն ղծախս ձանապարհի որոց կամէին դաղթել այլուր, որպէս եւ Գէորդ Եպս անձամբ մխիթարէր զգաղթեալսն ի կ Պօլիս, դտանէր նոցա զրնակարանս կամ դսենեակս ի բնակութիւն, Հասուցանէր նոցա զնպաստո Հանդանակետլ ի թարեղարդից։

Ցայոպիսում աղետալի վիճակի յաճախէին ի Պրուսա տարաձայնութիւնջ ստապատիրջ եւ յաւելուին զնոր սարսափս եւ գյուսաճատութիւնս բնակչաց, իբր գի իսպառ կործանեսցի Պրուսա ըստ գուչակելոց գիտնականացն երկրարանից, որպէս եւ յաւուր միում ըստ պատուիրանի ջաղաջական իչխանութեան ի ձեռն մունետիկաց ելին րազումջ վաղ ջաջ ընդ առաւօտս ի բացօթեայս ի չրջակայս ջաղաջին, ի Պէօյիւք եւ ի Քիւչիւք Թէֆէրիճս (գրօսավայրջ), ի Պէօյիւք. Մէզարլըք, ի Չամլընա (Գերեղմանատուն Հայոց), ի Քուրտ-Օղլու Մէզարլըը, յԸշըգլար, ի Պատէմլի, յԱթընըլար, յԱնէմլէր եւայլն, եւ իրրեւ գՅոնան սպասեցաջ տեսանել զկործանումն ջաղաջի. իսկ ընդ երէկս համոզեալ ընդ տարապարտութենս գուշակութեանց՝ յառաջին պահու գիշերոյ վերադարձաջ յիւրաջանչիւր բնակարանս՝ բա-

Ասասցուջ ի փակադծի։ Ոչ խղձէին եւ փոջրաթիւ Հակառակորդ յաւելուլ զտարաձայնութիւնս առ ի դրդռել զՀայս ընդ դէմ Գէորդայ եւ պատուիրակացն նպաստաբերից, - իբր զի կամին փոխադրել ի

ፈይሆ

86

87

4. Պօլիս ղամենայն ղսպասս եւ ղանօժս եկեղեցւոյ, ղարծաժեղէնս, զղարդս եւայլն, եւ այսպէս մերկացուցանել ղՀայս Պրուսայու։ Գուցէ կարծէին մեծարժէջ լինել ամենատեսակ ներջին պարապայից եկեղեցւոյ, որջ Հաղիւ լինէին ի պումարի իբր 1500-2000 ոսկնաց։

Իսկ գյետ միոյ ամսոյ նուաղէր ժաժն տակաւ առ տակաւ, ոմանջ վերադառնային ի բնակարանս, սակայն բաղումջ մնային ի վրանո եւ ի հիւղակս տախտակեայս ցվերջ ամսուան, ղկնի որոյ ոչ ոք կալաւ դբնակութիւն ի րացօթեայս, մանաւանդ մօտալուտ ձմեռնային եղանակ յարուցանէր դղժուարութիւնս բաղումս:

Սակաւը ոմ անը ոչ երբեը մեկնեցան ի տանց իւրեանց, եւ ոչ ի ժամու աղետալի եւ վտանդաւոր ցնցմանց։ Ի չարս նոցա դտանէր մի ոմն ի դրացեաց մերոց, Գրիդոր աղայ Մաւիեան ապակեդործ Հանդերձ ընտանեօը։

Նպաստարեր Պատուիրակը եկեալը ի Կ. Պօլսոյ մեկնեցան ի Պըրուսայէ եւ Հասին ի մայրաքաղաք ի 27ն Ապրիլի, կացեալ ի Պրուսա իրը եօթնեակ մի։ Կատարեցին եւ զիսկումն յեկեղեցւոջ զերիս գիչերս:

<u> የሀበኮክ ኮጉ</u> ·

ՅԱՂԱԳՍ ՁԱԽՈՐԴՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԽԱՆԳԱՐՄԱՆ ԱՅԳԵԱՑ,

ՇԵՐԱՄԱՏԱԾՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՈՄԱՆՑ ՀՐԴԵՀԻՑ

Գողցես ոչ բառէին ի ԹչուառուԹիւն եւ ի յուսահատուԹիւն Գըրուսացւոց անցջ պատերազմականջ, տաղնապջ եւ աղէտջ երկրաչարժից, փուԹացին եւ յամախեցին մի զկնի միոյ եւ այլ աղէտջ եւ փորձուԹիւնջ դառնադինջ՝ մինչեւ իսպառ յողիս ապաստան առնել գամենեսին, մանաւանդ զՀայս, եւ տառապեցուցանել ի ծայրադոյն անձկուԹիւնս եւ ի կարօտուԹիւնս:

Յամաց ձետէ տարածէին ՀիւանդուԹիւնջ եւ խանդարմունջ յորթատունկս այդեաց, մանաւանդ ի Տօպու եւ ի Միսի եւ ի մերձաւորադոյն այդիս ջաղաջի, որջ սակաւաջանակ էին Համեմատեալ ընդ վերին այդեաց Հոչակաւորաց, որոց խաղողջ ջաղցրաՀամ, գօրաւոր եւ Հոտաւէտ էին, եւ զինիջ պատուականջ եւ տեւականջ Հակառակ ջրարբի մերձաւորադոյն այդեաց ջաղաջի: Ոչ սակաւ էին Հայոց այգիջ ի Տօպու, ի Միսի, ի Չէջիրկէլէր եւ ի ջաղաջի, ոմանջ աշխատէին այդեգործուԹեամը միայն, պարապեալ յաւէտ ի զինեվա-ՃառուԹիւն, յօղիվաձառուԹիւն եւ ի ջաղցրաւէնիս, որպէս եւ բագումջ ունէին զայդիս առ ի պէտս տանց եւ եթ։ Լուեալ եւ ուսեալ ի դաղղիացւոց, նչանակաւոր այդեդործը ոմանը սկսան դարմանել զնորածիլ ողկոյզս խաղողոյ՝ յածեալ զծմրափոչիս ի խաղողային աղոխս, առանց յաջողելոյ ստանալ դապահով արդիւնս ի խանդարեալ յորԹատնկոց, եւ առանց գէԹ հաւասարապես փոխարինելոյ ղծախսն. մերԹ պատահեր՝ զի անձրեւք ապարդիւն ջնջէին զփոչիս ծծմրոյ, որ եւ յաւելոյր զդժուարուԹիւն ծանր եւ զտարապարտ ծախս։ Այսպես ուրեմն քիւլլէմէն, որպես անուանէին ի Թուրը լեզու կխանդարմունս որԹատնկոց, պատճառեր զվընաս մեծ Պրուսացւոց, մինչեւ յուսահատել րազմաց՝ բարձի Թողի առնել եւ զայդիս։ Եղեն եւ Հայք ոմանը՝ որը իսպառ կործանեցան յերեսաց ձախորդուԹեանց այդեաց՝ անկեալ ընդ ծանր պարտուը, եւ առ վչտի եւ յուսահատուԹեան եղեն կաԹուածահարը, որպէս Մելքոն աղա կէօյնիւպէօյիւքեան, ազդական մեր ի կողմանէ մօր, եւ այլը։

Սկսան հիւանդութիւնը եւ աւերմունը եւ ի չերամատածութեան, յորում դրաղէին Հայը առաւել ջան դՕսմանցիս եւ ղՅոյնս։

Երեւէր ՀիւանդուԹիւն ինչ յորդաՀունտս չերամի, եւ եԹէ Հիւանդանային եւ ոչնչանային որդը յառաջին չրջանի, յանժամ առ-Թէին զվնաս սակաւս, մինչ ի վերջին, իմա ի չորրորդ եւ ի Հինդերորդ չրջանին պատճառէին զկորուստ մեծաջանակ ծախուց աւելորդաց եւ գյուսահատուԹիւն աշխատաւորաց:

Աստի եւ անդի խնդրէին եւ ղնէին ղառողջ որդահունոս յարտաջուստ, ի հեռաւորաց, ի կողմանց Բարձր Հայոց, ի Ռուսիոյ, ի Պարսկաստանէ, ի Ճարոնէ եւ յայլոց վայրաց, դարձեալ ոչ յաջողէին՝ բացառուԹեամբ սակաւուց ոմանց։ Վարեալ Պրուսացւոց ըստ նահապետական կարդի հնոյ՝ ոչ իմանային զպատճառս եԹէ առ ի՞նչ յաջողէր ոմանց, եւ այլոց բաղմաց պատճառէր զկրկնակի ձախորդուԹիւնս՝ մինչ որդահունտը էին ի միոյ տեսակէ եւ ի տեղւոյ. դուցէ եւ հունտարերը խառնէին մերԹ մերԹ զխարդախուԹիւնս եւ ղնենդուԹիւնս, սակայն յաճախ երեւէին՝ զի խանդարէին եւ չերամատածուԹիւնը հունտարերից եւ հունտավաճառից։ Ձեւ էր հաստատեալ Բասթէօրեանն դրուԹիւն, եւ այսպէս ծանրանային աղէտը եւ ձախորդուԹիւնը չերամատածուԹեան, եւ ոչնչացուցանէին զկարեւոր եւ զմեծարժէը ադրիւր եւ զչահս արդեանց չերամի, յորմէ վնասէին յաւէտ Հայը ի Պրուսա եւ ի չրջակայ դաւառսն։

Վասն որոյ բաղում ջ սկսան ջակել զեթենիս, տնկել զպտղատու ծառս, կամ փոխարկել զպարտէզս յարտս եւ ի բանջարանոցս, եւ կամ բարձի թողի առնել։ Իսկ արհեստջ ոչ բաւէին ի պէտս նոցա, են դիմէին ոմանջ ի դաղթականութեն առ ի հայթայթել զապրուս-

ፈይሆ

88

89

արս իւրեանց:

ՎԷՄ

Եղին եւ Հրկիդու Թիւնջ, որջ դարձեալ եւ միչտ Հարւածէին առաւել ղՀայս, որպէս տեսցին ի ստորեւ:

Չմետասաներորդ ժամու ընդ երէկս ի 20ն Յունիսի 1854 [ժուականի Փրկչի, յորում աւուր էր կիր․ եւ րարիկենդան պահոց Ս․ Լուսաւորչի, ել հրդեհ ի տանէ Սարդսի Պէնտէրլեան յանկոյս եւ յեզերս ձորոյն՝ դէմ յանդիման ս․ եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց Հայոց, եւ այրեցան տունը իրը վախսուն եւ հինդ, յիսուն տունն լեալ Հայոց պատուաւորաց: (Սպասուհի տանն արկեալ էր զհուր առ ի ծածկել զդողուԹիւնս իւր):

Եւ ղի աւուրջ չերամատածուԹեան էին, լի էին ի տունս բաղմաց դիւրավառ նիւԹ եւ խռիւջ, հողմէր ի հարաւոյ, միանային ընդ ձախորդուԹեանցդ առժամեայ պակասուԹիւնջ ջրոյ եւ անձկու-Թիւնջ փողոցաց ընդ անփոձուԹեանց, սպառնայր հուրն ընդարձակել զաւերոն՝ ի չորս Թեւս բաժանեալ դոլով: Արձակէին հրայրեաց բեւեռջ եւ կարմրացեալ մասունջ փայտից եւ անկանէին ի վերայ հանդիպակաց եկեղեցւոյ, դպրոցաց եւ տանց Հայոց, ընդ դէմ որոյ տնօրինեցան խիստ հսկողուԹիւնջ եւ պաշտպանուԹիւնջ ի տանեաց եւ ի փողոցաց՝ պատրաստուԹեամբջ ջրոյ եւ այլոց, եւ արդելեն դնոր հրկիզուԹիւնս յայսկոյս – յաջակողմն ձորոյ։

էր ժամ վեց ի դիչերի՝ յորժամ չիջաւ հուրն ոդեսպառ ջանիւթ բնակչաց եւ ջրհանկրաց։ Յորս ոչ սակաւ էին աչխատակցութիւնթ կառավարական պաշտօնէից։

Դարձեալ յաւուրս Քառասնորդական Պահուց ի 1861 Թուականի հրդեհեցան պատուաւոր չուկայն Հայոց որ ի Տէմիր.Գարու, եւ զի էր քարուկիր կամարակապ, որպէս եւ մեծ չուկայն Ուզուն-Չարշը ունէր ղերկաԹաԹեղեայ կամարս ձղեալ ի վերայ հանդիպակաց խա. նուԹից ղճանապարհացն, ծուխ հրոյ Թանձրացեալ էր ի չուկայի եւ ոչ ոք համարձակէր մտանել ի ներջս ընդ կամարս · միանդամայն ի յետսակողմանս, էին խիտ առ խիտ եւ կից միմեանց խանուԹ եւ մ Թերանոցը, որը յաւելուին զդժուարուԹիւնս ընդ դէմ հրդեհաչիջական ջանից եւ դործողուԹեանց: Վասն որոյ բաղումը ի Հայոց ոչ կարացին աղատել ղապրանըս եւ զգոյս իւրեանց, զդրամս պատրաստիս, եւ զհաչուատետրս, եւ արը առաւել քան դերեսուն ի Հայոց ճոԹավաճառաց եւ կերպաստվաճառաց մերկացան յամենայնէ, սակառուց ոմանց յաջողեցան դատարկել վխանուԹսնեն, փոխադրեալ դապ-

Այրեցաւ արտաջին մասն ՏԷմիր-Գարույի Համայն Ուզուն չարշը,

Գազէզլէր, մի մասն Գավաֆլարի. – խանունքը առաւել ըան զերկերիւր եւ գյիսուն: Սակաւը ոմանը յօտարաց եննարկեցան ծանր Հարուածոց Հրոյդ, մինչ Հայը կրեցին նաեւ յայս նուագի զդառնունիւն եւ գմեծագոյն մասն աղետից Հրկիզունեան:

Թողում ջ յիչել ղպակասելն առեւտրական միջոցոց, զոնանկու-Երնու ոմանց մետաջսագործարանապետաց եւ զկորուստս մեծագումար դրամոց, զփոփոխուԵրնու յարաբերուԵեանց եւ մանապարհաց, զմրցմունս հրոպատոց ընդ դէմ ներջին գործուածոց եւ վաճառաց, եւ զնուազելն սպառմանց արդեանց ներջին արհեստից եւ այլոց եւ այլոց:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ․

ՅԱՂԱԳՍ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԳԷՈՐԳ ԵՊՍԻ Ի ՊՐՈՒՍԱ․

Գէորդ Շպս . ընտրեալ յանդամ կեդրոնական Հոգեւոր ժողովոյ Հայոց Կ. Պօլսոյ՝ յորում վերընտրեցաւ ի սեպտեմբերի 1855ի, ոչ մնայր ազատ ի զրազմանց, եւ հետեւէր ընդ նախանձախնդիր անդամակցացն եկեղեցականաց եւ ընդ Գերագոյն Ժողովոյ ի հաստատել զկանոնս բարեկարդունեան ի պէտս վիճակաց եւ այլոց։ Թէ որպիսի կանոնջ էին եւ յո°ր պէտս հաստատեալ, կամէաջ արդեօջ հետազօտել եւ առնուլ յուչադրունիւն՝ ենք տեսանէաջ զդործադրունիւն նոցա եւ գարդիւնաւորունիւն։

Սակայն պարզ է խոստովանել, զի ժամանակակից կարօտու-Եիւնջ եւ պէտջ, մանաւանդ ընդարձակու Երոն յարաբերու Եեանց ընդ լուսաւորեալս աղդս Եւրոպայի, չարժէին տակաւ զազգային վարիչս ընդ բանիրուն անձանց զարդացելոց յԵւրոպա եւ յարտաջին գիտու-Եիւնս գծել զրարեկարգ ուղղու Եիւն նոր եւ զվարչու Եիւն սահմանադրական, յորպիսիս գնային երբեմն առխարխափ, մեր Ե ոչ գիտէին զոր դործէին, եւ յաձախ վիճէին ընդ միմեանս եւ մրցէին ընդ դէմ միմեանց:

Ապա ուրեմն ժամանակակից նորող Հոսանաց յառաջադիմուԹեան էին արդիւնջ եւ նախանձախնդիր կանոնադրուԹիւնջ Հոգեւոր Ժո. ղովոյ, բայց ոչ բաւէին ի դոՀացումն չարժմանց՝ մինչեւ Հաստատե– ցաւ Ազգ․ Սահմանադրութիւն Թերի իմն եւ անփորձ կանոնիշջ եւ ուղղուԹեամբ՝ Հետեւեալ Ամերիկեան եւ Անդղիական վարչուԹեանց սաՀմանադրականաց:

Մինչ պարապէր այսպէս Գէորդ Եպս յանդամակցութեան Հող. Ժողովոյ, Հայք Պրուսայու ղդացին մեծապէս զկարօտութիւն ներկայութեան Առաջնորդի իւրեանց, մանաւանդ ցանկային վայելել

digitised by A.R.A.R.@

90

ղՀոդեւոր մխիթարութիւնս ի թեթեւութիւն այնջանեաց աղետից եւ վչտաց՝ որովը Հեծէին։ Վասն որոյ յուղէին զինդիրս, յաձախակի գրութեամբը եւ Հանրաթղթովը թախանձէին զԱզդ. Վարչութիւն Կ. Պօլսոյ եւ զԳէորդ Եպս. գԱռաջնորդ իւրեանց, որպէսղի վերադարձցի ի Պրուսա:

Պատրիարջ-Արջեպիսկոպոս եւ հողեւոր ժողովականջ կարծէին սիրաչահել դՊրուսացիս՝ առաջարկեալ Գէորգ Եպսի՝ գի վերստանձնեալ եւ զԱռաջնորդութիւն Պրուսայու՝ փոխանորդաւ կառավարեսցէ զվիճակ Պրուսայու, եւ ինջն կացցէ մնասցէ յանդամակցական սլաչտոնի իւրում աստ ի Կ. Պօլիս։ Պրուսացիջ չարունակէին անընդհատ գթախանձանո իւրեանց եթէ հանրադրութեամրջ եւ եթէ հրաւիրակօջ, եւ արտասուախառն սլաղատանօջ աղաչէին զԳէորգ Եպս։ Գիտէր նա, զի վտանգ իմն նոր սպառնայր Հայոց Պրուսայու, այս է յուղումն ծանր ընդ դէմ նուաղաթել հակատակորդաց եւ չարժումն կրոնափոխական, զոր հետեւէին արդիւնաւորել նորեկ անձինջ ոմանջ Եւրոպացիջ եղեալ ի դիմակ րժչկական արուեստ եւ խմորէին զմիամիտս ի լութերականութեան։

Վասն որոյ փուԹացաւ Գէորդ Եպս ապացուցանել ի նորոյ յանձին իւրում դարժանաւորուԹիւն եւ գյատկուԹիւնս Քաջ Հովուի, խոնար-Հեցաւ ի խնդիրս Պրուսացւոց, եւ ետես գպատրաստուԹիւնս ուղւոյ։

Պատրաստ մնային Հրաշիրակը ի Պրուսայէ, քահանայը եւ իչիանը, ընդ որս մեկնեցաշ աստի ի Կ. Պօլսոյ յ8ն Նոյեմբերի (1855) եւ էջ ի կէմլէյեկն։ Յետ դարմանելոյ անդ դանակնկալ՝ այլ զԹեԹեշ տկարուԹիւն անձին իշրոյ, ըստ սովորական կարդի եւ ուղեկցու-Թեամբ ստոշարաԹիշ ժողովրդեան եմոշտ ի Պրոշսա։ Ի կաղմելն պԹափոր եւ դհանդէս եկեղեցական մերձ եկեղեցշոյ, քաղցրանոշադ երդեցողուԹիշնը, կարօտալիր չարժմունը եւ ոդեշորուԹիշնը ժողովըրդեան չարժեցին գԳէորդ Եպս. յարտասոշս, եւ լայր հեղձամաղձոշկ, լացին եւ Հայը հեկեկանօը, որով տեսարան բերկրառիԹ՝ միանդամայն սրտանմլիկ պարղեցաշ առաջի աչաց։

Ցետ աղօթից Հեղձամաղձուկ ձայնիւ խօսեցաւ Ժողովրդեան դմխիթարական բանս Համառօտս, օրՀնեաց դնոսա եւ ել յԱռաջնորդարան՝ տուեալ ղԱջ իւր խուռներամ եւ կարօտակէղ Ժողովրդեան ըստ ջերմեռանդ փափաջանաց նոցա:

Ձերիս դիչերս արարեալ զՀսկումն յեկեղեցւոջ առԹիւ երկրաչարժի, ի 13ն ամսոյն յաւուր կիւրակէի մատոյց ինջն Տ․ Գէորգ Եպս․ գյատուկ ս․ պատարագ մեծահանդէս, խօսեցաւ գխրատական բարող սրտաչարժ եւ ողեւորեաց զժողովուրդ, որ լցեալ էր բերկրառին իմն ուրախունեամբ, եւ յուսայը ներկայունեամբ Առաջնորդի իւրեանց ազատել այլեւս ի փորձանաց եւ յաղետից, գտանել ղյաջողութիւնս Հանդերձ Հոգեւոր մխիթարութեամբը։ Ցետ աւարտման ս. պատարաղի արար անդաստան փառաւոր իմն Թափորիւ ի չորեսին կողմունս եկեղեցւոյ։ Եւ յետ այնորիկ արդարեւ դադարեցաւ ժաժն, որ մերի երեւէր ։ Սկսաւ ժողովուրդ յամախել ի ս. եկե_ ղեցի խուռն բաղմութեամը։ Եւ փութով վերաչինել ղկիսակործան մասն որմոյս. Պօղոսեան վարժատան, փոխադրեաց զաչակերտո դպրոցաց ի Հին Առաջնորդարանէ (դտանելոյ իրը ի յետսակողմն եկեղեցւոյ եւ առընթեր եւ ի ստորեւ նորոյ Առաջնորդարանի կառու_ ցեալ ի. Յարու Թիւն Եպսէ) ի վարժարան եւ ի ծաղկոց, որջ փակեալ մնային առնժիւ երկրաչարժից, եւ մանկունը պարապեին յուսմունս ի Հին Առաջնորդարանի շինելոյ ի Քարաջօդեանէ։ Ոչ դադարեցաւ դպրոցն օրիորդական՝ գտանելով յապահով եւ յանվտանդ չինուածի, որ գրեաթե էր կից Հնոյ Առաջնորդարանի ի Հիւսիսակողմն։

Ըստ այսմ խնամ կալաւ Գէորդ Շպս եւ ետ վերանորոդել դվնառեալ կալուածս աղդայինս, Հետեւեցաւ պայծառուԹեան եկեղեցւոյ, րարեկարդուԹեանց ըստ այլ եւ այլ դործոց՝ խնդրոց եւ Ժողովոց։

Խոհեմութեամբ իմն եւ ջարողութեամբջ դադարեցոյց գյուղ– մունս կրջնափոխականս, եւ խաղաղութերն նախանձելի թադաւորէր ի Հայս Պրուսայու, թեպէտ նախանձելի ոչ էին անձկութիւնջ նոցա ըստ այլ խնդրոց կենցաղականաց։

Պապանձեցոյց ղՀիւպատոսն Անդղիական զպ. Սանտիսըն Անդղիացի, որ յանիրաւի պաչտպանչը եւ խրախուսէր ղոմանս Հայս մոլորեալս Հանդերձ Հակառակուխեամբ։ Յաւուր միում եկն պ. Սանտիսըն առ Գէորդ Եպս ի վանս (որպէս անուանեն Պրուսացիջ զԱռաջնորդարան) առ ի պաՀանջել պատժել դմանկունս Հայոց՝ լոր ջարկոծէին զոմն Հաւատուրաց ղՃիւնիչեան ի տոհմէ Աղաւնի Ստեփաննոս Արջեպսի, (երբեմն սարկաւադ) ի Քարաղան Թաղի՝ նախատեալ եւ անուամբս չարզաւակ։ Եւ գի եկեալ էր այրն այն անպատկառ իմն եղանակաւ, աղուցեալ զերկայն կոչիկս ուղեւորականս յոտս եւ կալեալ դմտրակ ի ձեռին, անմիջապէս արտաջսեաց Գէորդ Եպս դնա ի ներկայուխնն իւրմէ, ասելով, դի «նախ ուսջի՛ր դջաղաջավարուխուն եւ պարտոս ջո, եւ ապա եկ առ իս»։ Որպիսւոյ պատուոյ արժանացաւ նա մի անդամ եւ ի Սարիմ-փաչայէ եր-

S. Alt

460

digitised by A.R.A.R.@

92

93

ዓኒበኮክ ኮደ.

ՅԱՂԱԳՍ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳԷՈՐԳ ԵՊՍԻ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԳԱԼՍՏԵԱՆ Ի Կ․ ՊՕԼԻՍ

Ս. Յակոբոս Արջեպս Պատրիարջ տեսեալ զանձեռնՀասուԹիւն իւր եւ զդժուարուԹիւնս արտաջինս ընդ դէմ պաչտօնավարուԹեան իւրոյ, մանաւանդ զպահանջս նորս եւ զյառաջադիմական չարժմունս երիտասարդաց նորահասից, գրեաց զհրաժարական իւր եւ առաջեաց Բ. Դուռն ըստ սովորական կարգի յօգոստոս ամսեան 1858՝ յետ փորձելոյ սիրաչահել զգլխաւորս Ազգի եւ զերիտասարդս Տեղապա. հաւ, որում կարգեցաւ ԴաւիԹ Եպս. Միաբան Ս. Երուսաղէմի, որ եւ տեւեաց ամիսս ինչ:

Չայսու միջոցաւ Հաստատեալ էր Տ․ ՄատԹէոս Արջեպիսկոպոս երբեմն Պատրիարջ ի ԿաԹողիկոս ամենայն Հայոց՝ յետ վախձանի Տ․ Ներսիսի Ս․ ԿաԹուղիկոսի որ ի 13ն փետրվարի 1857ամի։

Արդ Հարկ ի վերայ կայը ընտրել ընոր պատրիարը, որոյ վասն եկեայ էր պաշտօնաԹուղԹ կարեւոր ի Բ. Դրանէ։

Վասն որոյ յ7ն Հոկտեմբերի Հաւաջեալ Ազգային Ժողովոյ Համաձայն յայնժամեան սովորութեան եւ կարդի, ընտրէ գԳէորդ Եպս Պրուսայու ի Պատրիարջ Հայոց Կ. Պօլսոյ, եւ կաղմեալ զՀանրադիր - տեղեկադիր (Մազպաթա) ներկայացուցանէ Բ. Դրան առ ի մատուցանել ի Հաստատութիւն ՎեՀ. Սուլթանի։

8ետ առուրց ինչ պատրաստեալ Ազգային ՎարչուԹեան զգրառիրակս եւ ղկարեւոր պաչտօնաԹուղԹս, առաջէ առ նորընտիր Պատրիարջ Տ․ Գէորգ Եպս․ ի Պրուսա, որջ Հասին անգր ի21ն Հոկտեմբերի:

Ոչ էր սահման տրտմուԹեան Հայոց Պրուսայու եւ համայն վիմակայնոցն, որը ոչ կամէին դրկել ի մերձաւոր խնամոց եւ ի հոդածուԹեանց Առաջնորդի իւրեանց, որում մեծ պէտս ունէին։ Այլ հարկ էր ակամայ խոնարհիլ առաջի կամաց Տեառն եւ ընտրուԹեան Ազգային Ժողովռյ:

Փու Թային կուսակալ, առագանի, Առաջնորդը, Մետրապոլիտ յունաց, Քահանայապետ Հրէից, Հիւպատոսը եւ գլխաւորը օսմանցւոց եւ օտար աղգաց գալ ի չնորհաւորել զընտրու Թիւն Տ․ Գէորգ Արջեպսի ի պատրիարը, որ եւ փոխանակէր նոցա զչնորհակալու-Թիւն փոխադարձ այցելու Թեամբը եւ սիրայիր յարարերու Թեամբը:

Միանդամայն տնօրինէր զկարեւորագոյն գործս առաջնորդականըս եւ վիճակայինս, տայր պատուէրս եւ զգրագանդս ջագանայից եւ անդամոց աղդային վարչութեան, առնէր դյանձնարարութիւնս, եւ տեսանէր ղպատրաստութիւնս ուղւոյ։

ի բնաբան առեալ ղայս բան Փրկչի՝ «Եղիցին կամջ ջո», խօսեյաւ ղսրտառուչ մնայք բարեաւ ի ս. Եկեղեցւոջ։ Լայր ինջն, լային եւ ժողովուրդ հեկեկանօջ։

ի 26ն Հոկտեմբեր ամսոյ յետ տալոց ղՀրաժեչտն վերջին առ կուսակալ (Խիւտավէնտիկեար նահանդի) կաղմեցաւ Թափօր եկեղեցական եւ ուղեւորական, եւ Տ․ Գէորդ Արջեպս․ նստեալ ի ձի (զոր առաջեալ էր վսեմ․ կուսակալ ի պատիւ նորին սրրազնուԹեան) ել յուղի ընդ հրաւիրակս եւ ուղեկցուԹեամբ նչանաւոր անձանց մերոց եւ օտարաց՝ կաղմեալ ղփառաւոր Թափօր, ջաղցրաձայն երդովջ դպրաց եւ մանկանց յառաջացաւ մինչեւ դկամուրջն նորաչէն ի Սէթ-Պաշի:

Ոստիկանը դժուարանային կառավարել դիուռներամ բաղմուԹիւն երկսեռ ժողովրդեան, որը Հոսէին յաչաց գյորդ արտասուս, գորս խաչակնըեալ օրհնէր նորընտիր պատրիարը՝ հեղձամաղձուկ լեալ եւ ինըն:

Յետ արձակելոյ ղստուար մասն ուղեկցաց ի Տէմիրթաշ Հասեալ յԱթընըլար, օրՀնեաց Տ․ Գէորդ Արջեպս․ ի նորոյ ղրաղմունիւն Հայոց եւ արձակեաց վերադառնալ ի Պրուսա։ Իսկ յետ [®] առնլոյ անդ ղՀանդիստ սակաւուջ, չարունակեաց ղճանապարհն ուղեկցունեամը ոմանց ջահանայից եւ երեւելեաց ջաղաջի եւ ընդ երէկս Հասեալ ի Կէմլէյեկ, եմուտ ի չողենաւ։

Ի յաջորդ առուր ժամանեցաւ ի Կ․ Պօլիս։ Խռովեալ էր ծով, որոյ վասն յամեցաւ եւ ընդ երէկս յաջողեցաւ Հասանել եւ մտանել ի նառահանդիստ։

Դիմեցին ի չողենաւ եւ ներկայացան նորընտիր Ս․ Պատրիարջի խորին մեծարանօջ փոխանորդ պատրիարջական, անձինջ կարեւորջ եւ նչանաւորջ որջ փութացեալ էին եւ սպասէին, որպէս եւ ժողովուրդ բաղում յոյժ մնար եւ սպասէր առ ծովեղերջն ի Պահճէ.Գաբու եւ ի կամրջի:

Ելեալ ի չողենաւէ եւ Հասեալ ի Գում-Գաբու, ուր կազմ եւ պատրաստ սպասէր սովորական Թափօր մեծաՀանդէս ի փողոցի Պատ– րիարջարանի ընդ խուռներամ բաղմուԹեան ժողովրդեան, սկսան երդել դպիրջ զերդ նոր եւ սրտաչարժ ի պատիւ նորին սրբազնու– Թեան : Եւ այսպէս մտեալ յաւադ եկեղեցի, յետ աղօԹից խօսեցաւ զՀամառօտ բանս առ ժողովուրդ ըստ պատչանի, եւ օրՀնեաց զժո-

94

95

ղովուրդ : Էր ժամ մի յառաջի պահու դիչերոյ եւ ճրադունջ լուցեալ, ել ի Պատրիարջարան, ուր սպասէին ոմն ներկայացուցիչ եկեղեցական ի դիմաց վեհ Կաթուղիկոսի, անձինջ նչանաւորջ, եկեղեցականջ եւ աշխարհականջ, ամիրայջ, եւ արտաջին պաշտօնեայջ, եւ ընկալաւ գշնորհաւորութիւնս նոցա հանդերձ այլովջ:

ի 29ն ամսոյ ընաց ի Բ. Դուռն հանդիսիւ մեծաւ՝ ըստ սովորական կարդի, եւ ետ ղայցելու Թիւնս պաչտօնականս առ Մեծ Եպարքոս, առ պաչտօնեայս Արտաքին եւ Ներքին Գործոց, եւ վերադարձաւ ի Պատրիարքարան: Հաստատէր այս կարդ ըստ մասնեայ զըստանձնումն Պատր. պաշտօնի համաձայն հնոյ կարդի:

Φπιθωցաι տալ եւ խնջն զփոխադարձ այցելուθիւնս սկսեալ նորընտիր Վեծ. ԿաԹուղիկոսէ, որ մնայը ի Միջադեղջ, ի Յակորոս Արջեպիսկոպոսէ ի նախորդէ իւրմէ, որոյ վասն էանց յիւսկիւտար։ Եւ ի դեչերի դայ Թուղθն Հրաւիրանաց առ ի ներկայանալ Վեծ. Սուլժան Մէծիտ կայսեր ի յաջորդ աւուր։ Իսկ փոխանորդն պատրիարջական Իդնատիոս վրդ. (ապա Եպս. եւ Պատրիարջ) Սամա-Թիացի դանդաղի առ ի հասուցանել դԹուղԹդ առ Գէորդ Արջեպս.-Պատրիարջ յիւսկիւտար, իսկապես ոչ դիտեցեալ ղպարունակու-Թիւն՝ կարծելով սովորական ինչ ԹուղԹ լինել պաշտօնական, եւ այսպես յետաձղի պաշտօնական ներկայացումն, որոյ վասն գայրացաւ յոյժ նորին սրլաղնուԹիւն եւ արձակեալ ղիդնատիոս վրդպ. ի փոխանորդուԹենէ՝ կարդելով ի տեղի նորա դԳէորդ վրդպ. Բաբերդցի։ Միանդամայն փուԹացաւ Հաղորդել որոց եւ դոր ինչ Հարկ էր, եւ Կայսրն բարեսիրտ Հանեցաւ յատկացուցանել ի նորոյ զօր ընդունելուԹեան ի կայսերական պայատ ի 11 նոյեմբեր ամսոչ։

Πευσή ή υσήδι ωτοτη ել եւ դնաց Հանդիսիւ σեծաτ ή պալատն կայսերական ή Soluw. Պահճէ,*) եւ ներկայացաւ ՎեՀ. Կայսեր Թուրջիոյ – բարեհամբաւ եւ բարեսիրտ Սուլքան Մէծիտի, որ ընկալաւ պՏ. Գէորջ Արջեպս. զպատրիարջ սիրով σեծաւ եւ ժեծարանօջ, եւ տեսակցեցաւ իրը ջսան վայրկեան, Հարցեալ ղողջունէ եւ դվիճակէ Հայոց, եւ խոստացեալ շարունակել ղՀայրական խնամս իւր բարեդունս: Որում փոխանակեաց եւ Գէորդ Արջեպս գչնորՀակալուներն երախտապարտ Հանդերձ պատշած պատասխանեօջ եւ բարեմադնունեամբջ, եւ մեկնեցաւ ի պայատէ անտի։ Հասեայ ի Գում-Գաբու ի վայրն սովորական, եմուտ յուսկ եկեղեցի եկեղեցական Հանդիսիւ, յետ աղօԹից օրՀնեաց ղժողովուրդ Հայոց, Հաղորդեաց դրարեւն կայ– սերական, արար զրարեմաղԹուԹիւնս, եւ ել ի Պատրիարջարան, յորում էին տակաւին բնակուԹիւնջ եւ պաչտօնատուն պատրիարջաց։

ዓረበኮክ ኮታ.

8 ይህጊ ሀት ሀ ዲሀቴት8 ԵՒ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ8 ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊՍ․ – ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ․

Ոչ էր անփորձ Տ. Գէորդ Արջեպս. ի դործս եւ ի պարտաւորու-Թիւնս պատրիարջականս ընդ իրաւասուԹեանցն եւ ի վարչուԹեան պատրիարջարանի, եւ ոչ պէտս ունէր սպասելոյ ղժամանակ ինչ ի դիտել դընԹացս դործոց, ժողովականաց, պաչտօնէից եւ այլոց, եւ այնպէս ձեռնարկել ի պաչտօնավարուԹիւն:

8ետ դրելոյ եւ տարածելոյ ղառաջին չրջաբերական – կոնդակ պատրիարջական առաջեալ եկեղեցեաց եւ վիճակաց՝ ամփոփելով ի նմին եւ ղպատուէրս եւ ղխրատս կարեւորս, խնդրեաց յանդամոց Հողեւոր եւ աչխարճական ժողովոց, եւ Գերադոյն Ժողովոյ՝ անխափան դալ ի պաչտօնավարուԹիւնս իւրեանց եւ կարդադրել ընդ փոյթ դպործս աղդայինս. պատուիրեաց խստիւ պաշտօնէից պատրիարջարանի եւ դիւանատան կանկել ի գլուխս պաշտօնավարութեանց եւ հաւատարմութեամբ վճարել դանձնիւր պաշտօն. հրամայեաց եւ ջարողչաց եւ ջահանայից Եկեղեցեաց Մայրաջաղաջի խնամ առնել եւ հսկել ի րարեկարդութեւն եւ ի պայծառութիւն եկեղեցեաց եւ դրարոցաց, ի պաշտպանութեւն օրինաց եւ կանոնաց, յանխափան կատարումն եւ ի փառաւորութեւն ժամերդութեւնց եւ արարողութեանց, արթեւն կալ ի հոդեւոր մխիթարութիւն եւ ի պէտս ժողովրրդեան, որպէս եւ ինջ Գէորդ Արջեպս. անակնկալ իմն այցելութեամրջ հսկեր ի վերայ նոցա:

Խափանհաց զջմահանոյ միջամտութիւնս եւ զանօրէնութիւնս ոմանց անձանց վարժելոյի գործս Պատրիարջարանի եւ գաւառացւոց, եւ կարգադրեաց, ղի ի ներկայութիւն ժողովոյ ջննեալ որոչեսցին ամենայն խնդիրջ եւ գործջ, լուրջ իմն խորհրդակցութեամբջ, եւ ինջն գործադրեսցէ, թեեւ զանմիջական գխնդիրս եւ զգործս ընթացիկս ինջնին փութայր տնօրինել։ Ըստ այսմ խափանեցան աղբիւրջ անձնական չահուց ոմանց անձանց վարժելոց յաւուրս թոյլատու պատրիարջութեան նախորդի իւրոյ։

Խորհրդակցեալ ընդ կարեւոր անձանց, տնօրինեաց ղայս։ Անդամջ վարչութեան, հոդեւոր եւ աշխարհական ժողովոյ, ի ըննեյն

460

ԾԱՆՕԹ․ վ․ Ե․ Մ․- Զարդիս պարտ է նորընտիր պատրիարքի նախ ներկայանալ կայսեր, եւ ապա երթալ ի Բ․ Դուռ։ Երեւի խանգարումն ինչ, եւ դժուարացաք ստուգել զպատճառն։

« 4, 5 U° » - h b

96

եւ յորոշել դայս եւ դայն դործ եւ դինդիր, վիճէին յաճախ ոչ դիտակցաբար, եւ անդամ իւրաջանչիւր տարաձայնէր ի ժողովրդեան զջմահաճոլ տեղեկու Թիւնս գայթակղեցուցիչս հակառակ կարծեաց եւ բանից՝ զորս արտայայուէին ի ժողովս։ Եւ այսպես նենդամաու-Թեամբ իմն արկանէին զմեղադրութիւնս ի վերայ պատրիարջաց, առ ի գրգռել ղժողովուրդ, Համաձայն մտագրութեանցն եւ խար_ դաւանութեանցն։ Կարդադրեաց սա, ղի փոխանակ Համառօտ արձանագրութեան որոշման խնդրոց, արձանագրեսցին բանջ եւ դիտողու_ Թիւնը անձնիւր անդամոլ։ Եւ առ այս կազմեաց զդիւան նոր, եւ Սերորէ վրդպ. Արարատեան ընդ բժչկապետ Ստեփան պէլի (ապա փա_ չալ) Արսլանեան սկսան արձանագրել դրանս եւ դկարծիս անձնիւր անդամոլ Գերադոյն Ժողովոլ, եւ ի յաջորդ ժողովի ներկայացուդանել ի վաւերադումն ժողովոլ նախ քան զձեռնարկել յօրակարդ խնդիրս : Եւ յետ այսորիկ բաղումը սկսան յուռ եւ եթ կայ ի ժողովս՝ պեսուչացեայ ի խօսելոլ, մինչ Գէորդ Արջեպս. յորդորէր յայանել զկարծիսն Համարձակաբար եւ մի՛ երկնչել յարձանագրութեանց։

ՎԷՄ

Տնօրէնու Թիւն այսպիսի եւ խստու Թիւն աչալուրջ ի նորոյ յաւել եւ ղղժղոհու Թիւնս ոմանց անձանց ոչ բարեմտաց:

Արդել զյաճախուԹիւն անճահ եւ անպէտ տեղեկադրուԹեանց (թաքրիր) եւ խնդրադրուԹեանց առ պետուԹիւն, եւ ուչ եղ կանոնաւոր եւ ամփոփ խմբադրուԹեանց եւ այն աղդօդուտ խնդրոց կարեւորաց եւ եԹ։ Միանդամայն հետեւէր ինջնին եւ արդիւնաւորէր զփուԹաջան կատարումն խնդրոց ի Բ․ Դրան, մինչ յամաց հետէ բարձի Թողջ առնէր Օսմ կառավարուԹիւն ղմեծադոյն մասն դրու-Թեանց Պատրիարջարանի՝ տեսեալ ղանպատեհ դրուածս եւ դմիջամրտուԹիւնս օտարոտիս։ Սակայն եւ այս տայր առիԹ դժդոհուԹեանց ոմանց անձանց։

Հաստատեաց զսիրալիր եւ զազդեցիկ յարաբերուԹիւնս ընդ Օսմանեան նախարարաց, մանաւանդ ընդ պաչտօնէից արտաքին եւ ներքին դործոց, ընդ մեծ եպարքոսի (Ալի եւ Ֆուադ փաչայից), ընդ դեսպանս օտար պետուԹեանց եւրոպականաց եւ ընդ այլոց կարեւորադոյն անձանց:

Եւ այսպէս բարձրացոյց ղազդեցութիւն եւ զպատիւ պատրիաըըութեան եւ պատրիարջարանի։

Առանց ակն տալոյ տկարամտաց եւ նենդամտաց, յատկացոյց ղյատուկ կառո եւ ղերիվարո ի պէտո իւր, մինչ Համարէին զայո նչան փառասիրուժեան՝ առանց ըմբռնելոյ դպէտո եւ դպատիւ պատրիարջի որ յարտաջին յարաբերուժիւնո։ Մանաւանդ ինջն Հոդար ղծախուց։ Բաժանորդ կարելի է գրւել հետեւեալ տեղերը.-

ὑρμնսա՝ *l*. 9-*h*.*n*ⁱ*h*.*m*ⁱ, 17, Rue Damesme, Paris.
ὑ. 4μμηνιμωⁱ, 49, Rue Nationale, Marseille.
Ցունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.
Կիպրոս՝ β. Մահահահան, Arasta St. No. 1, Nicosia.
β-ուլգարիա՝ β. Styltshuću, 82, Bld. Hristo Boteve, Sofia.
Ռ-ումանիա՝ Ե. Սարդուհան,

Тур. "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest. Եգիպտոս՝ Գ. Միսիքժարեան, իսք բաղթ. «Зпелաբեթ»-ի, В. Р. 868, Le Caire. Եթովբիա՝ З. Գ. Պուրսալեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem. Սիւրիա՝ 3. Սիմանի, B. P. 208, Alep.

., 2. U.yunshmin, B. P. 870, Beyrouth.

,, U. Anjushuh, B. P. 321, Damas.

ppuf' U. Vouohunh, South Gate Badaveen, 29-1, Bagdad.

նարսկաստան՝ b. Մելջումեան, Թաւրիղ:

. .

8. Մուրաղեան (Թուղիստանի ընդե. դործակալ), Արադան, P. O. Box 22.

4. Brilsminhulmin, Phapmin,

Teint. "Havar", Khiabane Nadery, Tehéran. 2/hu. Udbphuujh pünh. qnpðuluu; 3. 4npnjbuu, H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.) 2upun. Udbphhu, «Undbuhu», Canning 1087, Buenos-Aires.

«৪ ሀ ቡ ሀ ዲ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱՉԳԱՑԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

խմբագիր՝ ՇԱԻԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

 ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ
 Տարեկան
 Վեցամսեայ
 Եռամսեայ

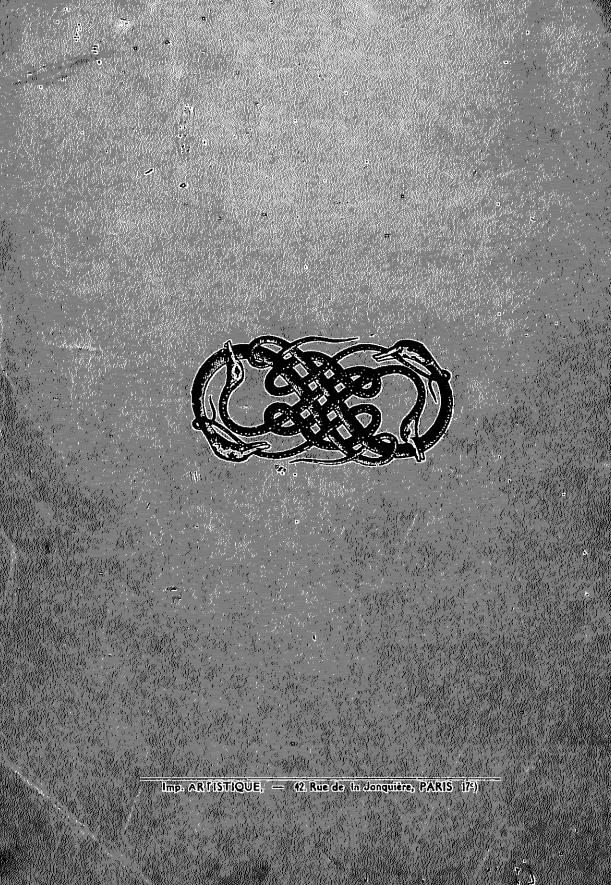
 Ֆրանսա Եւ Գաղութներ
 140 ֆրանք
 70 ֆրամք
 35 ֆրանք

 Սնգլիա, Եգիպտոս., Զւիցերիա, Իտալիա 250 ֆրանք
 130 ֆրանք
 35 ֆրանք

 Ուրիչ երկիրներ
 200 ֆրանք
 100 ֆրանք

 Սմերիկա
 200 ֆրանք
 100 ֆրանք

ZUU8t - 17, Rue Damesme, Paris XIII

digitised by